

Diyanet İLMİ DERGİ

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

•
Üç Ayda Bir Yayınlanır

•
Cilt : 40 • Sayı : 2 Nisan - Mayıs - Haziran 2004

Diyanet İlimi Dergi

Diyanet İşleri Başkanlığı Adına
Sahibi ve Genel Yayın Yönetmeni
Dr. Ahmet Onay

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Abdülbaki Işcan

Mali İşler ve Dağıtım Sorumlusu
Mustafa Bayraktar

Yayına Hazırlayan
İlhami Ayrancı

Hakemler :

Prof. Dr. Mehmet Akkuş	Doç. Dr. Recep Kaymakcan
Prof. Dr. Zeki Arslantürk,	Doç. Dr. Mustafa Köyllü
Prof. Dr. Mehmet Bayraktar	Doç. Dr. Yurdağül Mehmedoğlu
Prof. Dr. Nusret Çam,	Doç. Dr. Mehmet Okuyan
Prof. Dr. İbrahim Emiroğlu	Doç. Dr. Mevlüt Uyanık
Prof. Dr. İzzet Er	Doç. Dr. Yavuz Ünal
Prof. Dr. Mehmet Erkal,	Doç. Dr. Ahmet Yaman
Prof. Dr. H. Tekin Gökmenoğlu	Yrd. Doç. Dr. İsmail Albayrak
Prof. Dr. Nadim Macit	Yrd. Dr. Ramazan Biçer
Prof. Dr. M. Zeki Terzi	Yrd. Doç. Dr. İ. Hilmi Karılı
Prof. Dr. Niyazi Usta	Yrd. Doç. Dr. Yavuz Köktaş
Doç. Dr. Niyazi Akyüz	Yrd. Doç. Dr. Naci Kula
Doç. Dr. Mustafa Aşkar	Yrd. Doç. Dr. Şezai Küçük
Doç. Dr. Mahmut Aydın	Yrd. Doç. Dr. Üzeyir Ok
Doç. Dr. Seyfettin Erşahin	

İdare Yeri

Diyanet İşleri Başkanlığı Süreli Yayınlar Şubesi Müdürlüğü
Eskişehir Yolu 9. Km. Çankaya - ANKARA

Tel: (0312) 295 72 66
Fax: (0312) 284 72 88

e-mail: ilmidergi@diyanet.gov.tr

Abone İşleri

Tel: (0312) 295 71 96 - 97

Abone Şartları

Yıllık abone ücreti 8.000.000 TL. Abone kaydı için, ücretin Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü'nün T.C. Ziraat Bankası, Akay Şubesi 5994308-5001 no'lu hesabına yatırılması ve makbuzun fotokopisi ile abonenin hangi sayıdan başlayacağını bildirir mektubun, "Diyanet İşleri Başkanlığı Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü Eskişehir Yolu 9. Km. Çankaya - ANKARA" adresine gönderilmesi gerekir.

Diyanet İlimi Dergi Hakemli bir dergidir.

Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlara aittir.

Dergimize gönderilen yazılar Hakem ve Din İşleri Yüksek Kurulu kararıyla yayınlanır. Hakemler ve Kurul tarafından yazılarda düzeltme ve kısaltmalar yapılabilir.

Dergide yayınlanan yazılardan kaynak gösterilmek suretiyle alıntı yapılabilir.

Yazıların disketlerinin de gönderilmesi gerekir.
Yazılar yayınlansın-yayınlansın lade edilmez.

Yayınlanan yazılara telif ücreti ödenir.

ISSN 1300-8498 Diyanet İlimi Dergi, Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı 1971-

Teknik Yapım

Kalkan Matbaacılık Dizgi Bürosu

Başkı ve cilt

Kalkan Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti

Tel : 0.312 341 92 34 - 342 16 46

Büyük Sanayi 1. Cad. 99/32 İskitler/ANKARA

DİYANET İLMİ DERGİ

CİLT: 40 • SAYI: 2NİSAN - MAYIS - HAZİRAN 2004

YAYINCIDAN

Ahmet Onay.....5

KUR'AN'DA AİLE KURUMU

İsmail Hakkı Ünal.....7

İSLÂM'IN AİLE HAYATINA VERDİĞİ DEĞER

Selim Özarslan.....21

DEĞER OLUŞTURUCU VE AKTARICI KONUMUYLA AİLE

Yurdagül Mehmedoğlu.....29

AİLE PSİKOLOJİSİ VE AİLE İÇİ İLETİŞİM

Hayati Hökekleli.....41

KÜRESEL KÜLT SAVAŞLARININ YAPILDIĞI MEYDAN :

GENÇLİK VE AİLE

M. Ali Kirman.....61

AKRABA EVLİLİĞİNİN TOPLUM HAYATINDAKİ BAZI GÖRÜNÜMLERİ : DİL, DİN, TIP

Dursun Ayan, Rahime Beder-Şen, Gülsen Ünal, Semra Yurtkuran.....73

ÇOCUK SAHİBİ OLMA SORUMLULUĞU

Nebile Aslan.....91

TÜRK AİLESİ VE SOVYET REJİMİ

Seyfettin Erşahin.....101

MEMLÜKLER ZAMANINDA (1250-1517) KADIN

İsmail Yiğit.....131

DIYANET İLMİ DERGİ YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

A) YAYIN İLKELERİ

- 1- 1956 yılında yayınlanmaya başlayan Diyanet İlmî Dergi, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından çıkarılan ve Yüksek Öğretim Kurulunun Hakemli Dergi tanımına uygun bir dergi olup, yılda dört defa yayınlanır.
- 2- Diyanet İlmî Dergi için gönderilecek yazılarda öncelikle, Diyanet İşleri Başkanlığının; "Toplumun Din Konusunda Aydınlatılması" amacına matuf genel çerçeveye uygun olması hususu göz önünde bulundurulmalıdır. Dergide İslami ilimler alanında bilimsel çalışmalar yayınlanır. Bu çalışmalar akademik standartlara uygun ve orijinal olmalı, daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamış olmalıdır.
- 3- Yazıların bilimsel sorumluluğu yazarlara aittir.
- 4- Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yabancı dillerdeki çalışmaların yayınlanması, yayın kurulunun kararına bağlıdır.
- 5- Dergimizde yayınlanacak yazıların Hakemlerden ve Din İşleri Yüksek Kurulu bünyesinde yer alan yayın kurulundan onay alınması gerekir. Adı geçen Kurullar tarafından yayınlanması uygun bulunan yazılar konularına göre Dergide yayın için planlanır.
- 6- Dergimizde yazısı yayınlanan yazarlara 'Kamu Kurum ve Kuruluşlarınca Ödenen Telif ve İşlenme Hakkındaki Yönetmelik'e göre telif ücreti ödenir ve dergi ile birlikte 20 (yirmi) adet ayrı basım gönderilir. Dergimize gönderilen yazılar yayınlanmasın-yayınlanmasın iade edilmez.
- 7- Yazılar Dergimize, e-mail yoluyla; ilmidergi@diyanet.gov.tr adresine veya posta ile; "Diyanet İşleri Başkanlığı Diyanet İlmî Dergi Eskişehir Yolu 9. Km. 06640 Çankaya/Ankara" adresine gönderilebilir. Posta ile gönderilen yazıların disketlerinin de gönderilmesi gerekir.

B- YAZIM KURALLARI:

- 1- Yazılar disketiyle (fotoğraf vb. görsel malzemeler siyah-beyaz modda taranmış olarak CD ile) birlikte gönderilmelidir. Tercüme ve sadeleştirmelere orijinal metin de eklenmelidir.
- 2- Yazarlar ad ve soyadları ile birlikte, unvanlarını, görev yaptıkları kurumları ve e-mail adreslerini belirtmelidirler.
- 3- Yazıların 50-100 kelimelik Türkçe özeti ve bu özeti İngilizce çevirisi (Abstract) verilmelidir. Makale başlıkları Türkçe ve İngilizce olarak yazılmalıdır. Özetler, Derginin; www.diyanet.gov.tr adresindeki web sitesi aracılığıyla uluslararası bilim dünyasına sunulacaktır.
- 4- Yazılarda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)'nin yazım kuralları esas alınmalıdır.
- 5- Gönderilen yazılar IBM/PC Microsoft Word 6.0 veya daha üst (Word 2000/XP) versiyonlarında, 12 punto, Times New Roman ve 1.5 satır aralıklı yazılmış olmalıdır.
- 6- Dipnot metinleri 10 punto, tek satır aralıklı, yazar adı ve soyadı normal, eser ismi ise italik olarak yazılmalıdır.
- 7- Yazılar (resim, şekil, harita, vb. ekler dahil) en fazla 30 sayfa olmalıdır.

Yayıncıdan...

Merhaba

Yeni bir aile, ayrı cinsten iki insanın sevgi, sadakat ve vefa üzerine birbirlerine verdikleri sözün şahitler huzurunda tekrar ve ilanı olan nikah ile tesis edilir ve devamlılık arz eder. İnsanlık tarihindeki en temel kurumlardan birisi olan aile, hem bireysel hem de toplumsal yaşam açısından oldukça önemlidir. Bu kurum, inanç ve değerlerin paylaşıldığı, duyguların yaşandığı, farklılıklardan bütünlüğün tesis edildiği ve gelecek nesillere aktarıldığı yerdir.

Hemen bütün dinlerde aileye özel bir önem atfedilmiş, aile bireylerinin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları aynı zamanda dini sorumluluklar arasında sayılmıştır. Her biri ayrı rollerde bir aile bireyi olan erkek ve kadınların toplumsal yaşam içerisinde iyi birer dindar olması ayrı bir önem taşımaktadır. Batı toplumlarında ve Amerika'da yapılan araştırmalarda kadınların erkeklerden daha dindar oldukları ortaya konulmuştur. Ülkemizde ise durum bunun tam tersidir. Zira konu ile ilgili olarak ülkemizde yapılan çalışmalar, Allah'a, Hz. Muhammed'in peygamberliğine, Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna kesin inanç ile, ibadetleri yerine getirme oranının erkeklerde, kadınlara göre daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Erkek ve kadınların dindarlık düzeyleri ile ilgili bu durum Türkiye bağlamında sosyal şartların hazırladığı ortamın ve buna uygun ortamın hazırladığı anlayışın da bir sonucu gibi görünmektedir. Çünkü, camiye gitme, cemaate katılarak hutbe ve vaaz dinleme imkanlarından yararlanma açısından erkekler kadınlara göre daha şanslı bir konumdadır. Bunun böy-

le olmasında, mevcut anlayış biçimi yanında, müştemilatıyla birlikte ibadet yerlerinin fiziki durumu da önemli rol oynamaktadır. İbadetler için camiye gitme ile ilgili mevcut âdet ve geleneklere bakıldığında, kadınların vakit namazlarına hatta Cuma, bayram ve cenaze namazlarına katılmaları uygun karşılanmazken, gece vakti teravih namazına gitmeleri, bazı yörelerde sahur vaktinden sonra camiye giderek mukabele dinlemeleri dini yaşamın bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, ülkemizde kadın olmanın dindarlık için bir dezavantaj gibi görünmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Bu dezavantajlılık hali, kadın olmayla doğrudan ilişkili olmayıp, ülkemizdeki dinî hayat içerisinde kadına sağlanan imkan ve roller içerisinde kadın olarak yaşamının bir sonucu olduğu kanaatindeyiz.

Esasen okulun eve yaklaştırılması projelerinin geliştirilip uygulamaya konulduğu günümüzde, caminin nasıl eve yaklaştırılacağı hususu ayrıca üzerinde durulması gereken bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm aile bireylerinin sosyal hayatın her alanına aktif ve nitelikli katılımı, erkeğin ve kadının aile içindeki ve toplumdaki konumunu birlikte yükseltici bir güç kazandıracak ve toplumsal yaşam kalitesini olumlu yönde etkileyecektir. Bu noktada en az erkekler kadar kadınların da dindar olarak sosyal hayatın her alanında yer almasına imkan verecek bir dinî anlayışın geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Aile olgusu, yaşanan sosyal süreçte zaten bunu zorunlu kılmaktadır. Böylelikle aile, inanç ve değerlerin paylaşıldığı, duyguların yaşandığı, farklılıklardan bütünlüğün tesis edildiği ve gelecek nesillere aktarıldığı toplumun en güçlü kurumu olma fonksiyonunu daha iyi yerine getirebilecektir.

Dr. Ahmet ONAY

Kur'an'da Aile Kurumu

İsmail Hakkı ÜNAL*

Özet:

Kur'an, insanlık tarihinin en eski kurumu ve toplumsal yapının temelini oluşturan ailenin doğal ve fitri bir gereklilik olduğuna işaret ederken, bazı ailevi problemleri detaylıca anlatarak bunlara çözüm önerileri getirir. Kur'an'ın, evlenme, boşanma ve miras gibi kanunları ele alan ayetleri çoğunlukla, Cahiliyye döneminden intikat eden problemlerin çözümüne yöneliktir. Dolayısıyla konuyla ilgili hukuki düzenlemeleri içeren ayetler okunurken, bunların öncelikle ataerkil yapıya sahip bir topluma hitap ediyor olduğunu dikkate almak gerekir. Ancak bu, günümüz insanının, Kur'an'ın konuyla ilgili emir, tavsiye ve önerilerinden müstağni kalabileceği anlamına gelmez. Bilakis, gayri meşru ilişkileri yasaklayıp, huzur ve mutluluğun aile ortamı içinde aranması ilkesini temel alan İslam Dini'nin, değişen toplumsal şartlar karşısında, bu amaca hizmet edecek her türlü tedbirin alınmasını zorunlu gördüğünü ifade eder.

Anahtar kelimeler: Aile, Evlilik, Boşanma, Miras

Abstract:

Family in the Qur'an

The Qur'an explains some family problems in detailed and gives solutions to them while it indicates that the family is the most ancient establishment of the human history and also that the family, which constructs the principals of the social structure, is the natural necessity. The Qur'anic verses dealing with certain subjects such as marriage, divorce and heritage etc. aim at solutions inherited from the era of Jahiliyyah. Therefore, while reading these verses consisting of legal arrangement, it should be considered that these verses, first of all, speak to a society whose structure is based on men. But this fact does not mean that mankind today does not need relevant commands and advises of the Qur'an. On the contrary, the religion of Islam, which prohibits the illegal acts and establishes the principals to find the calmness and the happiness in the family atmosphere, states that all necessary precautions must be taken to gain this aim.

Key words: Family, Marriage, Divorce, Heritage.

* Prof. Dr., Din İşleri Yüksek Kurulu Üyesi

GİRİŞ

Toplumsal hayatın en temel birimi, sosyal yapının çekirdeği olan aile insanlık tarihiyle yaşıt bir kurumdur. Bu kurumun kökeniyle ilgili farklı sosyolojik ve antropolojik açıklamalar bulunsa da Kur'an'a göre ilk insan yalnız bırakılmamış, Hz. Adem'in yanı sıra eşi de yaratılmıştır.¹ "Ey Adem! Sen ve eşin (zevcin) cennette kalın."² buyuran Allah böylece, Adem'in eşiyle beraber bir aile oluşturduğuna da işaret etmektedir.

İki cinsin birbirine ilgi duyması hem yaratılışın gereği, hem de nesillerin devamının ön şartıdır: "Ey insanlar! Sizi tek bir candan yaratan, ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üreten Rabbinize karşı saygılı olun..."³ "İçinizden kendileriyle huzura kavuşacağımız eşler yaratıp aranızda sevgi ve rahmet var etmesi Onun varlığının belgelerindedir. Bunlarda düşünen toplum için dersler vardır."⁴

Zina başta olmak üzere, bütün gayrı meşrû ilişkileri yasaklayan Kur'an-ı Kerim⁵ bekarların evlendirilmelerini emretmiş,⁶ evlenme imkânı bulamayanların ise evleninceye kadar iffetlerini korumalarını istemiştir. Zinaya düşmelerini önlemek için hür kadınlarla evlenmeye güç yetiremeyenlerin, inanmış cariyelerle evlenmelerini tavsiye etmiş, o cariyelerin de iffetli olmalarını şart koşturmuşur.⁷

Kur'an, birbirleriyle evlenmeleri yasak olan kişileri Nisâ sûresinin 22. ayetinde saymış, cahiliye devrinde mübah sayılan üvey anneyle evlilik ve iki kız kardeşi bir nikâhta birleştirme uygulamasını yasaklamıştır. Bu bağlamda Kur'an Müslümanların, müşrik erkek ve kadınlarla evlenmelerine de yasak getirmiştir.⁸

Çok kadınla evliliğin (polygamy) yaygın olduğu cahiliye dönemi Mekke toplumunda, kadının statüsü genelde iyi olmasa da aile kurumu geleneksel işleyişini sürdürüyordu.⁹ Ancak, Kur'an'da aile kurumu ve bununla ilgili hukûkî düzenlemelere yer veren 200 civarında ayet bir bakıma, bu işleyişin çok iyi gitmediğinin de bir göstergesiydi. Bir başka açıdan Kur'an bu problemlere ciddiyetle

¹ Nisâ, 1.

² A'râf, 19.

³ Nisâ, 1.

⁴ Rûm, 21.

⁵ İlgili ayetler için bkz. Nisâ, 15-16; İsrâ, 32; Nur, 2, 3, 30, 31; Furkan, 68.

⁶ Nur, 32.

⁷ Nisâ, 25.

⁸ Bakara, 221.

⁹ Bkz. Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslâm*, 1993, VI/527-548.

eğilip bazen detaylara inen düzenlemeler yapmakla, konunun önemini de vurgulamış oluyordu.

Kur'an, çocukların emzirilme süresinden ana-babaya saygıya, aile içi tartışmalardan boşanmaya kadar bize canlı bir aile tablosu sunmaktadır. Bu tabloda baş rol erkeğe aittir. O yüzden Kur'an'ın evlilik ve aile kurumuyla ilgili hükûkî düzenlemeleri içeren ayetleri okunurken, bunların, indiği toplum yapısını dikkate alıyor olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Kur'an'ın evlenme, boşanma ve aile ile ilgili diğer konuları ele alan ayetleri çoğunlukla, cahiliye döneminden intikal eden problemlerin haline, bir başka deyişle, bu konuda ne yapıp ne yapılmaması gerektiğine yöneliktir. Dolayısıyla, ilgili ayetler incelenirken problemlerin yoğunlaştığı konuların belli başlıklar altında ele alınması uygun olacaktır.

1-KARI-KOCA (EŞLER)

Arap toplumunda aileyi korumanın ve geçimi sağlamanın başlıca sorumlusu olan erkek, buna karşılık eşinden saygı ve bağlılık bekleme hakkına sahipti. Kur'an buna şöyle işaret eder: "*Allah'ın bazılarından bazılarından üstün kılmasından ve erkeklerin mallarından harcamalarından dolayı, erkekler kadınları kollayıp gözetirler. İyi kadınlar gönülden saygılı olup, Allah'ın kendilerini korumasına karşılık saklı olanı muhafaza ederler...*"¹⁰ Buradaki üstünlüğü, insan olma onuru ve haysiyeti açısından üstünlük olarak anlamak, Kur'an'ın savunduğu temel düşünceye aykırı olacağı için bunu, erkeğe koruyuculuk ve reislik sorumluluğunu yükleyen bedensel ve ruhsal yapısının dayanıklı oluşunun bir avantajı olarak yorumlamak gerekir. Burada iyi kadınların özelliği olarak belirtilen saygının, sorumluluğunu bilen kocalara duyulan saygı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda böyle bir erkeğin de eşine karşı sevgi ve şefkat göstereceği, ya da böyle bir ailede karşılıklı sevgi ve saygının egemen olacağı açıktır.

a) Boşanma Öncesi Kadına Yönelik Uygulamalar

Ayetin devamında sorumsuz davranmasından (nüşüzundan) korkulan kadın için erkeğe sırasıyla bazı alternatifler sunulmuştur: 1.Öğüt vermek, 2.Yataklarından ayrılmak, 3. Dövmek. Bu seçeneklerin o günkü ataerkil ve çok eşli aile yapısıyla sıkı ilişkisi olduğu açıktır. Şöyle ki: Erkek, ailenin reisi olarak önce karısına öğüt verecektir. Bu fayda vermezse onu yatağında yalnız bırakıp diğer karısının (ya da karılarının) yanına gidecektir. Tek eşliliğin istisnâ olduğu bir toplumsal yapıda, kadına uygulanacak bu cinsel boykot cezasının etkili olacağı tahmin edilebilir. Son olarak, te'dib hakkını kullanarak karısını dövebilecekler. Yani ai-

¹⁰ Nisâ, 34.

lenin reisi ve her şeyin sorumlusu olan erkek, çocuklarını nasıl te'dib edip terbiye ediyorsa, eşini/eşlerini de te'dib edip problemi çözecektir. Şayet kadın bu noktada itaat ederse, artık aleyhine (ör. boşamak gibi) başka bir yol aramayacaktır.¹¹

Bu çözüm ve cezalandırma biçimlerinin, Kur'an'ın indiği dönemin toplum ve aile yapısını doğal olarak dikkate aldığı görülmektedir. İşte bu yüzden koca sorumsuz davranırsa (nüşûz ederse) ve karısına ilgi göstermezse, o toplumsal yapıda, kadının erkeğe uygulayacağı yaptırımlar çok sınırlı olduğu ve kadın kocasını yola getirecek bir fizikî güce de sahip bulunmadığı için ancak anlaşma ve barış yolunu seçebilecektir.¹² Görüldüğü üzere Kur'an toplumsal realiteyi dikkate almakta, erkek ve kadının aile içindeki pozisyonlarını göz ardı etmemektedir. Ancak bu kabul var olanı olduğu gibi onaylamak değil, o dönemde tashihe gerek görülmeyenleri olduğu gibi bırakmaktır. Dolayısıyla, Kur'an'ın literal anlamından hareketle, günümüzde ancak eşlerin karşılıklı konuşup anlaşarak (erkeğin tek taraflı öğüt vermesiyle de değil) çözebilecekleri veya çözemiyorlarsa sonunda mahkeme yoluyla boşanabilecekleri bir konuda kadının dövülebileceğini savunmak, Kur'an'ı ve Hz. Peygamberin mesajını doğru anlamamak demektir. Bu ayetlerden çıkartabileceğimiz en önemli sonuç, aile içi anlaşmazlıkların boşanmaya varmadan çeşitli yöntemlerle halledilmesidir. Bu yöntemlerin zaman ve zemine göre farklılık göstermesi gayet tabiidir. Nitekim Nisâ sûresinin 35. ayetinde başka bir yöntem şöyle önerilmektedir: *"Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Eğer onlar düzeltmek isterlerse Allah aralarını bulur. Allah bilendir, haberdardır."*

b) Kadına Mirasçı Olma

Cahiliyye Arap ailesinden İslâm'a intikal eden ve Kur'an'ın müdahil olduğu bir problem de kocası ölen kadına zorla mirasçı olma meselesidir. Abdullah b. Abbas'ın açıklamasına göre, "Araplar arasında biri öldüğü zaman, velilerinin adamın malı üzerinde hakları olduğu gibi karısı üzerinde de hakları vardı. İçlerinden birisi (ya da kadının üvey oğlu) ölenin karısıyla evlenir yahut kadını başkasıyla evlendirip mehir alır veya hiç evlendirmez evde alıkoyardı. Mirasçıların bu kadın üzerinde, kadının kendi ailesinden daha çok hakkı vardı."¹³ Nisâ sûresinin 19. ayeti bunu, *"Ey inananlar! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir"* diyerek yasaklamaktadır. Burada kadının mallarına olduğu kadar kendisine mirasçı olmak da söz konusuydu. Başka bir yorumu göre ayetin anlamı, "kadın-

¹¹ Aynı ayet.

¹² Nisâ, 128.

¹³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul-1989, II/234.

lar istemediği halde onları evlenmekten alıkoyarak, mallarına varis olmanız size helal değildir” şeklindedir.¹⁴ Ayetin devamında, “Apaçık bir edepsizlik (zina, fuhuş) yapmadıkça, onlara verdiğinizin bir kısmını geri almak için onları sıkıştırmayın” buyurulmaktadır. Burada, eşlerinden hoşlanmayarak ayrılmak isteyen erkeklerin, onlardan açık bir edepsizlik görmedikçe, verdikleri mihri geri almak için onları sıkıştırmamaları istenmekte, “Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmıyorsanız hoşlanmadığınız bir şeyi Allah çok hayırlı kılmış olabilir”¹⁵ buyurularak, çok ciddi bir sorun olmadıkça erkeğin, eşini boşayarak aile yuvasını dağıtmaması istenmektedir. Bir eşin yerine başka bir eşle evlenmek isteyen erkek, eski eşine mihir olarak bir yük altın vermiş olsa bile onu geri alamayacağı için¹⁶ onlara iftira (zina isnadı gibi) ederek mihrin bir kısmını geri almayı düşünebilecektir. Onun için ayet, “Onu (mihri) iftira ederek ve açık günah işleyerek mi alacaksınız?”¹⁷ uyarısında bulunmaktadır. Çünkü, kadına güvence olarak verilen mihir, bir süre birlikte yaşanan aile ortamının (kadından kaynaklanmayan bir sebeple) bozulmasıyla geri istenecek bir şey değildir.¹⁸

c) Boşanma ve Boşama Yetkisi

Kur'an'da aile kurumuyla ilgili olarak en çok temas edilen konunun boşanma olduğu söylenebilir. Bu, bir bakıma bu noktada önemli bir problemin varlığına da işaret etmektedir. İlgili ayetler incelendiğinde boşanma fiilinin öznesi erkek, nesnesi ise kadındır. “Bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz...”¹⁹ ayetindeki hitabın, doğrudan erkeklere yönelik olması buna işaret etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, “Erkeklerin kadınlar üzerinde bulunan hakları gibi, kadınların da erkekler üzerinde hakları bulunduğunu, ancak erkeklerin kadınlar üzerindeki haklarının bir derece fazla olduğunu”²⁰ belirtmektedir. Erkeğin antropolojik yapısının güçlü olması nedeniyle, kadını korumasından ve ailenin geçimini ve sorumluluğunu üstlenmesinden kaynaklanan bu hak fazlalığı, boşama yetkisinin temelde erkeğin elinde olmasının sebebinde de açıklanmaktadır.

Boşama hakkının erkekte olması, kadınların ancak üç talakla kesin olarak boşanabilmeleri, kadının eski kocasına dönebilmesi için başka bir evlilik yapısından boşanmış olması şartı, zihar, ilâ, hul', tefvîz-i talak gibi boşama türleri, ca-

¹⁴ Aynı yer.

¹⁵ Nisâ, 19.

¹⁶ Nisâ, 20.

¹⁷ Aynı ayet.

¹⁸ Nisâ, 21.

¹⁹ Nisâ, 20.

²⁰ Bakara, 228.

hiliyye döneminden intikal etmiş örf ve uygulamalardı.²¹ Ancak, erkeklerin boşama yetkilerini sık sık suistimal edip kadınları mağdur etmeleri de çok görülen olaylardandı. Böyle bir suistimal olayını Hz. Âişe haber vermektedir. Onun bildirdiğine göre, İslâm öncesinde bazı Araplar hanımlarını istedikleri kadar boşarlardı. Erkek, boşadığı kadına iddeti bitmeden döner, ancak onu tekrar boşar, bu boşama iddeti içerisinde de aynı şeyi tekrarlardı. Bu böylece belki yüz defa veya daha fazla devam eder, kadın da başka birisiyle evlenemediği için bu işkenceye katlanmak zorunda kalırdı. İşte böyle bir kadının şikayeti üzerine Bakara sûresinin 229. ayeti nazil oldu.²²

Bu ayet, “boşamanın iki defa olduğunu, bundan sonra kadını ya iyilikle tutmak, ya da güzelce salıvermek gerektiğini, erkeklerin onlara verdikleri şeyleri geriye almalarının helal olmadığını” bildirerek, “bunların Allahın sınırları olduğu, bu sınırları ancak zalimlerin aşacağı” vurgulanmıştır. Boşama hakkının kötü kullanımı Bakara sûresinin 231. ayetinde daha açık bir şekilde tasvir edilmekte ve böyle yapanlar uyarılmaktadır: *“Kadınları boşadığınız zaman bekleme süreleri (iddetleri) ni bitirdiklerinde ya onları iyilikle tutun ya da iyilikle bırakın. Haklarına tecavüz edip zarar vermek için onları (yanınızda) tutmayın. Kim bunu yaparsa kendine yazık etmiş olur. Allah’ın ayetlerini eğlence yerine koymayın. Allah’ın size olan nimetini ve öğüt vermek için indirdiği kitap ve hikmeti hatırlayın. Allah’a saygılı olun ve Allah’ın her şeyi bildiğini bilin.”*

Kocanın ilk iki boşamadan sonra iddeti içinde kadına dönebilmesi (ric’î talak), üçüncü boşamadan sonra ise, kadın başka birisiyle evlenip boşanmadıkça (ya da kocası ölmedikçe) eski hanımıyla yeniden evlenememesi (beynûnet-i kübra), boşamanın keyfi ve sorumsuz bir iş olmadığını göstermektedir.

Aile içi geçimsizliğin doğurduğu sonuçlardan birisi olan “ilâ”(erkeğin karısına yaklaşmama, yemini) da boşanmayla sonuçlanabilecek bir süreçtir. Eskiden beri Araplar arasında âdet olan ve çeşitli sebeplerle yapıla gelen bu yemini yapan erkeklerin, Kur’an’a göre azami bekleme süresi dört aydır. Ya bu süre sonunda yeminlerinden vazgeçerek eski aile hayatına dönecekler, ya da boşanarak yeni bir hayata yöneleceklerdir.²³ Zira eşine yaklaşmamaya yeminli bir erkeğin, karısını boşamayarak ona eziyet etmeye hakkı yoktur.

Aile birliğinin geçici heveslerle bozulmasına ve özellikle kadının mağdur edilmesine izin vermeyen İslam Dini, cahiliyye döneminde bu amaç için kullanı-

²¹ Bkz. Cevad Ali, a.g.e., V/548-555.

²² Tirmizî, Talak, 16.

²³ Bakara, 226.

lan zihar uygulamasını geçersiz saymış, buna yönelenleri kefaretle cezalandırmıştır.²⁴ Zihar, erkeğin karısını, anasına benzeterek onu kendisine haram kılması ve tamamen terk etmesidir. Sahabi Evs b. Sabit, karısına kızıp bu sözü söyleyince karısı Havle, Hz. Peygambere gelerek, “genç yaşında kocasına hizmet ettiğini, çocuk verdiğini, şimdi ise bu yaşlılık zamanında kocasının zihar yaparak kendisini perişan ettiğini” söyleyip, tekrar kocasına dönebilmesi için bir hüküm vermesini istedi. Hz.Peygamber'in, (geleneğe uygun olarak), “bu durumda kocasına haram olduğunu” söylemesine rağmen kadın ısrar etti, Bunun üzerine şu ayetler nazil oldu: “*Kocası hakkında seninle tartışan ve Allah'a şikayette bulunan kadının sözünü Allah işitmiştir. Allah sizin konuşmanızı işitir. Çünkü Allah işitendir, bilendir. İcinizden zihar yapanların kadınları, onların anaları değildir. Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır. Şüphesiz onlar çirkin ve yalan bir laf söylüyorlar. Kuşkusuz Allah affedici, bağışlayıcıdır. Kadımlarından zihar ile ayrılmak isteyip de söylediklerinden dönenlerin, karlılarıyla temas etmeden önce bir köleyi hürriyete kavuşturmaları gerekir. Size öğütlenen budur. Allah yaptıklarınızdan haberdardır. Buna imkân bulamayan kimse, temas etmeden önce aralıksız olarak iki ay oruç tutmalıdır. Buna da gücü yetmeyen altmış fakiri doyurur. Bu (hafifletme), Allah'a ve Resûlüne inanmanızdan dolayıdır. Bunlar Allah'ın hükümleridir. Kâfirler için acı bir azap vardır.*”²⁵

Doğrudan Hz.Peygambere hitab eden Talak sûresinin 1. ayeti, boşanıp da iddet bekleyen kadınların hemen kapı dışarı atılmak yerine, bu süre içinde evlerinde kalmalarının hakları olduğunu belirtirken, 2.ayeti, “iddeti biten kadınların ya uygun bir şekilde alıkonulup evliliğin devam etmesi, ya da onlardan uygun bir şekilde ayrılarak, adil iki şahidin tanıklığıyla boşanmanın sağlanması” gerektiğini bildirmektedir. Boşanmayla ilgili en son nazil olan ayetlerden biri olan bu ayette, boşanmada iki şahidin bulundurulması emri manidardır. Ancak fakihlerimiz, Nisâ sûresi 35. ayetteki hakem formülünü zorunluluk ifade etmeyen bir tavsiye olarak anladıkları gibi, bu ayetteki şahit bulundurma emrini de ihtiyârî bir tavsiye olarak değerlendirmişlerdir. Böylece erkeğin tek taraflı boşama yetkisinin, Kur'an'ın bu konudaki tek seçeneği imiş gibi algılanmasına yol açarak, asırlar boyu genellikle bu çerçevede hüküm üretmişler ve kötü niyetli kocaların suistimaline kapı aralamışlardır. Kur'an'ın boşanmayla ilgili ayetlerinin farklı seçenekler içermesinden, bu konuda tek ve nihâî bir yöntem yerine, şartlara göre değişiklik gösterse bile, iki tarafın haklarını azami derecede gözetecek bir çözümün öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

²⁴ Mücadele, 2-3.

²⁵ Mücadele, 1-4.

Erkeğin tek taraflı boşama yetkisi yanında, kadının aldığı mihri veya daha fazla bir malı kocasına vermek suretiyle boşanma talebinde bulunabileceği, Bakara sûresinin 229. ayetinden anlaşılmaktadır: “...Eğer o ikisinin Allah’ın sınırlarını koruyamayacaklarından korkarsanız o zaman kadının (boşanabilmek için) verdiği fidyede ikisine de bir günah yoktur.” Fıkıh’ta “hul” adı verilen bu boşanma türünün bir örneği Hz. Peygamber zamanında görülmüştür. Sabit b. Kays’tan ayrılmak isteyen karısı, mihir olarak aldığı bahçeyi geri vererek ondan ayrılmak istemiş, Hz. Peygamber’in aracılığıyla Sabit bunu kabul ederek karısını boşamıştır.²⁶

Karısına zina suçu isnad eden koca, bunu şahitlerle ispatlayamazsa, kendisinin doğru söylediğine dair dört defa Allah adına yemin ederek, beşincide, şayet yalancı ise, Allah’ın lânetinin kendi üzerine olmasını diler. Kadın da kocasının yalan söylediğine dört defa Allah adına yemin ederek, beşinci defada, eğer kocası doğru söylüyorsa Allah’ın gazabının kendi üzerine olmasını diler.²⁷ “Lian” adı verilen bu uygulamada, eşlerin birbirlerine güveni kalmadığı ve huzurlu bir aile hayatı sürdürmeye imkân bulunmadığı için bazı âlimlere göre boşanma kendiliğinden, bazılarına göre ise hakim kararıyla gerçekleşir.

Nasıl ki karısını boşayan koca, iddet bitiminde, boşadığı karısıyla barışarak yeniden evlenmede diğer insanlardan daha çok hak sahibi ise,²⁸ “boşanmış kadının da, iddeti bittiğinde, anlaşığı takdirde eski kocasıyla evlenmesine engel olunmaması” istenmiş²⁹ böylece, çocukların durumu da dikkate alınarak, eski evliliğin ve ilk kurulan aile birliğinin devamının önemine işaret edilmiştir.

d-) İddet

Kur’an’da aile kurumuyla ilgili ayetlerde dikkat çeken önemli bir kavram da “iddet”tir. Boşanan veya kocası ölen kadının yeniden evlenebilmek için bekleme- si gereken süreyi ifade eden iddet, cahiliye döneminde kocası ölen kadının bir yıl süreyle yas tutması şeklinde uygulanıyordu. Ancak o zaman boşanmış kadınların iddet beklemesi gerekli görülmezdi.³⁰ Kur’an-ı Kerim’e göre, çocuk doğurabilecek yaşta olup hamile olmayan boşanmış bir kadının iddeti (bekleme süresi), üç “kurû” (âdet veya temizlik süresi) kadardır.³¹ İki farklı anlama gelen kurû’ (te-

²⁶ Buhârî, Talak, 11.

²⁷ Nur, 6-9.

²⁸ Bakara, 228.

²⁹ Bakara, 232.

³⁰ Mustafa Bakır, “İhdad”, *Diyanel Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul-2000, XXI/530.

³¹ Bakara, 228.

kili kar') kelimesini, Hanefîler ve Hanbelîler üç aybaşı (âdet) hâli olarak anlamışlardır. Buna göre kadın, âdet günleri dışında boşanmışsa üçüncü âdeti bitiminde iddeti tamamlanmış olur. Âdetli hâlinde boşanmışsa, içinde bulunduğu âdet hali hariç, üçüncü âdetinin sonunda iddeti bitmiş olur. Şâfiî ve Mâlikîlere göre ise kurû', boşanan kadının âdet dışı günlerini ifade eder. Buna göre, kadın âdet hali dışında boşanmışsa, içinde bulunduğu temizlik süresi dışında iki temizlik süresi daha geçirince iddeti biter. Âdet hali içinde boşanmışsa üç temizlik süresi tamamlanunca iddeti bitmiş olur.

Boşanmış olan hamile kadının iddeti doğumla sona erer.³² Kocasını ölen hamile kadının iddeti de böyledir. Kocasını ölen kadın hamile değilse, iddeti dört ay on gündür.³³ Âdetten kesilmiş hanımların veya âdet görmemiş genç kadınların iddet süresi üç aydır.³⁴ Evlendiği halde zifafa girmeden boşanmış kadınların iddet beklemlerine gerek yoktur.³⁵

Kur'an'a göre iddet beklemenin en önemli sebebi ve esas amacı, kadının gebe olup olmadığının anlaşılmasıdır.³⁶ Bakara sûresinin 228. ayetinde bu husus açıkça belirtilmiştir: "*Boşanmış kadınlar üç kurû'* (aybaşı veya temizlik süresi) *kendilerini gözlerler* (beklerler). *Eğer Allah'a ve Ahiret Gününe inanıyorlarsa, Allah'ın rahimlerinde yarattığını gizlemeleri kendilerine helal olmaz...*" Böylece çocuğun, babasının kim olduğu kesin olarak belirlenmiş olur.³⁷ Evlendikleri halde, cinsel ilişkiye girmeden boşanmış kadınlarda iddet bekleme şartı aranmaması da bu hususu desteklemektedir. Ayrıca, iddeti, çocuğunun doğumuna kadar ki süre olan boşanmış hamile bir kadının, örneğin, boşandıktan on gün sonra doğum yapması hâlinde hiç beklemeden evlenebilecek olması da, sadece belli bir süre beklemenin, iddetin esas amacı olmadığını göstermektedir. Talak sûresinin 4. ayetinde, âdetten kesilmiş hanımlar ile henüz âdet görmemiş kadınların iddetinin üç ay olduğunun belirtilmesi de bunu teyid etmektedir. Çünkü ayette, "eğer şüphe ederseniz" kaydı vardır. Müfessirler genellikle bu şüpheyi, bu durumdaki kadınların iddet süresinin ne kadar olacağı konusundaki şüphe olarak yorumlamış-

³² Talak, 4.

³³ Bakara, 224.

³⁴ Talak, 4.

³⁵ Ahzâb, 49.

³⁶ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul (öset baskı), VII/5066.

³⁷ Boşanmış hamile kadınların doğuma kadar iddet beklemlerinde bu amaç görülmesi de, bu durumdaki kadınların gebelik süresince evlenmeler uygun bulunmamıştır. Çünkü İslâm öncesinde hamileyken boşanıp, başka birisiyle evlenen kadının doğuracağı çocuğun nesebi, kural olarak yeni kocasına ait sayılır, bu da daha sonra önemli ihtilaflara yol açardı. (Bkz. H.İbrahim Acar, "iddet", *Diyanet Vakti İslam Ansiklopedisi*, XXI/467.)

lardır. Ayet böyle anlaşılmaya müsaittir. Ancak, konuyla ilgili diğer ayetlerle birlikte ele alındığı ve iddetin Kur'an'da açıklanan esas amacı da göz önünde tutulduğunda ayette geçen bu şüphenin, "herhangi bir ârizî sebeple âdeti kesilmiş ile-ri yaştaki kadınların veya menopoz yaşına geldiği halde kendilerinde kan görülen kadınların"³⁸ ve bülüğ yaşında olduğu halde âdeti gecikmiş genç kadınların"³⁹ hamileliğinden şüphe ederseniz", şeklinde anlaşılması daha uygun olacaktır.⁴⁰ İddet süresinin ne kadar olacağından şüphe etmenin mantığı da, bu durumdaki kadınların -âdet görmedikleri için- iddetlerinin âdet veya temizlik hâline göre belirlenemeyecek olmasına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu durumda olanların iddet sürelerinin, boşanmış diğer hanımların süresine yakın bir süre (üç ay) olarak belirlenmiş olması gayet tabiidir. Aslında bir kadının hamile olup olmadığını anlamak için bir âdet halini gözlemek yeterli olabilir. Ancak âdet dışında da kanamaların olacağı dikkate alınarak, herhangi bir şüpheye meydan vermemek için kadının arka arkaya üç âdet geçirmesi beklenmiş, bu uygulamada o toplumun kabulleri de dikkate alınmıştır.

İddet beklemenin bir amacı da, bu süre içerisinde eşlerin bir durum değerlendirmesi yaparak, yeni bir nikaha gerek kalmadan tekrar birleşip evliliklerine devam edebilmelerine imkân sağlamaktır...⁴¹ Bu süre bitince, şayet kadın isterse eşler yeni bir nikahla tekrar bir araya gelebilirler. Eşler kabul ettiği takdirde, iddet bitiminden sonra evlenmekte de herhangi bir zorluk olmadığına göre, iddet beklemenin esas amacının hamilelik şüphesini bertaraf etmek olduğu söylenebilir.

2 - ÇOCUKLAR

Aile yuvasının en önemli unsurlarından birisi de çocuklardır. Çocuk aile birliğinin meyvesi, neslin devamının teminatıdır. Kur'an-ı Kerim, "mal ve çocukların (oğulların) dünya hayatının süsü olduğunu, kalıcı olan yararlı işlerin ise, Rabb'in katında sevapça ve ümit bakımından daha hayırlı olduğunu"⁴² bildirir. Bu

³⁸ Nesefî, *Medâriku't-Tenzil*, (Mecmau't-Telâsir içinde), İstanbul (1320 yılı baskısından ofset), VI/290; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, IX/489.

³⁹ Bülüğ çağına girip en az üç âdet gördükten sonra âdeti tamamen kesilen genç kadınların iddeti konusunda âlimler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. M. Hamdi Yazır, iddetten asıl maksadın hamli şüphesini gidermek olduğunu belirterek, bu durumda boşanmış bir kadını, hamilelik süresinden fazla bekletmenin Şârin hikmetine muvafık olmayacağını söylemektedir. (*Kur'an Dili*, VII/5066)

⁴⁰ Nitekim Elmalılı M. Hamdi Yazır da, bu hamilelik şüphesine işaret etmiştir: "Bunların iddetleri nasıl olacağını kestiremeyip de müşkil görüyor, işkilleniyor, soruyorsanız biliniz ki, onların iddetleri üç aydır. Üç ay beklerler, bu müddet zarfında bir hamil tebeyyün etmezse nihayetinde..." (*Kur'an Dili*, VII/5065).

⁴¹ Talak süresinin 1. ayeti zımnen buna işaret etmektedir.

⁴² Kehf, 46.

ayette mal ve çocuklarıyla (özellikle oğullarıyla) övünen kimselere bir uyarı vardır. Çünkü mal ve oğulların çokluğu, özellikle Arap toplumunda güçlü olmanın dolayısıyla gurur ve kibre kapılmanın bir vesilesiydi. O yüzden bazı ayetlerde, “mal ve evlatların bir imtihan (fitne) olduğu” belirtilmiş,⁴³ imtihanı kazanıp kaybetmede bu iki unsurun önemli rolü olduğuna işaret edilmiştir. Nitekim hesap gününde, insanların övünüp durdukları “mal ve oğulların değil, kalb-i selim’in fayda vereceği”⁴⁴, “mal ve çocukları, kendilerini Allah’ı anmaktan alıkoyan insanların ziyanda olduğu”⁴⁵ ifade edilmiştir.

Toplumsal gerçekliği dikkate alan Kur’an çeşitli vesilelerle, inanç ayrılığın- dan doğan aile içi çatışmalara⁴⁶, kardeş kavgalarına⁴⁷, bir babanın üzerine titrediği evladı için çektiği üzüntü ve sıkıntılara⁴⁸ temas etmiş, eş ve çocuklarının düşmanca tavırlarına maruz kalan mü’minlere dikkatli olmalarını, fakat affedip müsamaha göstermenin ve bağışlamanın daha hayırlı olacağını⁴⁹ belirtmiştir.

Cahiliyye döneminde yaygın olmasa da, bazı Arap kabilelerinde kız çocuklarını diri diri gömme âdeti vardı. Bunu onlar, bir gün şerefleri lekeleneyeceği ve yoksulluk çekecekleri korkusuyla yapıyorlardı.⁵⁰ Ayrıca, savaşçı ve geçimi sağlamada iş gücü olarak faydalı olan erkek çocuklar yanında, kız çocukların fazla yararlı olmadığı düşünülüyordu. Nitekim Araplar, erkek çocukları olursa sevinir, şenlik yapar; kız çocukları olursa utanır ve âdeta suç işlemiş durumuna düşerlerdi. Kur’an-ı Kerim bunu çok çarpıcı bir şekilde anlatır: “Onlardan biri kız (çocuğu) ile müjdelendiği zaman, öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu aşağılık duygusu (utanç) içinde yanında mı tutacak, yoksa toprağa mı gömecek? Bakın ki verdikleri hüküm ne kadar kötüdür.”⁵¹

Kur’an-ı Kerim, “Yoksulluk korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin. Sizi de onları da biz rızıklandırıyoruz. Doğrusu onları öldürmek büyük günahtır.”⁵² aye- tiyle cahiliyye Araplarının bu acımasız adetini şiddetle kınamakta ve bunu yapan-

⁴³ Enfal, 28; Teğâbün, 15.

⁴⁴ Şuarâ, 88-89.

⁴⁵ Münafikün, 9.

⁴⁶ Enâm, 74; A’raf, 83; Hûd, 42-43; Ahkaf, 17.

⁴⁷ Mâide, 27-31; Yusuf, 8-15.

⁴⁸ Yusuf, 84-86.

⁴⁹ Teğâbün, 14.

⁵⁰ Neşet Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara-1971, s.135.

⁵¹ Nahl, 58-59.

⁵² İsrâ, 31.

ları “beyinsiz” ve “cahil” (bi ğayri ilm) olarak nitelendirmektedir.⁵³ Halbuki dile-
diğine kız, dilediğine erkek, dilediğine de hem kız hem erkek çocuk vermek Al-
lah’a aittir.⁵⁴

Kur’an-ı Kerim, bebeklerin emzirilmesiyle ilgili bir meseleye de temas ede-
rek, tam emzirme süresinin iki yıl olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Boşanmayla ilgili
ayetlerin hemen devamında geldiği için daha çok boşanmış kadınlarla ilgili oldu-
ğu anlaşılan bu ayet, emzirme süresini tamamlamak isteyen baba için bebeklerin
iki yıl süreyle annesi tarafından emzirilmesini, bu süre içinde babanın, yoksa
onun varislerinin kadının nafakasını ve giyimini temin etmesini öngörmektedir.
Baba ile anne anlaşarak, tam süre dolmadan bebeği süttten kesmek isterlerse bun-
da da bir sakınca yoktur.

Bir babanın oğluna öğütlerini içeren Lokman sûresinin 13, 16-19. ayetleri, ai-
le içi eğitimde ebeveynin rolüne işaret eden çok önemli bir pasajdır. Yaşadığı dö-
nem tam olarak bilinemeyen, peygamber olup olmadığı tartışmalı olan Lokman
(a.s.) oğluna verdiği öğütlerle, iman, ilim ve ahlâk bağlamında, kişilik oluşumun-
da hayati öneme sahip uyarılarda bulunmaktadır. Kur’an-ı Kerim’in önemine bi-
naen zikrettiği bu öğütler özetle şunlardır: 1. Allah’a ortak koşma. 2. Yaptığın iyi-
liğin karşılığını Allah mutlaka verir. O çok lütfkâr ve her şeyden haberdardır. 3.
Namazı kıl. 4. İyiliği tavsiye et, kötülükten sakındır. 5. Başına gelenlere sabret. 6.
Küçümseyerek insanlardan yüz çevirme. 7. Yeryüzünde böbürlenerek yürüme. 8.
Yürüyüşünde mutedil ol, sesini fazla yükseltme.

Bazı peygamberlerin Kur’an’da yer alan dualarında, hayırlı nesil talebinde
bulduklarını görüyoruz. Hz. İbrahim oğlu Hz. İsmail’le birlikte Cenâb-ı Hakk’a
yönelerek, kendilerini Müslüman kıldığı gibi, nesillerinden de Allah’a teslim
olan (Müslüman) bir ümmet çıkarmasını niyaz etmişler⁵⁶, İbrahim ve Ya’kûb
(a.s.), oğullarına İslâm’ı tavsiye etmişlerdir.⁵⁷

Yine Hz. İbrahim, kendisini ve oğullarını puta tapmaktan uzak tutması⁵⁸, ken-
disini ve neslini namaz kılanlardan eylemesi⁵⁹ için Allah’a yalvarmaktadır. Hz. Ze-
keriyya’nın Allah’dan talebi de, hayırlı bir nesilden başka bir şey değildir.⁶⁰

⁵³ Enâm, 140.

⁵⁴ Şûrâ, 49-50.

⁵⁵ Bakara, 233.

⁵⁶ Bakara, 128.

⁵⁷ Bakara, 132.

⁵⁸ İbrahim, 35.

⁵⁹ İbrahim, 40.

⁶⁰ Âl-i İmran, 38.

3 - ANA-BABA (EBEVEYN)

Evlilikle başlayan aile hayatı, çocuklarla semeresini verip, karı-kocayı ana-baba hâline getirince, olgunlukla çocukluğun, yaşlılıkla gençliğin karşılıklı iletişim ve etkileşim içine girdiği yeni bir dönem başlamış olur. Bu dönem büyüklerin saygı, küçüklerin sevgi ve şefkat ortamında, aile beraberliğini pekiştirerek sürdürdükleri bir süreci de ifade etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, geçim korkusuyla çocuklarını öldüren ana-babalara uyarıda bulunduğu gibi, ebeveynine saygıda kusur eden evlatları da uyarmaktadır. Kendisine kulluğun akabinde, ana-baba'ya iyi davranmayı emrettiği ayette Cenâb-ı Hak şöyle buyurmaktadır: "*Rabb'in yalnız kendisine tapmanıza ve ana-baba'ya iyi davranmanıza hükmetmiştir. Eğer ikisinden biri veya her ikisi senin yanında kocayacak olursa, onlara öf bile deme ve onları azarlama. Onlara güzel söz söyle. Onlara acıyarak alçak gönüllülük kanatlarını ger ve 'Rabbim! Küçükken beni büyüttükleri gibi Sen de onlara acı' de.*"⁶¹ Burada, içinde büyük anne- büyük baba ve torunların da yer aldığı "geniş aile" türüne bir işaretin varlığı da dikkat çekmektedir.

Allah'ın haram kıldığı bazı şeyleri sıralayan Enâm sûresinin 151. ayeti, Allah'a ortak koşmanın, yoksulluktan korkarak çocukları öldürmenin, gizli ve açık kötülüğe (fevâhiş) yaklaşmanın, Allah'ın haram (hürmetli) kıldığı cana haksız yere kıymanın yanı sıra, ana-baba'ya iyi davranmayı da zikretmektedir ki⁶², bunun mefhûmu muhalifinden, ana-baba'ya kötü davranmanın da burada sayılan haramlar gibi bir haram olduğu anlaşılmaktadır. Üstelik ebeveyne iyi davranma emri, Allah'a ortak koşmama emrinin hemen sonrasında yer almıştır. Bu özellik diğer bazı ayetlerde de görülmektedir.⁶³

Kur'an özellikle, annenin doğum öncesi ve sonrasında çektiği sıkıntılara işaret ederek, çocukların ebeveynlerine iyi davranmalarını öğütlemiştir.⁶⁴

Bazı ayetlerde ana-baba'ya itaat şarta bağlanmışsa da, onlara saygı ve iyi muamelede bulunmada herhangi bir şart öngörülmemiştir: "*Ey insanlar! Ebeveynin seni körü körüne bana ortak koşman için zorlarsa onlara itaat etme. Dünya işlerinde onlarla güzel geçin...*"⁶⁵ Aynı uyarı Ankebût sûresinin 8. ayetinde de tekrarlanmıştır.

⁶¹ İsrâ, 23-24.

⁶² Enâm, 151.

⁶³ Bkz., Bakara, 83; Nisâ, 36.

⁶⁴ Lokman, 14; Ahkâf, 15.

⁶⁵ Lokman, 14.

Ana-babalar, çocuklarını koruyup gözetip, onlar için hayır duada buldukları gibi, evlatlar da ebeveynleri için hayır duada bulunarak, onlara karşı şükran ve minnet duygularını Allah huzurunda dile getireceklerdir. Her gün namazlarımızda okuduğumuz Hz.İbrahim'in şu duası bize bu görevi hatırlatmaktadır: "*Ey Rabbimiz! Hesap günü beni, ana-babamı ve mü'minleri bağışla.*"⁶⁶

SONUÇ

İslam dini, fitratın bir gereği olan evlenmeyi, nesiller yetiştirmeyi ve toplumsal hayatın vazgeçilmez birimi olan aileyi tabii, gerekli ve önemli saymış, Kur'an- Kerim'in buyrukları, Allah elçisinin söz ve uygulamalarıyla, karşılıklı sevgi ve saygı esasına dayanan, hak ve sorumlulukların bilincinde olunan mutlu bir aile yuvasının oluşturulmasını hedeflemiştir. İslâm'ın öngördüğü meşru ölçüler içerisinde yaşamak söz konusu olunca, şartları uygun olan veya geçerli mazeretleri bulunmayan gençlerin evlilikten kaçınmaları dinen uygun ve doğru değildir. Bu sebeple evliliği olursa olur, olmazsa olmaz türünden ihtiyari bir iş gibi görmek, Cenâb-ı Hakk'ın hedef olarak gösterdiği, "*hayırda yarışan iyiliği tavsiye edip, kötülükten sakındıran hayırlı bir toplum*"⁶⁷ idealine ulaşmamıza yardımcı olmayacaktır. Gayri meşru ilişkilerin alabildiğine özendirildiği günümüz dünyasında kendimizi ve çocuklarımızı korumaya alabileceğimiz en güvenli limanın mutlu bir aile yuvası olduğunda şüphe yoktur.

⁶⁶ İbrahim, 41.

⁶⁷ Â-i İmran, 110, 114.

İslâm'ın Aile Hayatına Verdiği Değer

Selim ÖZARSLAN*

Özet:

Aile toplumsal yapının en küçük unsuru olmakla birlikte İslamî toplum düzeninin de temel taşıdır. Toplumsal yapının gelişip ilerlemesi de, zayıflayıp gerilemesi de aile yapısıyla doğrudan ilgilidir. Bu sebeple İslam, ailenin oluşumunu sağlam ve sarsılmaz temellere dayandırmış, bu şekilde onun korunmasını toplumun korunması olarak kabul etmiştir. Bununla da kalmamış, aileye yatırımı insanlığa yatırım olarak değerlendirmiştir.

Anahtar kelimeler: Aile, toplum, nikah, aile hayatı, aile reisi.

Abstract:

The Importance of the Family in Islam

While the family is the smallest element of the structure, it is, also, a fundamental stone in the Islamic society. The weakening of the social structure as well as the progress of it is directly related with the family structure. Therefore, Islam has based the formation of the family on the strong pillars and has also considered the preserving of the family as the preserving of the society. In addition, it has considered the back-up the family as the back-up the mankind.

Key words: Family, Society, Wedding, Family Life, Islam, Chief of the Family

Giriş:

Kentleşmenin, eğitimin, sanayileşmenin, sosyo-ekonomik gelişmenin meydana getirdiği "bireyleşme" sürecindeki günümüz insanı, her zamankinden daha hızlı bir biçimde manevî ve kültürel değerlerinden uzaklaşmakta ve yaşadığı hayatı anlamlandırma zorluğuyla karşılaşmaktadır. Günümüz insanını bu duruma düşüren etkenler birden çok kategorilere ayrılarak sıralanabilir.

Bunların en önemlisi ise dini duygu ve dini hayatın yaşanan güncel hayattan uzaklaşması, yerine dini duyarlılığı hesaba katmayan pozitivist ve maddeci bir dünya görüşünün ikame edilmeye çalışılmasıdır. Bu açmazdan ancak Müslüman bireylerin rehberinin hayatı anlamlandırışı ve algılayışını iyice öğrenmemiz ve kendi hayatımıza yansıtmanımızla çıkabiliriz. İslam'ın peygamberi Hz. Muhammed yaşadığı çağın insanına her yönden güzel bir örnek olmuş, onları ilkel ve iğreti bir yaşam biçiminden toplum bireyleri mutlu, refah ve saadet içerisinde yaşayan, birbirleriyle sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel dayanışma içerisinde olan bir toplum düzenine ulaştırmıştır. Onun örnek

* Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ve rehberliği toplumsal dinamikleri olumlu istikamette etkileyiciliği ve geliştiriciliği bilinen bir gerçektir. Müslüman bireylere düşen onun bu duruşundan azami düzeyde istifade etmenin yollarını bulmaktır.

İslam Peygamberi hayatın bütün yönlerinde genelde insanlığa, özelde ise inananlara “üsve-i hasene” olduğu gibi aile hayatı ve ona verdiği değer ile de bütün mü'minlere örnek teşkil etmiştir. Onun düşüncesinde aile toplumun temel taşı olmakla birlikte sağlıklı toplumların meydana gelmesinde de merkezî unsurdur. Çünkü insan yavrusunun kimlik ve kişilik edinmesi ve gelişmesi aile içerisinde başlar. Bunlara ilaveten inançlar, değerler, gelenek ve göreneklerle iyi ve yararlı alışkanlıklar ilk ve en sağlıklı bir biçimde aile içerisinde kazanılır. Bu nedenle mutlu ve erdemli toplum düzeni oluşturmak için evlenip aile kurmayı kolaylaştırmış, insanları aile kurmaya teşvik etmiştir. Bir hadisinde “*Evlenen dininin yarısını kurtarmıştır, diğer yarısı için ise Allah'tan korksun*” buyurmuşlardır. Çünkü diğer varlıklardan farklı olarak insanoğlu tarih boyunca cinsel ihtiyaçlarını, bilerek ve amaçlı olarak kurdukları aile düzeni ve disiplini içerisinde karşılaya gelmişlerdir. Kur'an'ın farklı ayetlerinde belirtildiği gibi aile kurumunun en temel amacı, bedenlen ve zihnen sağlıklı nesiller yetiştirmek suretiyle insan soyunun devam etmesine katkıda bulunmaktadır. “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden sakının. Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının. Şüphesiz Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.*”¹

Hz. Peygamber aileyi ve aile hayatını dolayısıyla da toplumun geleceğini sağlam ve sarsılmaz kaide ve normlara bağlamak için gayri meşru birleşmeleri yasaklamış, bunun için ceza yaptırımlar tesis etmiş,² bugünkü meşru nikah tarzının dışındaki nikah biçimlerini uygulamadan kaldırmıştır. Aileyi oluşturan iki unsurdan biri olan kadın, eskiden ancak çocuk doğurduktan sonra aileye dahil edilirken, Hz. Peygamber'in uygulamasıyla nikahla birlikte dahil edilmiştir. Aileyi oluşturan anne baba hakları ile anne babanın çocukla ilgili hak ve görevleri belirlenmiş ve uygulamaya konmuştur.

Toplum içinde olduğu gibi aile içinde de sorumlulukların yerine getirilmesi için belli bir düzen ve disiplinin kurulmasına aile bireylerinin rollerinin tespitine gereksinim vardır. Bu açıdan İslam ve onun temel kaynağı olan Kur'an'ı-Kerim, aile reisliği yetki ve sorumluluğunu, belirlediği genel ahlak ve adalet ilkeleri çerçevesinde erkeğe başka bir ifade ile babaya vermiştir.³

¹ en-Nisâ, 4/1.

² en-Nur, 24/2-3.

³ en-Nisa, 4/34; İbn Kesir, Ebu'l- Fidâ İsmail, *Tefsiru'l-Kur'an'il-A'zim, Mektebetu'l-Kayyime, Kahire, 1414/1993, I, 465.*

"Allah'ın insanlardan bir kısmını diğerlerinden üstün kılmaması sebebiyle ve mallarından harcama yaptıkları için erkekler kadınların yöneticisi ve koruyucusudurlar. Onun için salih kadınlar itaatkardır."⁴

Bununla birlikte İslâm'ın tamamen aile düzeninin sağlıklı işleyişini temin etmek amacıyla erkeğe vermiş olduğu aile reisliği işlevi, ona her ne suretle olursa olsun kadın üzerinde bir baskı ve zorbalık yapması salâhiyetini vermemektedir.⁵ Aynı zamanda kadının kocasına saygısı da cibrî değil, ahlakî bir saygıdır. Kutsal kitabımız Kur'an "Kadınlarla iyi geçininiz"⁶ buyurmak suretiyle onlara verilen değeri insanlığın nazarı dikkatine sunmuştur.

Hz. Peygamber de "insanların en iyisinin eşlerine karşı iyi davrananlar olduğunu"⁷ belirtmek suretiyle eşler arasındaki hak ve hukukun korunmasına inananları teşvik etmiştir.

Aile de kadın, kocası karşısında özgür bir kişiliğe sahip olduğu gibi ekonomik olarak da bağımsızdır. Kendi mal ve servetini İslâmî ölçüler çerçevesinde dilediği gibi harcama, değerlendirme ve tasarruf yetkisine sahiptir. Hz. Peygamber kadınları erkeklerin mülkiyetinde olan bir mal ve köle olarak görmemiş, onları erkeklerle aynı haklara sahip bireyler olarak kabul etmiştir. Erkek, ailenin reisi olmakla birlikte kadının üzerinde mutlak hakim, zorba ve despot değildir. Kadına hakları verilmiş, miras hakkı tanınmıştır. Koca, hanımını haklarından mahrum etme yetkisine sahip değildir.

İslâm, çok evliliğe de sınır getirmiş, bu şekilde kadınların mâğdur edilmemesi yönünde gereken adımları atmıştır. Bilindiği gibi İslâm'ın tebliğ edildiği dönemde sayısız kadınla evlenmek serbestti. İslâm ise bunu sınırlandırmış, aileyi esas itibariyle tek evlilik üzerine kurmuş, belirli durumlarda kocanın dörde kadar evlenmesine izin vermiştir. Ancak dörde kadar evlenme bir emir değil, belirli şartlarda başvurulacak bir ruhsattır. Nitekim bu tür evliliğe izin veren Nisa suresinin 3. ayetinde çok kadınla gerçekleştirilecek evliliğin hanımlar arasında eşitlik ve adalet sağlanamayacağından korkulursa bir tek kadını nikahlamakla yetinilmesi gerektiği belirtilmiş ve tek kadınla evlilik teşvik edilmiştir. Bu şekilde çok evliliği ortadan kaldırmış ve dörtle sınırlandırmış olan İslâm, bunu da ne asla kıyamete kadar sürdürmek ve ne de toplumda yaygın hale getirmek istemiştir.⁸

⁴ en-Nisâ, 4/34.

⁵ Zemahşerî, Muhammed b. Ömer, *Tefsiru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzili ve Uyunu'l-Ekâvili fi Vucuhit-Te'vil*, thk. Abdurrazzak el-Mehdi, Daru't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1417/1997, I, 537.

⁶ en-Nisâ, 4/19.

⁷ Tirmizi, Sünen, Radâ, 11, İstanbul, 1992.

⁸ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1981, II, 728.

Nikah akdi yani evlenme tek taraflı olarak erkeğin iradesine göre gerçekleşen bir akit olmayıp, iki taraflı iradeye dayanan bir akittir. Aile kurumu sevgi, şefkat ve merhamet üzerine kurulmuştur. Bu sebeple Hz. Peygamber aile kurumunun korunmasına çalışmış, boşanmayı zorlaştırmıştır. Her ne suretle olursa olsun kız çocuklarının hor ve hakir görülmesi, diri diri toprağa gömülmesi adetini (ve'd) şiddetle yasaklamış, onlara da aile kurumu içinde itibar kazandırmıştır. Ona göre kişinin aile fertleriyle geçirdiği vakit, boşa harcanmış bir zaman değildir. Hz. Peygamber, ümmetine, bildiğini anlatacağı ilk bireylerin aile fertleri olduğunu öğretmiş, kendisi bunu bizzat uygulamış, aile fertlerini eğitmiştir. Onun bu yönünden en fazla istifade eden hanımı Hz. Aişe olmuştur.

Sevgili Peygamberimiz aile reisi olarak bir Müslüman'ın aile fertlerine nasıl davranması gerektiğini emir ve tavsiyeleri ile ifade ettiği gibi, bizzat kendi davranış ve uygulamaları ile de ortaya koymuştur. Aile reisinin kadına iyi davranması gerektiğini kesin bir dille ifade etmiştir. Bu anlamda "*En hayırlınız ailesi için hayırlı olandır. Bana gelince, ben aileme karşı en hayırlınızım*".⁹ "*En hayırlınız hanımlarına karşı iyi davranmanızdır*"¹⁰ buyurmuştur. Enes b. Malik "*Ailesine Resulullah kadar şefkatli bir kimse görmedim*"¹¹ demiştir. "*Mü'minlerin imanca en mükemmel olanı, ahlakça en güzel olanı, merhametli ve aile fertlerine yumuşak davranandır*".¹² Bu sözleriyle İslam Peygamber'i iman, ahlak ve aile bireylerine yumuşak davranma arasında güzel bir bağlantı kurmuştur.

Hız. Peygamber hanımlarının ve diğer aile fertlerinin yakınlarına da ilgi göstermiş, güzel sözlerle hitap etmiş, ikramlar da bulunmuştur. Yine sevgili Peygamberimiz aile fertlerinin eğlenme ve dinlenme gibi ihtiyaçlarını da gözetir, meşru eğlencelerden onları yararlandırmaya çalışırdı. Ramazan ve Kurban Bayramı merasimlerine kızları ve hanımlarını da götürürdü.¹³ Yine böyle bir bayramda Habeşlilerin sergiledikleri oyunları Hz. Aişe'nin seyretmesine izin vermiş ve hatta iyice seyretmesi için imkan hazırlamıştır. Hz. Aişe ile koşu yapmış, aile bireyleriyle şakalaşmayı da unutmamıştır.

Kültürümüzde de kocanın eşine karşı görevleri üzerinde hassasiyetle durulmuş bu görevler şu şekilde özetlenmiştir:

"Erkek karısına karşı iyi davranmalı, haklarını gözetmeli, gücü ölçüsünde güzel ve değerli elbiseler giydirmeli; evin yönetimine onu da ortak etmeli, evin iç işlerini ve

⁹ İbn Mace, Sünen, I, 636, İstanbul, 1992.

¹⁰ İbn Mace, Sünen, I, 636.

¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübrâ, Dâru's-Sadr, Beyrut, trs.*, I, 136.

¹² İbn Hanbel, Müsned, IV, 47, Beyrut, 1985.

¹³ İbn Mace, I, 415.

hizmetçilerin yönetimini ona bırakmalı, kadının akrabasına saygı ve ikramda bulunmalıdır. Erkek, karısıyla yetinip başka bir kadınla evlenmemelidir. Çünkü iki evlilik kiskançlık ve geçimsizliğe yol açar”¹⁴

İslam hukukuna göre de çok evlilik dinin bir emri olarak değil, ihtiyaç halinde kullanılabilen bir ruhsat olarak değerlendirilmiş, kural olarak tek evlilik tavsiye edilmiştir.¹⁵

Ana babanın başka bir deyişle Ebeveynin birbirlerine karşı hak ve görevleri olduğu gibi çocuklarına karşı da görevleri vardır. Çünkü onları dünyaya getirmekle bir takım sorumlulukları da üstlenmiş olmaktadır.

Anne -Babanın Çocuklarına Karşı Görevlerini de Şu Şekilde Sıralayabiliriz:

a- Çocuğun gereksinim duyduğu maddi ihtiyaçlarının karşılanması. Bunlar beslenme, barınma, giyim, kuşam ve sağlık gibi maddi ve bedensel ihtiyaçlar olup bunların karşılanması ebeveynin asli görevidir. Sevgili Peygamberimiz de bu konuya özel bir önem vermiş, bireylerin hayır yolunda harcadıkları içinde sevabı en çok olanının, aile fertlerine yaptığı harcamalar olduğunu belirtmiştir. O bu hususun ehemmiyetini belirtmek için bununla da yetinmemiş başka bir hadisinde “*İnsanın aile bireylerini sefil bırakması günah olarak kendine yeter.*”¹⁶ buyurmuşlardır.

b. Çocuğun maddi ihtiyaçlarının yanı sıra manevî ihtiyaçlarının karşılanması, ona sevgi, şefkat ve merhamet gösterilmesi. Sevgili Peygamberimizin çocuklara olan ilgi ve alakası hepimiz tarafından bilinmektedir. Onun gerek kendi çocukları ya da torunları, gerekse başkalarının çocuklarına karşı olan şefkati, merhameti, sevgisi, onları sevip okşaması, başlarını sıvazlaması, kucığına alıp onları bağrına basması, öpmesi, onların hatalarını bağışlaması, onlarla şakalaşması, onların oyunlarına katılarak onları mutlu etmesi bizlere çocuklarımıza nasıl davranmamız gerektiği noktasında güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Peygamberimizin çocuklara olan sevgi ve şefkatinin nasıl olduğunu iyice kavrayabilmemiz için onun bu sevgi ve merhametine bizzat tanıklık eden evlatlığı Zeyd’in oğlu Üsâme’nin şu sözlerine kulak verelim: “Allah’ın elçisi beni bir dizine, Hasan’ı öbür dizine oturturdu. Bizi göğsüne bastırarak şöyle derdi: Allah’ım bunlara rahmet ve saadet ihsan eyle. Ben onların hayır ve saadetlerini diliyorum.”¹⁷

¹⁴ Kınalızade, Ahlak-ı Alâî, c. II, 23.

¹⁵ Bkz. en-Nisâ, 4/3.

¹⁶ Ebu Davud, Sünen, Zekat, 45, İstanbul, 1992.

¹⁷ Buhari, Sahih, Edeb, 22, İstanbul, 1992.

Hız. Peygamber'i torunu Hasan'ı sevip, okşar ve öperken gören ve onun bu halini yadırgayarak "benim on çocuğum var. Onların hiçbirini öpmedim" diyen Akra b. Habis'e Rasulullah (s.a.s) "*Merhamet etmeyene merhamet olunmaz*"¹⁸ diyerek teessürlerini belirtmiştir.

Yine İslam Peygamberinin geleceğimizin yetişkinleri olacak çocuklara gösterdiği iltifat ve güler yüzü yansıması açısından Hz. Enes'in rivayet ettiği şu hadis anlamlı gözükmektedir: "Rasulullah (s.a.s) biz çocukların arasına karışır ve güler yüzle bize latife ederdi."¹⁹

Bugünkü modern ilmin verileri de göstermektedir ki anne ve babanın sevgi ve şefkat gibi manevi ilgisi en az maddi ilgi kadar önemlidir. Manevi ilgi ve alaka görmeyen çocukların etrafıyla uyum problemleri bulunduğu, suça eğilimlerinin daha baskın olduğu saptanmıştır. Buna ilaveten çocuğun anne sütü ile beslenmesi bedensel olduğu kadar ruh sağlığı ve gelişimi açısından da faydalı görülmektedir. Bu sonuçta; Kur'an-ı Kerim'de geçen "Anneler çocuklarını tam iki yıl emzirsinler"²⁰ anlamındaki ayetin de önemini bir kez daha ortaya koymuş olmaktadır.

c. Çocuğun eğitimi de ebeveyne düşen görevlerin başında gelmektedir. Çocuğun eğitiminden söz ettiğimizde ona hayatın bütün alanlarında lazım olacak bir eğitimi anlatıyoruz. Hayatın her aşamasında çocuğa lazım olacak eğitimde dinî, ahlakî ve mesleki eğitim olacaktır. Hz. Peygamber'in "*Beni rabbim eğitti ve ne de güzel eğitti*"²¹ anlamındaki hadisi eğitim ve öğretimin kutsal bir boyutu olan bir mesleki faaliyet olduğuna işaret etmektedir. Eğitimin asli hedefi çocukların bilgide ve ahlakta ve edebiyatta donanımlı olmalarını sağlamaktır. Yüce Peygamber buna şu mealdeki hadisleriyle temas etmekte bu konuda ebeveynlerin yetkili ve sorumlu olduklarını vurgulamaktadır: "*Hiçbir baba çocuğuna güzel terbiyeden daha değerli bir miras bırakamaz.*"²² "*İlim talep etmek her-Müslümana farzdır.*"²³

Yine Hz. Peygamber'in "*Ben ancak bir öğretmen olarak gönderildim*"²⁴ anlamındaki hadisi de eğitimin bir peygamber mesleği olduğunu ifade eder.

¹⁸ Buhari, Sahih, Edeb, 18.

¹⁹ Buhari, Sahih, Edeb, 68, 122.

²⁰ el-Bakara, 2/233.

²¹ Es-Suyûti, Celâleddin, Abdurrahman b. Ebl Bekr, *el-Caimu's - Sağır fi Ehâdisi'l-Beşiri'n-Nezir*, Darül - Fikr, Beyrut, trs. 1,14..

²² et-Tâc, V, 8.

²³ İbn Mace, Sünen, Mukaddime, 17.

²⁴ İbn Mace, Sünen, Mukaddime, 17.

Aile ortamı aynı zamanda bir eğitim ortamı olduğundan bütün eğitimciler aile eğitiminin önemi ve uygulama biçiminin nasıl olması gerektiği üzerinde de durmuşlar, bu hususta çeşitli önerilerde bulunmuşlardır: “Büyükler, bütün eylem ve davranışlarıyla çocukları için iyi örnek olmaya önem vermeli, eğitim esnasında onları büyük yerine koymayıp kendileri onların düzeyine inmeli; onları anlamaya çalışmalı, oyun oynamalarına fırsat vermeli, onları eğitici oyunlara yönlendirmeli, daima doğru ve tutarlı bilgiler vermeli; hoşgörülü ilkesine özenle riayet etmeli; ancak bunun ölçüsünü iyi ayarlamak suretiyle çocukların şumarıp arsızlaşmasına sebep olmamaya azami özen göstermelidirler.

Çocukların Ana Babalarına karşı vazifelerini de aziz dinimiz ve onun Peygambere bizlere bildirmektedir. Kutsal kitabımız ve sevgili peygamberimiz çoğunlukla Allah’a kulluk vazifesinin hemen ardından ana babaya saygılı olunmasını ve onlara iyi davranılması gerektiği hususuna vurgu yaparlar. İşte Kur’an’dan anne babaya nasıl davranılması gerektiğini belirleyen ayetler:

“De ki: Gelin Rabbinizin size neleri haram kıldığını okuyalım: O’na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana- babaya iyilik edin, fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyiniz de onların da rızkını biz veririz;- kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın ve Allah’ın yasakladığı cana haksız yere kıymayın! İşte bunlar Allah’ın size emrettikleridir. Umulur ki düşünüp anlarsınız.”²⁵

“Allah ile birlikte bir ilah daha tanıma! Sonra kınanmış ve kendi başına terk edilmiş olarak kalırsın. Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi, ana -babanıza da iyi davranmanızı kesin bir şekilde emretti. Onlardan biri veya her ikisi senin yanında yaşlanırsa, kendilerine “öf!” bile deme; onları azarlama; ikisine de güzel söz söyle. Onları esirgeyerek alçakgönüllülükle üzerlerine kanat ger ve: “Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirmişlerse, şimdi de sen onlara (öyle) rahmet et!” diyerek dua et.”²⁶

Hz. İbrahim ile babası Azer arasında geçen diyalogu aktaran Meryem suresindeki 41-88 ayetler, evladın ebeveynine karşı olan saygısını ifade etmesi açısından son derece güzel bir örnektir. Hz. İbrahim Azer’e her sözünün başında “babacığım” diye hitap eder; babası müşrik olmasına, son derece kaba ve tehdit edici ifadeler kullanmasına rağmen yine de o saygısını muhafaza ederek, “Selam olsun sana! Rabbimden senin için af dileyeceğim” der.

²⁵ et-En’am, 6/151

²⁶ et-İsrâ, 17/22-24.

Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed de en önemli amelleri, Allah katındaki değerine göre, “Vaktinde kılınan namaz, ebeveyne iyilik ve Allah yolunda cihad” biçiminde sıralamıştır.²⁷ Yine Sevgili Peygamberimizin çok meşhur bir hadisinde “kebir”; (büyük günahlar) diye bilinen başlıca kötülüklerin en büyükleri, “Allah’a ortak koşmak, ebeveyne asi olmak ve yalan yere şahitlik yapmak” şeklinde ifade edilmiştir.

Anne ve babaya iyilik edip onları incitmekten kaçınmanın önemini konu edinen bunlardan başka daha birçok ayet ve hadis vardır. Bunlarda ve diğer ahlak kitaplarında evlatların anne ve babalarına karşı yerine getirmeleri gereken birçok vazifeleri olduğu belirtilmiştir. Bunları şu şekilde özetlememiz mümkündür: “Maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamaya, huzurlu bir yaşama ortamı sağlamaya çalışmak; haklarında şikayetçi olmamak, kusurlarını saklayıp iyiliklerinden söz ederek onur ve itibarlarını korumak; uyarılmaları zorunlu olan durumlarda ise uyarıları incitmeden yapmak, hayır ve ibadetlerine yardımcı olmak, hayatta iken ve öldükten sonra haklarında duacı olmak, haram olmayan konularda arzularını yerine getirmek, öldüklerinde vasiyetlerini yerine getirmek ve arkalarından hayır ve hasenatta bulunmak, hatıralarını yaşatmak üzere dostlarıyla ve sevdikleriyle ilişkiyi devam ettirmek, bunların dışında dinin ve örfün gerekli ve güzel saydığı diğer şeyleri yapmak”.²⁸

Sonuç olarak, bütün insanlığa rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed’in yalnızca aile hayatını değil, bütün dinî, ictimai, kültürel ve iktisadî yaşantısını kendimize örnek alarak hayatımızı anlamlandırabiliriz. Bu bizlerin elindedir. Ne mutlu Hz. Peygamber’in ahlakıyla ahlaklananlara ve onu nefsinde yaşayanlara.

²⁷ Buhari, Edeb, 1; Müslim, Sahih, İman, 37, İstanbul, 1992.

²⁸ Komisyon, *İlimihal*, II, (İSAM), İstanbul, trs., 520-522.

Değer Oluşturucu ve Aktarıcı Konumuyla AİLE

Yurdagül MEHMEDOĞLU*

Özet:

Bu çalışmada değerleri oluşturan ve onları aktaran kurum olarak ailenin değerlere yaklaşımı ele alınmaktadır. Makalede, değer olgusunun felsefi arka planındaki bazı tartışma konularına değinilerek, ailelerin değer oluşturma ve aktarma sürecinde benimsemesi gereken tutumlara yer verilecektir.

Anahtar kelime: Aile

Abstract:

The Place of Family in Terms of Constructing Value and Its Transmition

In this study, it is dealt with the approach of the family as an establishment constructing values and transmitting them. This article, also, examines necessary attitudes to be adopted while the family constructs the values as well as the discussion about the philosophic background of value matter.

Key word: Family

Giriş:

Değerlerin aktarımında ve oluşturulmalarında, sosyal bilimler içerisinde bahis konusu olan kurumların, şüphesiz en vazgeçilemezi ailedir. Bu makalede, ailenin değer oluşturmacı ve aktarmacı konumundan çoğunlukla teorik açıdan söz edilecektir. Değer ile ilgili, sosyal bilimlerin bir çok alanındaki tartışmalara bakıldığında bunların çözümüne yönelik önerilerin de geniş bir yelpaze içinde sıralandıkları görülür. Çalışmada ele aldığımız değerlerin ahlak felsefesi, din ve ahlak eğitimi alanları ile ilgili olduğunu ifade etmeliyiz. Makalede, değer kavramının içeriğine yönelik bazı tespitler yapılarak, eğitimde değerleri

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

nasıl aktarmalıyız? problemine yönelik çözüm önerileri sunma yaklaşımına gidilmiştir. Benzer şekilde önerilerimizin de din eğitimi alanıyla sınırlı olduğunu dile getirmek bu geniş alanda hareket etmenin sınırını belirleyecektir.

Problem:

Değerlerin her toplumda yetişmekte olanlara, kendiliğinden gelişen ve değişen bir süreçle aktarıldığını bilmekteyiz. Bununla birlikte değerler toplumdaki topluma değişik görünümle ortaya çıktıklarında, değişen şey değerler midir, yoksa bireylerin değerlere biçtikleri yargılar mıdır? Eğer değerler değişiyorsa, aile kurumu, yeni yetişenlere bir değeri sadece içinde bulunduğu kültürel sınırlar içerisinde mi aktaracak? gibi sorular gündeme gelir. Bunlar ahlak ve din eğitimi bilimi için önemli sorulardır. Zira, toplumsal, psikolojik, insani, ekonomik gibi sınıflamalar içerisinde değerler, bireyin ailesi tarafından oluşturulurlar. Bu değerlerin oluşma ve aktarılma sürecinde ise ahlaki değerlerin diğer bütün değerleri, üst düzeyden bir kuşatma içine aldığı görülür. Ahlakın ise insanlık tarihinde en önemli kaynaklarından birinin din olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ahlak ve din eğitimi aslında öğrenilen ve varolan, diğer bütün değerlere katkı sağlayacak, onlara kalite katacak bir değer öğretiminin yolunu açar. Bu sebeple, ahlaki yargılarımızın temeli olan değerlerin, hangilerinin hangi şartlarda değiştiğini ortaya koymak, kültürel ve evrensel olan değerleri ayırt etmek, bu ikisini hangi tutumlarla, niçin öyle aktaracağımızın felsefesini oluşturmak durumundayız.

Değerler ve Birey

Değerler, literatürde, davranışsal eylemlere dönüşen her türlü nihai ideal olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda değerler, iyiliğin, kıymet biçiminin veya güzelliğin düzeylerini belirlemek için kullanılan ölçütleri ifade ederler. Bir anlamda değerler, nesnelere, fikirler vs. hakkında, davranışlara rehberlik eden ama her zaman davranışı gerektirmeyen duygu içeriği de olan düşüncelerdir.¹

Değerlerin sınırlarının aynı referans noktalarıyla belirlendiği toplumlarda, toplumsal ilkeler kendiliğinden ve tekraren belirlenmiş olur. Bu daha çok geleneksel toplumun özelliği gibi durur. Modern çağlarda bireyin toplumsal veya geleneksel bir arkaplan düşünmeden de bir hayat kurgulayabileceği varsayıldı. Bu da modern bireyin çoğunlukla kendi değerini kendisinin üretmeye çalışma-

¹ Huitt, W., Values, <http://chiron.valdosta.edu/whuitt/col/affsys/values.html>

sına ve sonsuz ihtimaller arasında yaptığı tercih bileşenleri içinde öznelleşmesine yol açan bir durum olarak karşımıza çıktı. Bu sebeple modernite ve geleneksel değerler ile ilgili genel hatlarıyla iki sonuç ortaya çıkar;

a- Birey belirlenmiş geleneksel değerler içinde emniyettedir. Etik, dini, estetik, toplumsal vs. değerler kendisinden önce belirlenmiştir. Bireyin değerleri sorgulamasına ihtiyaç yoktur.

b- Birey, bulunduğu durum ve çağ içerisinde, yeni değerler üretmeye, geleneksel ve tarihi olanın her birini özgün biçimde yeniden kurgulamaya ihtiyaç duyar. Modern birey için referans noktası ancak insanın insan olmak bakımından eşit olduğu alanlarda diğerlerine bir dereceye kadar benzeyebilir. Ama bunun dışındaki belirleyiciler kişinin tamamen bireysel tercihleri ile sınırlıdır ve bu hayatın her alanını kapsar. Modern birey için estetik, toplumsal değerler hümanite alanına girmelerinden dolayı üzerlerinde daha fazla birleşme ihtimali taşırlar. İnanç ise modern ailede, sadece bireysel hissedilen duygu çeşitlerinden biri olarak, özgürlük alanı içinde mütalaa edilir ve öylece bireysel biçimde yaşanır.

Değerlerin sınıflandırılmasına ilişkin görüşlerin, değer sistemlerinin dinamikleri ile yakından alakalı olduğu ortadadır. Bu sebeple, modern- geleneksel veya yerel-evrensel değerler olup olmadığını tartışmak, bir anlamda genel geçer bir referans noktası olup olmadığını tartışmaktır.

Değerlerin kaynağı olarak gösterilen objenin, İslam düşünürlerinin felsefelerini oluşturmaları açısından önemli bir kriter olduğu görülür. Bu cümleden olmak üzere, İslam düşüncesinde vahiy hem değerlerin kökeni hem de belirleyicisi olmaktadır.

Örnek vermek gerekirse, Gazali (h. 505/m.1111)'ye göre değerlerin kaynağı kalptir. Kalp, ruh ile eş anlamlı kullanılarak melêkut aleminden beslenen bir kaynak olarak yerini alır. Eylemler ve onları yerine getiren organlarımızın mülk aleminden olduğunu kabul eden Gazali,² kalbin gözü tabirini kullanarak, manevi ve ilahi aleme açılan insani yönü tavsif etmiştir. Ona göre, kalp gözü ahlaki, dini ve sanatsal bütün değerleriyle insanın en geniş varlığını ifadeye yarayan bir güç olarak anlaşılır. Ahlaki karakterin, ilim kuvveti, gadab kuvveti,

² Çamdibi, Hasan Mahmut, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İst. 1994, 173.

şehvet kuvveti ve adalet kuvveti arasındaki karşılıklı ahenk ve denge fikri Gazali'nin felsefesini oluşturan son noktadır. Bu kuvvelerden ortaya çıkan sonuç fazilet olarak isimlendirilirken, faziletler hikmet, şecaat, iffet ve adalet değerleri olarak bu sistemde yer alırlar.³

Değerlerin daha çok nasıl öğrenildikleri üzerinde duran psikoloji, değerlerin hangi sosyal kaynak ve kurumlara dayandığını araştıran sosyoloji, dinin ve ahlaki değerlerin eğitimsel süreçlerle ilişkisini inceleyen ahlak eğitimi ve din eğitimi bilimi, değerlerin gelişimsel süreçlerle bağını inceleyen eğitim psikolojisi aile kurumuna çeşitli açılardan vurgu yaparlar.

Değer kavramına, sıklıkla, bireylerin tutumları, davranışları ile kurumların görevlerine ışık tutmak maksadıyla yaklaşılmıştır. Fakat son yıllarda değerlerin anlam içeriklerini de bilimsel araştırmalara konu edinen kültürlerarası mukayeseli çalışmalar olduğu bilinmektedir.⁴

Değerlerin Değişkenliği

Aile içerisinde değerlerin oluşmasında ve aktarılmasında, kültürlere göre değişen farklılıklar olduğu bilinmektedir. Burada felsefi bir tartışmanın varlığını göstermek bazı değerlerin uygulanırken ortaya çıkan farklılıklarını göstermek açısından faydalıdır.

Bu tartışmanın bir tarafında değerlerin değiştiği iddia edilir; Aynı çağda da olsa, toplumdan topluma, kültürden kültüre mensup olunan kategorilere göre değerlerin değiştiği bir gerçektir. Dini ve ahlaki yargılar da toplum ve çağ eksenli olarak değişir. Fakat değerlerin göreceli olduğunu ifade eden bu durum, değer yargıları ile değerleri aynileştirme hatasına bizi düşürmemelidir.

İkinci görüşe göre değerler mutlaktır ve her türlü değer mutlak olarak doğru ya da yanlıştır. 'Yalan söylemek kötüdür' şeklindeki yargımız matematikteki yargılar gibi mutlaktır. Fakat bu görüşün taraftarlarına göre değer-

³ Çamdibi, 173.

⁴ Shalom H. Schwartz-A. Bardı, 'Value Hierarchies Across Cultures', *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32 No. 32, May 2001, 268-290; Erol Güngör, *Değerler Psikolojisi Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul 1998; Rokeach, M., *The nature of human values*. New York, 1973; W. Huit, Values, <http://chiron.valdosta.edu/whuitt/col/affsys/values.html>

ler değil, değerleri algılayan gruplar ve bireyler değişmektedirler. Burada içine düşeceğimiz tehlike, faaliyetlerimiz ve nesnelere arasında ayırım yapamamak, belli bir değer ile o değere sahip olmayı ayırt edememektir. Bununla birlikte, konumuz açısından asıl ifade edilmesi gereken şey, değer yargımızın değişebilir olmasından dolayı değerlerin rölatif olduğunu söylemek kadar değerleri mutlak kabul etmenin yetersizliğidir. Bu tartışmanın uzayıp gitmesini önleyecek olan tavır, değerleri sadece epistemolojik değil aynı zamanda hayatın gerçeklikleri olarak algılamak ve doğal-rasyonel hukuk zemininde tartışmaktır.⁵

Bilgi ve değer ilişkisi üç şekilde insanlık tarihinde ele alınmıştır.

1-Antik Yunan felsefesinde bilgi formlardan ibarettir. Mesela hakikat sorunu çerçevesinde adaletin ne olduğunu bilirsek adil olabiliriz. Bu anlayışa göre akıl önemli bir ölçüdür ve bilmediğimiz için yanlışlar yaparız.

(Bugünkü tecrübeler ışığında aileler ve eğitimciler, bilginin çokluğunun, erdem oluşturmada yeterli ölçü olmadığını görmektedirler. Bu durumda, çok bilgiye sahip olanlar çok erdemli midirler? probleminin yanısıra bilgi çağı, eş zamanlı olarak bilgi çağına ait değerleri üretmiş midir? sorusu gündeme gelir.)

2-Ortaçağ-Hristiyan felsefesinde doğruluğun veya yanlışlığın kriteri akıl değil dindir. Bu anlayışa göre dinin belirlediği doğrular ve yanlışlar mutlaklardır.

(Bu ilişkinin günümüz bakış açısıyla tartışılacak kısmı 'Dinin kurallarının iyi olduğunun nereden bilineceği?' sorusuyla başlar. İyi ve kötü böylece daha üst bir konuma geçer. Referans noktası iyi ve kötüyle belirlenen ahlakın, dünyada yaşayan dinlerden hangisine dayanacağı problemi ortaya çıkar. Bununla birlikte, en yaygın toplumsal kurum olan din kurumunun en çok değer üreten kurum olduğunu söylemek gerçeklik dışına çıkmamaktır. Değerlerin dinleri atf noktaları olarak belirlemesinin yanında, dinlerin de değer oluşturmacı özellikleri, dinler ve değerler arasında dönüşümlü-helezonik bir görüntü oluşmasına sebep olur. Bu durumda, dinsel olsun ya da olmasın değerler ve dinler arasındaki ilişkiyi görmeksizin yapılacak çalışmalar bir yönüyle eksik kalacak anlamına gelir.)

⁵ Hüsamettin Arslan, 'Bilgi, Naturalizm ve Değerler', Bilgi ve Değer, İstanbul 2002, 103

3- Pozitivist felsefenin yaklaşımında değerler empirik ve rasyonel bilginin özel bir türü olarak görülürler. İyi ve kötü toplumların örf ve adetlerine bağlı olarak doğru ve yanlıştır ve nesnel bir değeri yoktur.⁶

'Görüldüğü üzere, bu üç anlayış da değer problemini epistemolojik bir yaklaşımla ele almaktadır. Oysaki değer, epistemoloji alanından farklıdır ve değerler epistemolojiye irca edilemez. Çünkü bilginin aradığı hakikat, analitik ya da sentetik olduğu halde değerlerin aradığı hakikat temelde normatiftir. Normlar ise, epistemolojik doğrularda ya da yanlışlarda olduğu gibi tarafsız sonuçlar değil, bütün bu tarafsız sonuçların analiz ve sentezle inşa edilmiş eserlerine, disiplin koyan, onlara kendini kabul ettiren bir emir, bir baskıdır. (...) Had-dizatında insanın insanla kurmuş olduğu bütün bağlantılarda, bütün değerlendirilmelerde tümel-mutlak normlar koyduğunu bu normların mekan ve zaman şartları değiştiği halde insanlıkta ortak olduğunu ve insanların bütün farklara rağmen birbirlerinin bu müşterek normlarla anladıklarını görüyoruz. Topluma bağlılık gibi kurallarda birleşmeyen insan zümresi yoktur. Bu birleşme, şüphesiz değer normlarının genelliğinden kaynaklanmaktadır.'⁷

Değerlerin Oluşum ve Aktarımını Üstlenen Aile

Değer Oluşturmacı Göreviyle Aile

Ailenin fonksiyonları dikkate alındığında, değer oluşturma ve aktarma fonksiyonlarının onun doğasını da oluşturan iki görev olduğu anlaşılır. Ailenin değer oluşturmacı ve aktarmacı görevini yerine getirirken çalışmanın başında belirttiğimiz gibi değerlerin referans noktalarına göre görevlerin farklılaşacağı bilinmelidir. Eğer değerler geleneksel değerler olarak kategorize ediliyorsa bir ailenin bireylerinin her seferinde yeniden değerlere dayalı davranış kalıplarını sorgulamasına gerek yoktur. Oysa ailenin kategorisi modernite sınıflaması içinde yer alıyorsa, aile bireylerinin her biri hem kendi hem kendinden önceki kuşakların değerlerini vahiy süzgecinde özgürce sorgulayabilmeli ve sorgulamalıdır.

Geleneksel aile tipinde de inanç bir açıdan birleşme bir açıdan ayrılma noktasıdır. Bu olgu aile içi bireyleri birbirlerine yaklaştıran ama aileyi kendi gibi yaşamayan öteki'nden uzaklaştıran bir ayrılma biçimidir.

⁶ Arslan, 104-6; Ayrıca bkz: S. Akbaba Altun, 'Eğitim Yönetimi ve Değerler', Değerler Eğitimi Dergisi, C. 1. Ocak 2003, 9

⁷ Arslan, 106, Ayrıca bkz:H. Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, 276-277, 319-322.

Toplumsal kurumlar arasında özelliğini daima vurguladığımız, değerlerin ilk oluşturulduğu ve aktarıldığı aile kurumunun kategorisi ne olursa olsun, öncelikli olarak bu konuda takındığı tavrın yeni yetişmekte olanlar için önemli olduğunu söylemeliyiz. Özgürlük, adalet, sorumluluk, paylaşım gibi değerlerin küçüklüğün büyüdüğü dünyası içerisinde, evrende yer edinme mücadelesinde oldukça gerekli anlamları vardır. Bu anlamlar, yetişkinlerin yetişmekte olanlara değerleri aktarma biçimiyle de son derece yakından alakalıdır. Sözgelimi, adaleti kendi aile bireylerinde gerçekleştirmeyip, toplum için adalet getirmeye çalışan bir ebeveynin, çocuğun anlam dünyasında adalet değerine yapacağı izdüşümler oldukça tartışmaya açıktır. Bu sebeple, değerlerin göreceli olduğu şeklindeki tartışmaya geri dönerek, adaletin, 'kültürün bize bilgisini sunduğu şeyden daha fazla uygulanabilir olan şey olmalıdır' önermesine ulaşırız. Yaşadığımız ve hissettiğimiz anlam dünyası, değerlerin bilimsel anlamından daha farklı bir düzeyde durur. Mesela adalet kavramının içeriği, en yakın kişisel çevremiz ile oluşturulur. Bundan sonra başkalarıyla kurduğumuz ilişkilerde adalet aracılığıyla, evreni ve kendimizi tanımlarız.

Değer Aktarmacı Konumuyla Aile

Değer oluşturan kurum olarak aile, değerlerin bizatihi epistemolojik anlamlarını bilmese de onların zorunlu olarak üretildiği yerdir. Çocuğun doğduğu ilk günlerden başlayarak, kendisine sunulan, güven kadar değer üretebilme potansiyeli oluşturacağı kaçınılmaz gerçekler arasındadır. Daha sonraki yıllarda ahlak ve din alanında çocuklarda oluşturulacak değerlerin, öncelikle doğal-insani olanla ilişkisi olduğunu unutmamalıyız. Doğal ve insani olan, geleneksel olarak fitrat şeklinde ifade ettiğimiz kavramla da ifade edilebilir. Özgürlük, güven, bağlanma, sevgi gibi psikolojik değerler insanoğlunun doğuştan getirdiği ve bir ömür kullanacağı değerlerdir. Bunların toplumdaki topluma göreceği olacağını söyleyebilmek oldukça zordur. Ancak değerlerin içerikleri toplumların kültürel özellikleriyle tamamlanır.

Değer aktarma sürecinde aile kurumunda da değerler, ailenin kaplam bakımından daha üst kategorisini temsil eden kültür özelliklerine göre oluştururlar. Burada örnekle konuyu açmak gerekirse, başlangıçta özgürlük doğal ve insani bir değer iken, kültürlerde yaşanan biçimiyle çok farklı görünümle tezahür eder. Büyüklere itaat doğu toplumları için erdem bahsi içinde değerlendirilebilecek bir değer iken, batı toplumlarında özgürlük değerini sınırlayan bir

durum olarak da değerlendirilir. Bu sebeple yukarıda değer felsefesi içerisinde tartıştığımız değerlerin epistemolojisini istediğimiz kadar netleştirelim, buradan çıkan sonucun, yaşanan alanda farklılaşacağını bilmeliyiz. Kültürlerin belirlediği farkların da erdemli insana ulaşmayı engelleyecek tarzda değişmesini önlemek yine ailenin toplumsal görevleri arasında zikredilebilir.

Sorumluluk Bilinci Oluşturan Kurum Olarak Aile

Ailenin sosyolojik kurumların en temellilerinden biri olduğu bilinmektedir. Ailenin fonksiyonları, çeşitli bilim dallarınca ele alınarak kategorize edilmiştir. Etüdümüz açısından sosyalleştirme ve bireyde sorumluluk bilinci oluşturma görevi, aileyi birey için vazgeçilmez kılar.

Sorumluluk insanoğluna, dinlerin, ahlak ve felsefe sistemlerinin yüklediği bir olgu olarak sunulmuştur. Bununla birlikte insan, sorumluluğunu hafifletmek için girişimlerde de bulunacaktır. 'Bu psikolojisini şu isteklerle gösterir.

1- Samimiyetle davranma, fakat yanılma ve hata yapma sonucu yerine getiremediği hareketlerden sorumlu tutulmama arzusundadır.

2- Gücünün üstünde bir sorumluluk altına sokulmamayı talep etmektedir. Gücü, üstüne aldığı sorumluluğa yetse bile yükünün gene de hafifletilmesini ister.

3- Bütün dilekleri kabul edilse bile gene de sorumluluklarını yerine getiremeyeceğini bildiği için, bu konuda af ve merhamet talep eder."⁹

Sorumluluk duygusunun topluma katkı sağlayacak dönüşümler oluşturması için ailenin, yeni yetişenlere toplumsal ortamını iyi düzenlemesi gerekir. Bu konudaki bireye yapılacak en temelli yardım, tercihlerini kendisinin yapmasının, sorumluluk yanında hayata katılım anlamına geleceği konusundaki mesajlar olmalıdır. Ayrıca, sorumluluk gibi psikolojik bir değer, insan doğasında irade ile belirlendiği ve bunun her bireye özgün sonuçlar doğuracağı aile kurumunda öncelikli olarak öğrenilir.

⁹ A. Dodurgalı, 'Sorumluluk Bilincinin Ortaya Çıkışında Ailenin Rolü', Evin Okula Yakınlaşması ve Değişen Anne Baba Rollerini -İkinci Kitap, Ankara, 2003,158

Benlik Saygısı Değerini Oluşturan Kurum Aile

Bireyin, kendisi ile ilgili olumlu duygularının aile ve çocuk arasındaki ilişki ile yakından alakalı olduğu son yıllarda yapılan araştırmaların ortak temasıdır.⁹ Motivasyonel gücün kaynağı olarak tanımlanan ve bireyin kendini değerlendirme veya kendini olumlu değerlendirme gereksinimi üzerine odaklanılan benlik saygısı, aile içi dinamiklerden beslenir. Yine araştırmalara göre aile sosyal yeterlilik için de en önemli kurum olan ailenin çocuklarına yapacağı etkiler, gösterdikleri davranışlar çocukların benlik saygısını oluşturması ile birebir alakalıdır.¹⁰

Ahlaki ve Evrensel Değerleri İlk Aktaran Kurum Olarak Aile

Ahlaklılık bilinci ve ahlaki davranış anlamında ahlak, toplumsal ahlakın birey tarafında yeniden oluşturulmasına karşılık gelir. 'Ahlaki bilinç ve ahlaki davranış, birey ve toplum karşılıklı etkileşim içindeyken gelişir. Bu karşılıklı etkileşim süreci, sürece katılan tarafların özellikleri olabildiğince açık biçimde ortaya konup ayırt edilebildiklerinde daha iyi açıklanabilir.'¹¹

Günümüzde toplumsal olayları oluşturan dinamikleri düşündüğümüzde aile kurumunu bekleyen bir durum da, iyiliğin karşısında kötülüğün de yaygınlaşma eğilimi göstermesidir. Aileler çocuklarını mümkün olduğunca iyi bir insan olarak yetiştirmeye çalışmakla birlikte zararlı etkilerden de korumaya çalışmak zorundadırlar. Çocukları korumanın bir yolu, onlara kendi içlerinde bir kontrol mekanizması kurma, davranışlarını kendi kendilerine akıl süzgecinden geçirme alışkanlığı kazandırmadır.¹²

Ayrıca davranışlara spesifik ahlaki karakteri veren şey, ahlaki yargı yeteneğidir. Ahlaki yargı, kültürel ve etik evrenselliğe sahip bir olgudur. Bireylerin özel hedeflerindeki farklılığa rağmen birleşebilecekleri değerler olduğunu göstermek de eğitimin amaçları arasındadır. Bu değerlerin en başta geleni şüp-

⁹ Gülşen Uyanık Balat, 'Erken çocuklukta Benlik Saygısının Gelişimi ve Önemi', Gelişim ve Eğitimde Yeni Yaklaşımlar, İstanbul 2003, 333.

¹⁰ Balat, 331, 333

¹¹ Nermin Çiftçi, 'Kohlberg'in Bilişsel Ahlak Gelişimi Teorisi: Ahlak ve Demokrasi Eğitimi', Değerler Eğitimi dergisi, C.1 Ocak 2003, 47

¹² Nevzat Tahrani, *Makul Çözüm- Aile İlişim Rehberi*, İstanbul 2004, 56.

hesiz adalet kavramıdır. Ahlakın evrensel bir karakteri olduğu, yine ahlakın adalet olmaksızın tanımlanamayacağına bir zemin teşkil eder.¹³

Ahlaki gelişimin toplumsal koşulunun da, ahlaki gelişimi destekleyecek ortamın oluşturulmasıyla ile mümkün olacağı bilinmelidir. Bunun için, ahlaki bütünleşme ve özdeşleşmeyi motive edecek örneklerin oluşmasına yardım etmek; fundamentalist olmayan güvenlik sistemi oluşturmak, yaşamın her alanına ilişkin diyalog oluşturabilmek, tartışma, müzakere, konuşma imkanı hazırlamak, ahlaki yargı ve davranışın örtüştüğünü gösterecek güvenilir bir ortam meydana getirmek, sadece içinde yaşanılan toplumu değil, başka toplumları, dünyayı, doğayı dikkate alan, kollayan bir perspektif sunmak ve bunu teşvik etmek ailelere düşen görevler arasında sayılabilir.¹⁴

En yaygın toplumsal kurum olan dinin değerlerinin de aile içinde ilk çocuktan itibaren bireyin anlam dünyasını zenginleştiren açımları olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca, 'hem kendi dini referanslarını iyi bilen ve hem de etnisite ve dinselliği de içerecek şekilde kültürel anlamda ötekine karşı olumlu tavır geliştirebilecek bireylerin yetişebilmesi için örgün eğitim çatısı altındaki din eğitimi etkinliklerinin çokkültürlü bir niteliğe sahip olması bir gerekliliktir.'¹⁵ Çünkü artık küresel bir ahlak tartışılırken en önemli ilkeler arasında, her bir dünya dininin ayrılmaz parçaları olan iki ilke dile getirilir;

a-Her insana insanca davranılmalıdır.

b-Size ne yapılmasını istiyorsanız siz de başkalarına onu yapın; negatif olarak ise size yapılmasını istemediğiniz şeyi siz de başkalarına yapmayın.¹⁶

Sonuç ve Öneriler

1- Değerlerin normatif yönü ile değer biçme ile değer atfetme yönü bir birinden farklı zeminlerde tartışılması gerekir. Bir değer salt değer yargısı olarak

¹³ Çiftçi, 72

¹⁴ D. Garz, *Moral, Erziehung und Gesellschaft: Wider die Erziehungskatastrophe*. Bad Heilbrunn/Obb.: Klinkhardt, 1998'den aktaran Çiftçi, 72-3.

¹⁵ Allaş, Nurullah, 'Çokkültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme', *Değerler Eğitimi Dergisi*, C.1 Ocak 2003, 39

¹⁶ Richard Falk, *Küreselleşme ve Din- İnsani Küresel Yönetişim* (Çev. H. T. Başoğlu), İstanbul 2003, 160; Ayrıca Bkz: H. Küng, *A Global Ethic for Global Politics and Economics*, New York, 1998, 110.

anlamı ile bireyin epistemik dünyasındaki anlamı birbirinden farklıdır. Örnek vermek gerekirse, özgürlük değer olarak herşeyden bağımsız olmak gibi normatif bir yön içerirken, bazıları için sorumluluk almamak anlamına gelebilir. Bu da bireyin bazen olumlu bazen de olumsuz ilişkiler oluşturması demektir.

Değer biçiminin daha çok birey tarafından yapılan bir yargılama ve öznel bir değerlendirme biçimi olduğunu unutmamakta fayda var. Aile, mümkün olduğunca bireyin anlam dünyasında, her zaman ve mekanda uygulanabilir tutarlı değerlere ulaşmasını sağlayacak ortamı oluşturmalıdır. Dürüstlük, güvenilir olmak gibi değerler önce aile ortamında oluşturulurlar ve oradan yakın ve uzak çevreye aktarılırlar. Özgürlük gibi bir değer sorumsuzluk anlamına gelmeyecek bir içerikle bireye sunulması gerektiği ortadadır. Birey aile içinde öğrendiği özgürlük değerinin herhangi bir coğrafyada uygulanabilir tutarlı bir özgürlük olacağının ipuçlarını da öğrenebilmelidir.

2- Temel insani değerlerin, öncelikle oluşturulacağı kurum ailedir. Bu zorunlu durum, bireyin içine doğduğu ortam tarafından şekillenmesi anlamına da gelir. Aile, bireyin anlam dünyasına iyi, doğru, adaletli olmak gibi erdemleri sunacak olan öncelikli kurumdur. Bu sebepten bireyin olumlu değerler üretebilmesi ailenin sorumluluğu altındadır.

3- Olumlu değer oluşturulması kadar, daha önceden insanlığın ürettiği olumlu değerlerin yeni yetişenlere aktarılması da ailenin görevleri arasındadır. Bir geçiş noktası olarak aile varolan olumlu değerleri her fırsatta aktarmanın yöntemlerini oluşturmalıdır. Olumsuz değerlerin ise demokratik bir eğitim süreci içerisinde eleştirilmesi ve eleştirme biçiminin de yeni yetişenlere öğretilmesi gerekir. Örnek vermek gerekirse, aile televizyon izlerken bir programın olumsuz mesaj verdiğini ve bunun neden olumsuz olduğunu çocukları ile tartışarak sesli biçimde aktarabilmelidir.

4-Ailede dini değerler, erdemli olma yolunda bireye en geniş açılımı sağlayacak tarzda sunulmalıdır. Dini değerlerin evrensel olan değerler ile en yakın ilişkiyi kuracak potansiyeli taşıdığı gerçeği unutulmamalıdır.

5-Değerler ile onlara yargı atfetmek ayrı değerlendirmelere sebep olabilir. Bu sebeple aile, önyargıların herkeste bulunduğunu bilmeli, bunların varlığını sorgulama tavrı yanında, önyargılarımızla birlikte diğerleri ile birarada olabilmenin imkanını da oluşturmalı ve aktarmalıdır.

6-Bilgi, değer oluşturmada bir araçtır. Bununla birlikte değer in oluşmasında yaşanan hayatın daha önemli olduğunu söylemeliyiz. Mesela, yardımlaşma değerinin bilgisi de onun iyi bir şey olduğu yargısı da, yardımlaşma değerinin hayat bulması için yeterli değildir. Aile, değerleri bilfiil uygulayan birim olmalıdır ki gençler ve çocuklar için ahlaki değerler, kendiliğinden uygulanabilen tutumlar haline gelebilsin.

7-Aile çocukların, sorumluluk, benlik saygısı gibi değerlerin öncelikli olarak öğrenildiği kurum olduğu için bu ona bazı görevler yükler. Bunların başında çocuğun kendini olumlu olarak algılaması için, ona, fikir ve ideallerinin de dile getirildiği tercih alanları sunma yaklaşımı gelir.

8-Aile, yaşadığı coğrafyanın kültürel değerlerini yetişmekte olanlara aktarma gayretine girmeli fakat, yerel bir değeri aktarırken, onun evrensel erdemlere ulaşmanın önünde mani olduğu alanlarda daha geniş perspektifler sunmanın yollarını da bulmalıdır.

Aile Psikolojisi ve Aile İçi İletişim

Hayati HÖKELEKLİ*

Özet

Aile, ana baba ve çocukların karşılıklı ilişki ve etkileşim içerisinde buldukları bir sistemdir. İnsanın biyolojik varlığı kadar, ruhsal ve toplumsal varlığı da ailede şekillenir. Ana baba, çocuğun kişilik ve değerlerinin gelişmesinde model oluşturur. Aile içi ilişkilerin temelini ana ve babanın birbirine karşı tutumu oluşturur. Duygular ve ilişkiler, ana babadan çocuklara doğru yayılır. Çocukların ailedeki dünyaya geliş sırası, bazı belirgin eğilim ve davranış özelliklerinin ortaya çıkmasına yol açabilir. Ana babanın çocuklarıyla ilgili bazı beklentileri vardır ve ilişkilerde bu belirleyici bir rol oynar. Aynı şekilde çocukların da ana babalarından beklentileri vardır. Kişiler arası bağıllık ve bağımlılık, Türk ailesi için en önemli değerlerdir. Ana babanın çocuğa karşı tutumu, onun kişiliğinin şekillenmesinde büyük önem taşır. Ailede sağlıklı iletişim, herkesin karşılıklı görev ve sorumluluklarını yerine getirdikleri ve biri diğerine gerekli değeri verdiği bir ortamda gerçekleşir.

Anahtar Kavramlar. Aile psikolojisi, anne-baba tutumu, iletişim.

Abstract

Family Psychology and Intra family Relations

Family is a system which has interrelation and interaction between parents and children. Social and spiritual self of humanbeing is formed in family, as well as biological structure. Parent is a model in development of personality and values of children. Reciprocal attitudes of parents are the basis of relations in family. Emotions and relations spread out and widen from parent to children. The sequence of children in family can lead some clear tendency and behaviour properties. Parent has some expectations about their children and these expectations play determinative role in relations. In the same way, children have some expectations about their parents. Interpersonal bonding and attachment is the most important value for Turkish family. The attitude of parent to children is very important in formation of their personality. A good communication comes out in an atmosphere that all members of family perform their duties and responsibilities, and esteem properly each other.

Keywords: Family psychology, parent attitude, interrelation.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Giriş

İster çekirdek ister geniş olsun aile, içinde yaş, cinsiyet, makam, rol, yetki ve sorumluluk bakımından birbirinden ayrılan az ya da çok sayıda insanın birlikte yer aldığı ve ortak bir hayat alanını paylaştığı insan topluluğudur. Bu birliktelik, karşılıklı ilişki ve etkileşimlerin oluşturduğu bir sistem olarak varlığını sürdürür. Bu yüzden ailenin özel bir iç yapısı ve kendine özgü işleyişi vardır. Dışta toplumun kültürü, yasaları, gelenekleri, inanç ve değer yargıları, içte ise aile bireylerinin ortak amacı, kuralları ve beklentileri, bu yapı ve işleyişin gerçekleşmesinde önemli rol oynar. Böylece her aile toplumun küçük bir birimi olduğu kadar, kendine özel ayrı bir kimliği de vardır.

Ailenin şüphesiz birçok fonksiyonu vardır, ama bunlar içerisinde psikolojik fonksiyonu en etkili ve sürekli olanıdır. Çok azı istisna hayatını bir aile içerisinde geçirmeyen insan yoktur. Bu durum aileyi, insan kişiliğinin şekillendiği ve hayat boyu süren ruhsal eğilim ve özelliklerin, alışkanlık ve davranışların elde edildiği çok önemli bir kaynak hâline getirir. Aile, insana yalnızca biyolojik varlığını değil, insan olmanın bütün niteliklerini kazandırır. İnsanın bireysel varlığı âdeta aile içerisinde yaratılır; çok erken yaşlarda gelişmeye başlayan benlik yapısı, ana baba ve yakın akrabalar ile kurulan ilişkilerin niteliğine göre biçimlenir. Öte yandan ailenin ismi ve o isim içinde ima edilen şan, şeref ve bir önceki kuşaktan aktarılan değer yargıları her bireyin psikolojisinde önemli bir yer tutar. "Bizoğullarınız, bizim sülaleye derler! Bizim aile Peygamber soyundan gelmedir! Dedelerimiz içinde çok büyük adamlar yetişmiş!..Atalarımız hep askermiş!.. gibi övünmeler kuşaktan kuşağa aktarılır ve bir bakıma varılacak amaçlar, sahip çıkılacak ve sürdürülecek değerler, gelenekler çocuklara aktarılır. Bireyin ailenin ismini (soyadı veya sülale) taşıması, ona mensubiyet duygusu ile bağlanmış olması, onun üzerinde ağırlığını hissettiği şan ve şerefe lâyık olma, normlarına uyma, leke getirmeme gibi duygu ve düşüncelerin oluşmasına neden olur. Birey her tür düşünce ve davranışında aile isminin ağırlığını hisseder ve kendini denetleme ve düzenlemeye dikkat eder.

Ülkemizde aile namusuyla ilgili konularda birinci hatta ikinci dereceden akrabaların kendi canlarını veya diğer imkanlarını ortaya koymalarının nedenini, mensubiyet duygusunun bireye yüklediği haklar veya görevlere bağlılıkla açıklamak mümkündür. Ayrıca, bazı kimselerin soyadlarını değiştirmeleri veya suç işleyen bazı aile bireylerinin reddedilmesi de yine mensubiyet duygusunun olumsuz sonuçları olarak yorumlanabileceği ileri sürülmektedir. (Küçükkurt,1990, s. 91)

Mensubiyet duygusu aynı zamanda bireyin kimliğidir. Kendini tanıması ve tanıdığı biçimiyle çevreye tanıtması, kimliğini bireysel tercihlerle zenginleştirerek kendisine bir çekim alanı kurabilmesi bu kimlik ile mümkündür. Bu aileye mensup olmanın getirdiği hak ve sorumluluklar, ona toplum içinde bir statü sağlar. Bu mensubiyetin bireye yüklediği roller statünün temel taşıdır. Birey, ailesinin ona yüklediği hak ve sorumluluklardan oluşan rollerini yerine getirmesi, kimliğe layık olup olmaması ölçüsünde statüsünü korur, pekiştirir; kendi çaba, katkı ve tercihleriyle de bu statüyü zenginleştirir.

Aile her şeyden önce eşlerin duygusal ve cinsel ihtiyaçlarının yasal ve meşru yollardan karşılandığı bir birliktir. Sevgi, bağlanma, korunma, güvenme, psikolojik destek ... gibi her insanın en temel ihtiyaçları, en iyi şekilde aile bünyesinde karşılanır. Gerek eşler arası, gerekse ana baba ve çocuk arasındaki ilişkilerin duygusal yönden tatmin ediciliği, bir yanda aile üyelerinin ruhsal sağlığı ve gelişimini güvence altına alırken, diğer yanda ailenin birliği ve devamlılığı için çok güçlü bir dayanak oluşturur. Aile hayatının önemli bir fonksiyonu da insandaki cinsi dürtü ve arzuları düzenleme, toplumsal inanç ve değerlere uygun şekilde bunları belirli bir çerçeve içerisinde sınırlandırarak, tatminine imkan vermedir. İnsan cinselliği, ancak sosyal ve moral değerler çerçevesinde eğitilip, işlevsel duruma geçirildiği zaman mutluluk vericidir. Bunun da en iyi ortamı aile hayatıdır.

Aile aynı zamanda çocukların beslenip büyütüldüğü ve eğitildiği bir ortamdır. Aile ortamı dışında, grup halinde çocukların bakımı için en iyi bakımevlerinde ya da benzeri kurumlarda, tüm imkanların sağlandığı ülkelerde bile ruh sağlığı uzmanları, bu bakım şeklinin çocuklarda olumsuz etki yarattığı konusunda endişelerini dile getirmektedirler. Çocukların yetiştirilmesinde ailenin yerini tutacak daha sağlıklı bir kurum yoktur. Daha erken çocuklukta aile hayatından yoksun kalan çocukların okula uyumda, başkalarıyla duygusal ilişki kurabilmede ve özellikle dil gelişiminde yetersiz kaldıkları görülmüştür. Bu çocuklar duygusal yönden sönük (patik), huzursuz, dikkatini belli bir konuya yoğunlaştırılamayan, saldırgan, sürekli ilgi çekmeye çalışan davranışlarına rağmen, başka insanlarla derin ve uzun süreli arkadaşlıklar kuramama gibi özellikler geliştirmektedirler. (Ekşi, 1990, s. 24-25)

Kişilik aile ortamında gelişir. Çocuğun, toplumun inanç ve değerlerine, kültür ve geleneklerine uyumlu bir birey olarak yetişmesi önce aile çevresinde sağlanır. Aile çocuğun bedensel ve ruhsal ihtiyaçlarını karşılayarak, güven ortamı yaratır; onun sağlıklı büyümesini güvence altına alır. Yeteneklerinin gelişmesine imkan ve yardım sağlar; ona özgürce oynayacağı, denemelere girişeceği ve öğreneceği bir çevre hazırlar. Ana baba, çocuğa yol göstererek, kuralları öğreterek, davranışına

yön verirler. Güç durumlarda yanında olur, desteklerler. Gerekliğinde denetleyerek, sınır çekerek, cezalandırarak, kurallara uymasını sağlarlar. Doğru ile yanlış ayırt etmeyi öğretirler. Ana ve baba, kız ve erkek çocuklarına, kendi davranışlarıyla örnek olarak, onların hem kişilik gelişmesine, hem de kendi cinsel kimliklerini kazanmalarına yardımcı olurlar.

Aile, insan ilişkilerinin her yönüyle sergilendiği bir sahne gibidir. Çocuk bu sahnede, insan ilişkilerini bütün karmaşık yönleriyle gözlemler ve yaşar. İnsan ilişkilerini belirleyen anlaşma, uzlaşma, bağlılık, işbirliği gibi olumlu nitelikleri evde kazanır. Anlaşmazlık, çekişme ve çatışma gibi olumsuz durumlarda takınacağı tutumları da evde öğrenir. Ana babasının, kardeşlerinin olumlu ve olumsuz özelliklerini, davranışlarını gözlemler, değerlendirir, sonuçlar çıkarır ve tepki gösterir. Bunların bir kısmını özdeşim yoluyla içine sindirir. Kendisi aile ortamından etkilendiği kadar, doğuştan gelen yapısı ve özellikleriyle, o da aile üyelerini bir ölçüde etkiler.

I. Anne-Baba Psikolojisi ve İlişkileri

Kadın ve erkeğin beden yapılarındaki ve yeteneklerindeki farklılaşma, aile içerisindeki rol farklılaşmasının ilk ve en önemli kaynağını oluşturur. Buna ilaveten gelenekler, inançlar ve toplumsal kalıp yargılar da bu konuda belirleyici rol oynar. "Anne" ya da "baba" olma, öncelikle "kadın" ve "erkek" olma şeklindeki cinsiyet farklılaşması ve buna dayalı olarak geliştirilen cinsiyet kimliği ile yakından ilişkilidir. Cinsiyet kimliğinin sınırları, toplumsal değerlerden bağımsız olarak gelişmez. Toplumsal değer ve anlayışlardaki değişmeye göre bu sınırlar daralıp genişleyebilir, ancak kadın ve erkek arasındaki sınırların her bakımdan ortadan kalktığı bir duruma hiçbir yerde rastlanmaz. Çünkü hukuki alanın dışında, iki cins arasında biyolojik ve psikolojik anlamda tam bir eşitlikten değil, bütüncülükten söz edilebilir.

Aile ortak amaç ve kurallar çerçevesinde bir araya gelmiş olan bir insan grubu olduğuna göre, her grubun bir önderi vardır. Önderlik ya da liderlik, yasalar ya da gelenekler tarafından belirlenir. Çoğu toplumlarda bu önderlik görevi babaya bırakılmıştır. Baba, aile birliğini ayakta tutan, eş ve çocuklarının geçimini, ailenin iç düzenini sağlayan ve aileyi dışa karşı savunan ve yöneten kişi olarak belirlenmiştir. Ana ise babanın yardımcısı, çocuk yapan, besleyip büyüten, evde sıcaklık ve sevgi sağlayan kişi olarak bilinir. Genelde ataerkil bir kültürel geleneği sürdüren toplumlarda, erkek egemen bir yapı oluşmuştur. Baba kendisini bütün aile bireylerinin üstünde güç ve yetki sahibi ve onlardan sorumlu kişi olarak algılar. Aileyi geçindirmesi, çevre üzerinde belirli bir etkinlik ve kontrol sağlaması gerektiği düşüncesine sahiptir. Anne ise sabırlı, anlayışlı, ev işlerinden sorumlu, insan ilişkilerinde aktif ve düzenleyici olarak kendisini bulur. Genelde kadın erkeğe bağlı, onun yönetiminde ve ekonomik

olarak ta bağımlı bir rol yüklenmiştir. Baba,anneyi "sahiplenme" ve "koruma" duygusuna sahiptir. Genelde kadınlar da erkekleri tarafından korunmaya ihtiyaçları olduğuna, erkeğin kadından güçlü olduğuna kendilerini inandırmış durumdadırlar.

Eşler, bu rol dağılımına uygun beklentiler içerisinde bulunurlar. Anne ve baba için belirlenmiş bu rol dağılımı yerinde ise, herkes ailedeki bu rol dağılımından memnun ve mutlu ise, her üye kendine düşeni yapıyorsa, ailede işbirliği ve dayanışma yaşanır. Eşlerin birbirlerinden bekledikleri örtüşmediği zaman, çatışma ve huzursuzluklar olur, işbirliği ve dayanışma sarsılır. Mesela, çocuk doğurmak istemeyen, ya da ev işlerini, çocuk bakımını sevmeyen bir kadın, kendinden beklenen eş ve ev kadını rolünü yerine getirmiyor demektir. Ailesini geçindirmeyen, ya da kazancını içkiye, kumara yatan bir koca da kendinden bekleneni vermiyor demektir. Bu da evde denge bozulması sonucunu doğurur. Ortaya gerginlik, sürtüşme ve çatışma çıkar; giderek yuvanın dirliği bozulur.

Bazı araştırmalar, cinsiyet rollerine ilişkin bu rol dağılımına dayalı evliliklerden, kadınların eşlerine kıyasla daha az memnun olduklarını ortaya koymaktadır. Kadınlar erkeklere kıyasla eşleriyle istedikleri gibi bir ilişkilerinin olmadığını; eşleriyle geçinmenin daha güç olduğunu; eşlerinin kendilerini daha az anladığını; daha az iletişim kurduklarını; eşlerinin dünyasından daha az haberdar olduklarını; eşlerinin kendilerine daha az saygı duyduğunu; rahatsız edici davranışları olduğunu ve hatta kendilerine karşı daha sıklıkla kaba kuvvete başvurduklarını belirtmektedirler. Kadınlar, kocalarına kıyasla evliliklerini daha olumsuz değerlendirmektedirler. Ayrıca, kendilerini daha yalnız ve mutsuz hissetmekte, sağlıklarını daha olumsuz değerlendirmekte ve hayattaki rollerinden daha az memnun olduklarını ifade etmektedirler. (İmamoğlu,1991, c. III, s. 832-833)

Kadın, eşiyle duygusal ve cinsel anlamda bütünleşemediği oranda ya çocuklarına aşırı düşeceği, ya da doyumsuz, huysuz ve huzursuz bir yaşantıyı sürdüreceği, bu durumda da en büyük zaranı çocukların göreceği ileri sürülmektedir.(Ekşi,1990, s.264) Araştırmalara göre, ülkemizde kadının ev dışında çalışmasıyla bir yandan ekonomik gücün paylaşılması, önemli kararların ortaklaşa alınması gibi konularda aileler daha eşitlikçi bir yönden değişmekte; diğer yanda erkek rolünün kadın rolüne paralel olarak değişmemesi nedeniyle, ev-içi ve ev-dışı toplam iş yükünün çoğunluğu kadın üstünde kalmakta, paylaşımcı rol dağılımında dengesizlik gözlenmektedir. Bununla birlikte, ailenin sosyo-ekonomik düzeyi ve eşlerin eğitim düzeyinin yükselmesi ve kadının çalışması ve ortak gelire katkısının artması gibi durumlara bağlı olarak, ailelerde kadın-erkek rollerinin daha eşitlikçi yönde değişmekte olduğu bir gerçektir. Bu eşitlikçi anlayışın artmasıyla da, eşler birbirlerinin duygu ve düşüncelerini daha

çok bilmekte, arkadaş çevresini daha çok tanımaktadır. (İmamoğlu, 1991, c.III.,s.835) Bu da ailenin mutluluğunu olumlu yönde etkileyen bir durumdur. Çünkü, birçok faaliyeti eşleri ile birlikte yapma ve sırlarını paylaşma nedeniyle eşlerine bağlanan kimseler, böyle olmayanlara kıyasla, evliliklerinden daha yüksek düzeyde mutluluk duymaktadır.

İlişkilerdeki doyumsuzluk, araştırmalara göre en başta gelen çatışma kaynağıdır. (Hortaçsu,1997, s.122) İnsanların psikolojik destek alma ve verme konusundaki beklentilerinin, maddi konulardaki beklentilerinden daha fazla olduğu görülmüştür. Buna göre, kişiler arası ilişkilerde psikolojik kaynaklar, maddi kaynaklardan daha fazla önem taşımaktadır. (Kağıtçıbaşı, 1990, s. 45) Bu yüzden aile ortamında insanların duygusal yönden tatmin bulmaları, diğer birçok güçlüğün aşılmasında güçlü bir kaynak oluşturmaktadır. Aile ilişkilerinde elde edilen doyum, aile bireylerinin kişiliklerini, inançlarını, eğilimlerini, özelliklerini, davranışlarını algılama biçiminde doğrudan doğruya etkili olmaktadır. Doyumsuzluk, başta gelen çatışma nedeni olduğu kadar, olumsuz ve çoğu zaman gerçek dışı algılama ve yorumlamalarla da doğrudan ilişkilidir.

Kadınların erkeklere göre aile ilişkileri konusunda daha çok düşünce sahibi oldukları, ters giden durumların daha erken farkına vardıkları tespit edilmiştir. İster iyi, ister kötü gitsin, kadınlar ilişkilerle ilgili düşüncelerini sürdürmekte iken, erkekler ancak ilişkilerinin kötüye gittiğine inandıkları zaman böyle bir çabaya girişmektedirler. Bu demektir ki, zaman zaman, özellikle kadınların eşlerine parasal açıdan bağımlı olmadıkları durumlarda, kadınlar evliliklerinin aksayan yönlerinin kocalarından önce farkına varmakta, hoşnutsuzluklarını eşlerine açık veya kapalı biçimlerde belirtmektedirler. (Hortaçsu, s.124)

Eşler arasında zaman zaman çatışma çıkması, ilişkilerdeki denge ve dayanışmanın zayıflaması, her ailede yaşanabilecek bir durumdur. Özellikle dıştan gelen zorlamalar, baskılar bu dayanışmayı artıracak gibi, yerine göre tamamen bozabilir. Hastalık, kaza, aile üyelerinden birine yapılan bir haksızlık, tüm aileyi bir araya getirip, dayanışmayı artırır. Buna karşılık, kocanın başka kadınlarla ya da kadının başka erkeklerle ilişkisi, içki, kumar, yakın akrabalarla ilişkiler, çocukların yetiştirilmesi ve eğitimi, ekonomik sorunlar... gibi konulara bağlı olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklar, aile üyeleri arasındaki işbirliğini sarsıp çözülmeye yol açabilir.

Her ailede sorunlar olduğu gibi, bu sorunların çözümleniş yolları da başkalık gösterir. Ailenin sağlamlığı, bu sorunlara bulunan çözümün doğru ve gerçekçi oluşuna bağlıdır. Kimi evde sorunlar çözülmeden de denge sürdürülebilir. Bu, genellikle bir veya birkaç üyenin özverisi aracılığıyla olur. Kocasının içkisine engel olamayan

kadın, ya baş kaldıracak, sürekli kavga ve gürültüyü göze alacak, ya da boyun eğecektir. Temel ihtiyaçlardan kısarak, alttan alarak, çocukları susturarak, babanın öfkelerini yatıştırarak, evde dirliği sürdürmeye çalışacaktır. Böyle bir evde denge vardır denebilir, ancak bu denge sağlıklı olmayan, çarpık bir dengedir.

Ailede dirlik ve düzen, hiç şüphesiz karı kocanın anlaşması ve uyuşmasına bağlıdır. Birbirini seven ve sayan iki insanın anlaşmasının daha kolay olduğu söylenebilir. Ama aynı zamanda eşlerin birbirinden beklentilerinin gerçek dışı, hayal üzerine kurulmamış olması gerekir.(Yörükoğlu, 1980, s.102) Eşinden her gün iltifat ve hayranlık gösterisi bekleyen bir kadının, daha ilk eleştiride dünyası yıkılır. Aynı şekilde, her gün uysal, yumuşak, sevecen, sabır ve anlayış dolu bir eş görmeyi uman bir koca da ister istemez düş kırıklığına uğrar. Önemli olan, eşlerin birbirlerini gerçekçi olarak değerlendirmeleridir. Eşler, kendi yetişmelerinin ve deneylerinin etkisiyle, ana baba ocağında yaşadıkları olumlu ilişkiyi, kendi evliliklerinde tekrarlamaya çabalarlar. Bunun yanında, ana babalarında buldukları eksikliğin hiç birini kendi eşlerinde görmek istemezler. Babasında hayran olduğu özellikleri kocasında gören bir kadın mutlu olur, ama babasının kusurlarını kocasında bulunca, o denli düş kırıklığına uğrar. (Yörükoğlu, 1980, s. 103)

Her günü kavgayla geçen evlilikler vardır. Dıştan bakınca, eşlerin birbirine işkence etmekten başka işleri olmadığı sanılır. Mutsuzluklarını artırmak için ellerinden geleni esirgemez ama ayrılmayı da düşünmezler. Aslında bu işe kendileri de şaşarlar. Görünüşte, onları bir arada tutan şey kalmamıştır. Sürekli anlaşmazlık ve geçimsizliğe rağmen, birbirinden kopamazlar. Çünkü bilinçdışı ihtiyaçların güçlü bağı ile bağlıdırlar. Aile ortamında eşler , bütün güçlüklerle rağmen sürekli anlaşma ve uzlaşma yolunu bir şekilde bulmak zorundadırlar. Ayrı kişilik yapısında olan ana ve babanın uyumu, ancak görüşme, konuşma ve anlaşma ile sağlanır. Karşılıklı beklentilerin açık olarak dile getirildiği, açık yürekli ve samimi bir ilişki ortamının sağlandığı durumlarda anlaşmazlıklar kolayca ortadan kaldırılabılır. Kimsenin kimseyi dinlemediği, herkesin ayrı telden çaldığı bir evde, iletişim sağlanamaz. Ortaya, çatışan eğilimler, yanlış anlamalar, kırgınlıklar ve küskünlükler çıkar. Ailede, sözlü ve açık anlaşmanın önemi ve gereği ne kadar vurgulansa azdır. Çünkü pek çok aile, yokluktan ya da çetin sorunları olduklarından değil, aile içi sözlü anlaşmanın yetersiz ya da çarpık oluşundan dolayı kargaşa içinde yaşarlar.(Yörükoğlu,1980, s.97) İletişim kanallarının kapalı olduğu bir durumda sorunlar azalacak yerde artar. Bir aile üyesi, isteklerini açıklamadan herkesin kendisini anlamasını beklerse, düş kırıklığı, sitemler ve gerginlik kaçınılmaz olur. Ayrıca, kendi arzu ve beklentilerini hep önde tutan ve bunu sürekli direten bencil bir üye de çatışmaya yol açar.

Tartışmasız ve çatışmasız uyumlu bir evlilik ilişkisi ancak birkaç şekilde mümkündür. Birincisinde; babanın tam egemenliği vardır, evdeki uyum ve denge daha çok kadının özverisi ve boyun eğmesiyle sürmektedir. Aile hayatı, öncelikle babanın ihtiyaçlarına göre düzenlenmiştir. Erkeğin her istediği önceden sezilip, rahatı sağlanmaktadır. Bir dediği iki olmamakta, her buyruğu tutulmaktadır. Ses tonundan ve duruşundan anlamlar çıkartılıp, onu kızdıracak davranışlardan sakınılmaktadır. Anne genellikle, baba ile çocuklar arasında aracılık yapmakta, onun suyuna gitmekte, neyin söyleneceğini, neyin söylenmeyeceğini bilmektedir. Önderliğinden sorgu sual olunmayan baba da eşine iyi davranmaktadır. Ancak bu ilişkide uzaklık ve resmîlik belirgindir. Bu çeşit ailelerde yüzeyde barış vardır ama, altta tedirginlik ve gerginlik yatar. Bu da er geç su yüzüne çıkacaktır. Böyle bir ailede anne uyumlu sandığı evlilik hayatını, baş ağrıları ve yürek çarpıntılarıyla geçirir. Duygularını sürekli olarak içine atıp, evdeki dengeyi ve düzeni ayakta tutmaya çaba gösterir.

İkinci çeşit uyumlu evlilikte ise, kadının baskın, erkeğin de silik ve edilgin olduğu bir ilişki egemendir. Yani roller değişmiştir; evi çekip çeviren, önemli kararları alan, her konuda son sözü söyleyen annedir. Erkek ise, yumuşak başlı, evine bağlı, girişken olmayan, geçimli bir eştir. Denge kendi hak ve görevlerini karısına bırakmasıyla kurulmuştur. Anlaşmazlık çıkınca, erkek hep kadının isteklerine öncelik vererek çatışmadan kaçır. Böylece kendi huzurunu, karısının isteklerine karşı çıkmakta bulur. Geniş ve hoş görümlü davranır.

Üçüncü çeşit uyumlu karı-koca ilişkisinde ise, bu kadar belirgin üstünlük göze çarpmaz. Eşler arasında nispeten bir eşitlik vardır. Bu ilişkide sorunlar mantık yoluyla çözümlenir. Tartışmalar büyümmez, sesler yükseltilmez, görgü kurallarının dışına çıkmaz. Gerginlik artarsa konu değiştirilir, ertelenir ya da çözümlenmeden küllenmeye bırakılır. Anlaşmazlık yaratabilecek konulardan kaçınılır, bunlar üzerinde fazla durulmaz. Herkes bir çatı altındadır ama kendi başına yaşar gibidir. Böyle bir evde saygı vardır, dirlik vardır, ancak duygu yakınlığı ve sıcaklık eksiktir. Öfke, kırgınlık, suçlama, azar gibi olumsuz duyguların açığa vurulmasına imkan verilmez. Buna karşılık, sevgi de kısıtlı ve sınırlı bir biçimde açığa vurulur. Önemli anlaşmazlıklarda sıklıkla baş vurulan yol, birbirine karşı soğuk durma ya da küskünlüktür.

Uyumsuz karı-koca ilişki biçiminde ise, durum tam tersinedir. Hiçbir sorun gü-rültüsüz tartışılmaz. Ortalığa heyecan ve duygular hakimdir; mantık ve sağduyu hep duyguların gerisinde kalır. Herkes sesinin yettiğince yüksek tonda konuşur. Karşılıklı bağırışma ortasında, kimse kimsenin ne dediğini duymaz ya da yanlış anlar. Yanlış anlamalar kavgayı büsbütün çığırından çıkarır; karşılıklı suçlamalara girişilir. Bu arada son söylenecek sözün, başta söylendiği çok olur. Bu tozkoparan fırtınasında elbette

gerçekle ilgisi olmayan aşağılayıcı sözler de alınıp verilir. Sonuçta her iki eş de kırgınlık ve utanma içerisine girer. Bu çeşit bir ilişkinin sürdüğü aile ortamlarında, en fazla çocukların örselendiği bir gerçektir. Anne ve babanın birbirlerine kıyasıya saldırmaları, sözlerini esirgemediği kötülükleri, aşağılamaları, çocukları derinden yaralar.

Çocuk; öfkeyi de, kızgınlığı da, sevgi ve hoşgörüyü de evde görerek, yaşayarak öğrenir. Sevgi, acıma gibi duygular, öğütlerle aşılabilir nitelikler değildir. Ancak, ana baba örnek alınarak yavaş yavaş geliştirilir. Çocuğun, çevresinde hep tatlı dil, güler yüz görmesi gerekir diye bir kural yoktur. İnsanca duygular olan kızgınlık, öfke gibi olumsuz duyguları da tanınmalıdır. Ancak çocuk, bu olumsuz duyguların nasıl dizginlendiğini, nasıl uygarca dışa vurulduğunu da evinde öğrenir. Saldırganlığını sınırlayamayan bir baba, ya da öfke saçan bir anne, çocuğuna ölçülü olmayı öğretmez. (Yörükoğlu, 1980, s.109)

Eşlerde ağır kişilik bozuklukları ve ruhsal dengesizlik yoksa, geçimsizlikler yıllar geçtikçe, seyrelerek en aza iner. Aradaki sevgi ve saygı, anlaşmazlıkların çığırından çıkıp, evlilik bağı koparacak noktaya varmasını önler. Ancak, hayat şartlarına bağlı olarak, aile üzerinde dış baskıların yoğun olduğu dönemlerde, eşlerin birbirlerine düşmeleri olağan sayılmalıdır. Böyle bunalım dönemlerinde birbirlerini suçlamak yerine birbirine destek olmayı bilen eşler, evlilik bağlarını geliştirip güçlendirirler. Ne yazık ki olgun olmayan eşler, birbirine güç verecek, destek olacak yerde, birlik-teliklerinin yaralanmasına neden olurlar. Onları birbirine bağlayan ortak yanlarını pekiştiremez, anlaşmazlıkları abartıp, birbirinden uzaklaşırlar.

Aile içindeki ilişkilerin temelini, ana ve babanın birbirine karşı tutumu oluşturur. Onların sevgi ve anlayışla sürdürdükleri karı-koca ilişkisi, evin genel havasını belirler. Uyumlu ve sıcak ilişkiler, ana ve babadan çocuklara doğru yayılır. Gergin ve sürtüşmeli bir karı-koca ilişkisi, çocuklar için güvensiz ve tedirgin bir ortam yaratır. Aşağılayıcı suçlamalar ve dayakla birlikte giden ve sık tekrarlanan karı-koca kavgaları, çocukların ruh sağlığını ciddi olarak tehdit eder. Her tartışmanın kavgaya dönüştüğü, ayrılmalar ve evden gitmelerle sonlandığı ailelerde, çocukların ruhsal sağlıkları uzun süre yerinde kalmaz. Evde çeşitli nedenlerle dirlik ve düzenin kalmadığı durumlarda çocuklar şaşkın, çaresiz ve tedirgin hâle gelirler. İçleri kızgınlık, düşmanlık duyguları ve kötümserlikle dolar. Geçici ve kalıcı ruhsal sorunlar geliştirirler. Okul başarıları düşer. Erkek çocukların davranışları bozulur. Kız çocukları ise korkak, kuruntulu ve kaygılı olur; evlilikten korkarak büyürler. Ya ana ile baba arasında kalır, ya da birine sığınmak isterler. Taraf tutmaya zorlandıkça bocalar, suçluluk duygusuna kapılırlar. Tutunacak dal kalmadığını gördükçe, güven duyguları sarsılır, ana ve babanın sevgisinden kuşku duyarlar. (Yörükoğlu, 1980, s.110)

II. Ailede Çocukların Psikolojisi

Ailede çocuğun diğer kardeşler arasındaki durumu, özellikle dünyaya geliş sırası, gerek ana baba gerekse çocuklar açısından kendine özgü duygu ve eğilimlerin, tutum ve davranışların kaynağını oluşturabilmektedir.

En büyük çocuk, tacını kaybetmiş bir kral olarak nitelendirilebilir. Hayatının ilk yıllarında çevresinin ilgi merkezi iken ve her türlü yardım ve destek yalnızca kendisine sağlanırken, yeni gelen kardeş bu durumun ansızın bozulmasına neden olur. Çeşitli sebeplerle çevrenin ilgisi yeni doğan bebeğe yönelir. Yaşından dolayı ana baba kendisinden, diğer kardeşlerden beklenenden daha fazlasını ister. Gücünden ve yeteneğinden dolayı, özellikle hayatın ilk dönemlerinde kardeşlerinin doğal lideri olur. Ana babanın eleştirisi en çok ona yönelilir. Kendisinden bazen, kardeşlerinden de sorumlu olması beklenir. Çocukluk yıllarının bu örüntüsü, sonradan bir hayat tarzına dönüşme eğilimi de gösterir. En büyük çocuk yetişkin yaşa ulaştığında, otoriteden ve sahip olduğu durumları başkalarına kapturmaktan ürkebilir. (Geçtan, 1988, s. 92)

Ana baba açısından ilk çocuk, toyluk dönemine rastladığı için büyük heyecan ve beklentilere konu olur. Çocuğu en iyi biçimde ve sağlıklı büyütme çabasına girilir. Fakat çoğu zaman deneyimsizlik dolayısıyla birçok hatalar yapılır. Kısacası, ilk çocuğun üstüne olumlu ya da olumsuz her bakımdan düşme vardır. Bazı araştırmalar, genellikle annelerin ilk çocuklarıyla daha çok ilgilendikleri, daha sık ilişkiye girdikleri, ancak onların davranışlarına daha çok karşıarak, daha çok engelledikleri ve yanlarında daha çok tedirgin olduklarını ortaya koymuştur. (Hortaçsu, 1997, s.58) Böylece ilk çocuk hem çok sevilir, hem de sıkı bir gözetim altına alınır. Küçük sorunların üstünde çokça durulur, çocuğun özgürlüğü kısıtlanır. Bir başka deyişle ana baba, ilk çocuklarında hem büyük umutlar içindedir, hem de gergindirler. Çocuğu rahat bir ortamda, tadını çıkararak büyütmezler. Ancak ana babanın bu gerginliği ve güvensizliği, aileden aileye büyük değişme gösterir. Bu nedenle ilk çocuğun bazı sorunlar yaratması kaçınılmaz değildir. Bu sakınca yanında, ilk çocuğa verilen önem ve ana babanın gösterdiği yakın ilgi, deneyimsizlikten doğan yanlışları önemsiz kılabilir. Bir kural olmamakla birlikte, yapılan incelemeler, çok başarılı insanlar arasında, ilk çocuk olma oranının, sonra doğanlardan yüksek olduğunu göstermektedir. (Yörükoğlu, 1980, s.121) Ancak bunun tersi de olabilir. İlk çocuk, ana baba beklentilerini karşılayacak yeteneklerden yoksunsa sonuç düş kırıklığı olur.

Ortanca çocuk; kendisinden daha güçlü ve yetenekli büyük kardeş ile kendisinden sonra gelen küçük kardeşin yarattığı ikili sorunlarla baş etmek zorundadır. İkinci çocuk diğer kardeşleri kadar yetenekli olmadığı inancını geliştirebilir ve yaşatlarıyla sürekli bir yarışma içine girebilir. Çocuk eğitimi konusunda ana baba, çoğu zaman

ortanca çocuklarına birinci çocuklarına oranla daha ılımlı davranırlar. Bundan dolayı ikinci çocuğun otoriteyle fazla bir sorunu olmaz. Diğerleri kadar yetenekli olmadığı inancı, ikinci çocuğun ileriki hayatında tepkici, baş kaldırmacı ve kendisini aşma çabası içinde bir insan olmasına ya da yenilgiyi kabul ederek, ezik ve karamsar bir kişilik geliştirmesine neden olabilir. (Geçtan, 1988, s. 92)

Ana baba açısından ikinci kardeşin aileye katılışı, daha az heyecanlı, daha olağan sayılan bir olaydır. Karı-koca, ana ve baba rollerini daha iyi öğrenmiş, acemilik ve tedirginliklerinden sıyrılmışlardır. İkinci çocuğun sorunları ilk çocuğunki gibi abartılmaz; daha hoş görülür, daha az kaygılı bir tutumla ele alınır. Beklentiler ve bunun sonucu ilk çocuğa yapılan türden baskılar azalmıştır. Daha az kollanan çocuk da kendi doğrultusunda, ilk çocuğa oranla daha bağımsız bir gelişme imkanı bulur. Oynayacak, kendisine arkadaşlık yapacak bir abla ya da ağabeyi olduğu için, çevreye daha kolay uyar, daha çabuk arkadaş edinir. Ablanın ya da ağabeyin kıskançlığını çekecek büyüdüğü için, daha girgin ve girişken olur. Ancak ana babanın tutumlarına, çocuğun özelliklerine bağlı olarak, gelişmesi olumsuz yönde de olabilir. Kendinden büyük ve kendinden sonra doğan kardeş arasında sıkışıp kalabilir. (Yörükoğlu, 1980, s. 121-122)

En küçük çocuk; kendisinden sonra gelen bir kardeş olmadığı için, yarışmak ve anne-babanın ilgisini paylaşmak zorunda kalmaz. En küçük çocuğa genellikle her evde "bebek" gözüyle bakılır ve şımartılır. Ana babanın geç bir döneminde dünyaya geldiği için, daha gevşek ve hoşgörülü bir tutumla yetiştirilir. Çevresi onunla "sevimli küçük çocuk" olarak ilgilenir, onların gözünde her zaman çocuk kalır. Evin küçüğü olmanın bütün önceliklerinden yararlanır, isteklerini genellikle elde eder. Abla ve ağabeylere karşı korunup, kaynır. Yaramazlıkları daha hoşgörü ile karşılanır. Bu durum en küçük çocuğun ben merkezci tutumlar geliştirmesine, kendisinden güçlü ve yetenekli kardeşlerin varlığından kaynaklanan sürekli bir yetersizlik duygusu yaşamasına neden olabilir. (Geçtan, 1988, s. 92)

Yalnız başına yetişen tek çocuk, toplumsal davranışların gelişmesi için gerekli olan alışveriş ortamından yoksundur. Çoğu kez ana baba tarafından aşırı korunduğu ve şımartıldığı için, ileriki hayatında da çevresinden benzer tutumlar bekler. Tek çocuk için ciddi bir tehlike de, çocuk sevmeyen ana babanın, bu duygularının yöneldiği tek nesne olarak, istenmeyen ve sevilmeyen çocuk durumunu yaşamasıdır.

III. Ana Baba ve Çocuk İlişkileri

Çocuğun ruhsal gelişiminde ve sosyalleşmesinde hem annenin hem de babanın ayrı ayrı ve bütünleyici önemi ve etkisi vardır. Bir araştırmada, çok "iyi sosyalleşmiş" bebeklerin, gerek anne gerekse babalarıyla aralarında güvenli bir sevgi bağı bu-

lunduğu, “en az sosyalleşmiş” bebeklerin ise sadece babaları ile etkileşimleri olduğu bulunmuştur.(Ekşi,1990, s.34) Bütün gözlemler, bebeklerin ana babanın her ikisinden de ayrılmaktan sıkıntı duyduklarını gösterir. İkisinden birinin varlığı hâlinde rahatlarlar. Çocukların duygusal ve toplumsal gelişimi üzerinde anne ve babaların doğrudan doğruya etkili oldukları görülür. Öncelikle, anne babalar büyük uyarı kaynaklarıdır ve çocukların taklit edebilecekleri ilk modellerdir. Çocuklar kendi cinsiyet kimlik ve rollerini, kendi cinsi anne ya da baba ile özdeşleşerek öğrenirler. Çocuğun cinsel kimliğini, kazanmasında, babanın anneden daha önemli olduğu savunulmuştur. (Hortaçsu, 1997, s. 76)

Hayatın ilk başlarında bebeğin anne ile kuracağı “güvenli bağlanma” ilişkisi, hemen hemen bütün uzmanlarca sağlıklı ruhsal gelişimin temeli olarak kabul edilir. Bağlılık ilişkisinin kurulamaması veya zedelenmesi, kişinin sonraki hayatını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Anneleri ile güvenli bağlihk ilişkisi gösteren bebeklerin, yaşltarı ile de olumlu ilişkiler geliştirdikleri görülmüştür.(Hortaçsu,1997,s.61-66) İlk yaşlarda kurulamayan bu bağlanma ilişkisinin, güç olmakla birlikte ileri yaşlarda da kurulabileceği belirtilmektedir. Bu ilk yaşlardaki güvenli bağlanmanın, diğer insanlarla ve Allah’la kurulacak ilişkiler açısından da büyük önem taşıdığı açıktır. İlk bağlanma figürü olan anne ya da onun yerini tutan kimse ile kurulan ilişkinin bir prototip oluşturduğunu ve bunun dini alanda da geniş bir şekilde kullanıldığını gösteren çalışmalar vardır.(Kirkpatrick,1992,1995)

Ana babaların çocuklar ve aileyle ilgili bazı temel inanç ve değerleri vardır. Bunlar büyük ölçüde toplumsal değerleri yansıtmakla birlikte ikisi aynı şey değildir. İki değer sistemi arasında, özellikle ana babanın toplumsal statüsüne dayanan farklılıklar olabilir. İkinci olarak ana babanın değerleri, onların davranışlarına yansıdığından, toplumsal değerlere kıyasla çocuk üzerinde daha etkilidir. Ana baba inançlarının bir başka yönü de, ana babalığın tanımı ve zaman içinde kavramsallaştırılmasıyla ilgilidir. Söz gelimi , annenin annelik rolünü sadece çocuğunu sevmek ve onunla ilgilenmek olarak mı, yoksa aynı zamanda onu okula ve gelecekteki okul başarısına da hazırlamak olarak mı tanımladığı, hem annenin günlük davranışları, hem de çocuk için doğuracağı sonuçlar açısından önemlidir. Türkiye’de eğitimli orta sınıf annelerin çocuklarının, daha iyi okullara girmesi için sınava hazırlanmalarında onlara yardımcı oldukları ve onların okul başarılarıyla, düşük sosyo-ekonomik düzeyli annelere oranla, daha fazla ilgili oldukları bilinmektedir. (Kağıtçıbaşı, 1998, s. 58, 60)

Bunun yanında ana babaların, çocuklarından beklentileri de ilişkileri belirleyen önemli bir etkidir. Ana babanın gönlünde belli özelliklere sahip bir çocuk imajı vardır. Çocukla ilişkiler hep bunun gerçekleşmesi yönünde bir çabaya eşlik eder. Ayrı-

ca, çocuğun değeri, bu beklentiye uygun özellikler geliştirmesi ölçüsünde artar ya da eksilir. Ülkemizde yapılan bazı araştırmalara göre, çocukların sahip olması en çok arzu edilen özelliklerin başında, “anne-babaların sözünü dinlemeleri” gelmektedir. Uysal olmak, sevgi ve saygı göstermek ve diğer insanlarla iyi anlaşmak gibi iyi sosyal ilişkilerle ilgili davranışlar, ana babaların büyük çoğunluğu tarafından, çocuklarda arzu edilen davranışlar olarak ortaya çıkmaktadır. Genel olarak olumlu bir sosyal yönelim ve özellikle uslu/itaatkâr bir yapıya çok önem verilmektedir. (Kağıtçıbaşı, 1998, s. 72-73)

Anne-baba-çocuk ilişkilerinin bir sistem hâlinde geliştiği etkileşim ve sosyalleşme sürecinin, üç farklı modeli karşınıza çıkmaktadır. Birincisi, “karşılıklı bağımlılığa dayanan” aile modelidir. Bu model ataerkil aile yapısına sahip, sıkı bağlarla dokunmuş aile ilişkilerinin görüldüğü geleneksel, kırsal çevrelerde yer alır. Bu tip ailelerde çocuklar, ana babaları için “yaşlılık güvencesi” değeri taşır. Bu değer, nesiller arasında duygusal ve maddi bağımlılığı içerir. Çocuk yetiştirmede özerklikten çok, denetim içeren itaat ve bağımlılık yaklaşımı görülür. Bu tür sosyalleşme, ailenin devamlılığı açısından önemli rol oynar. Aileye sadakati, bağımlılığı ve itaati vurgulayan bu yaklaşım biçimi, çocuğun ailesiyle bütünleşmesini sağlar. Bu şekilde büyütilen çocuklar, ileride ailelerine sadık olurlar.

İkinci aile modeli, hem ailenin diğer ailelerden hem de aile bireylerinin birbirlerinden bağımsız ve ayrılmış olması üzerine kuruludur. Bu model daha çok kentleşmiş, yüksek refah düzeyli çevrelerde görülür. Burada nesiller birbirinden ayrılmıştır ve hem duygusal hem maddi kaynak yatırımı ana babaya değil, çocuğa yönelmiştir. Eğitimin artan önemiyle, çocuk sahibi olmak aileye maddi bir yarar sağlamaktan çıkıp, ekonomik bir yük hâline gelmiştir. Buradaki sosyalleşme değerleri ve aile etkileşimi, bağımsız, ayrılmış, belirgin sınırları olan bir benlik gelişimini doğurur. Çocuk yetiştirmede denetime daha az yer verilir, ana baba, çocuğu oldukça serbest bırakır.

Üçüncü aile modeli ise “karşılıklı duygusal bağlılık” olarak adlandırılır. Bu yapıda, duygusal alanda karşılıklı bağlılık görülürken, maddi alanda hem birey hem aile düzeyinde bağımsızlık söz konusudur. Devam eden kuşaklar arası duygusal bağlılık, genç yetişkinlerin duygusal yatırımlarını hem anne-babaya hem çocuklarına yöneltmelerine neden olur. Çocukların artan masraflarıyla ve azalan ekonomik değeriyle birlikte, psikolojik değerleri ön plana çıkar. Burada aileye bağlılık kadar bireyin de önemi vardır. Çocuğa bir taraftan özerklik tanınırken, diğer taraftan ana baba denetimi ihmal edilmez ve duygusal bağlılık vurgulanır. Bu aile ilişki modelinde bireysel sadakat ve özerklik bir arada yer alır ve özerk-ilişkisel bir benlik gelişimi ortaya çıkar. Bu benlikte iki temel insan ihtiyacı olan “bağlanma” ve “özerklik” ifade bulmak-

tadır. Bu aile yapısında büyüyen çocuğun bireysel ihtiyaçları, aile ihtiyaçlarıyla ters düşmez. Çocuğun özerkliği aile için bir tehdit oluşturmaz. (Kağıtçıbaşı, 1998, s.116-123)

Bütün anne babalar, şüphesiz çocuklarının onları sevmesini ve onlara yakın olmalarını, aynı zamanda büyüdükçe onlara karşı daha saygılı olmalarını isterler. Aynı şekilde anne babalar çocuklarını severler ve onları kendilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görürler. Çocuklar da ne kadar büyürlerse büyüsünler, anne babalarından bütünüyle kopamazlar. Onun için karşılıklı duygusal bağlılık temeline dayalı bir ilişki ve iletişim modelinin hem anne babalar hem de çocuklar açısından daha sağlıklı bir yol olduğu söylenebilir. Ülkemizde ailelerin büyük bir bölümü bu değerleri yıllarca taşımakta ve sürdürmektedir. Yapılan araştırmalar, modernleşmenin getirdiği değişim ve olumsuz etkilere rağmen, Türk ailesi için, aile içi ilişkilerde kişiler arası bağlılık ve bağımlılığın en önemli değerler olduğunu göstermektedir. Tipik Türk ailesi, "sevgi veren-kısıtlayıcı bir aile" özelliğine sahip bulunmaktadır. (Kağıtçıbaşı, 1990, s. 58-59)

IV. Ana Babanın Çocuğa Karşı Tutumları

Ana babanın çocuğuna karşı tutumu, onun kişiliğinin gelişmesinde ve eğitiminde büyük önem taşır. Ana babanın çocuğa tutumunun üç boyutundan söz etmek mümkündür. Çocuğu benimseme, çocuğa ilgi ve çocuk üzerindeki denetim ve yönetim. Bu konulardaki yaklaşım tarzının değişik derecede birbiriyle etkileşiminin sonucuna göre, ana babaların tutumları farklılıklar gösterir. Bu tutum farkları da, çocuğun ruhsal gelişiminde, davranış ve ilişkilerinde belli özellikler ortaya çıkarır.

Benimseme boyutu, ana babanın çocuğu kabul etmesi ile reddetmesi çizgisindeki yerini gösterir. Kimi ana baba, çocuğunu içtenlikle benimserken, kimi ana baba ise çocuğunu reddeder. İlgi boyutu ana babanın, çocuğun ihtiyaçlarına ve eğitimine karşı ilgi ya da ilgisizliğini gösterir. Bazı çocuklar ana babanın ilgi merkezi iken, bazı çocuklar da ana babanın umurunda olmayabilir. Yetke (otorite) boyutu, ana babanın çocuğunu yönetme ve denetleme hakkını gösterir. Kimi ana baba çocuğuna baskıcı, otoriter, kimisi de serbest ve hoşgörülü tarzda yaklaşım gösterir. Bu bakış açısıyla, ana baba tutumları ve bunların çocuk üzerindeki etkileri yönünden bir çok sınıflandırmaya yapılabilir.

Aşırı reddedici tutum: Bu tutumdaki ailede çocuk herhangi bir nedenle istenmemekte, sevilmemektedir. Bu yüzden ana baba, çocuğa düşmanmış gibi davranır; çocuk beğenilmez, sürekli eleştirilir. Ana baba, çocuğa baskı yapmak için fırsat arar. Aile güven verici havadan yoksundur; herkes birbirine içerleme içerisindedir. Ana baba, çocuğunu sevmez, anlamaz; her zaman bedensel ceza vermese bile, çocuğa kar-

şı soğuk ve mesafelidir.

Böyle bir aile ortamında büyüyen çocuk, azarlanmaktan ve cezalandırılmaktan kurtulmak için, büyüklere karşı edilgin, uysal ve uslu olur; fakat içten içe güvensizlik duygusu geliştirir. Böyle bir çocuk ana babasının kendisine gösterdiği düşmanlığa karşı düşmanlık duyguları besler; kendisiyle ilgilerini kestikleri için içine kapanır. Zorbalık gördüğü için korkak olur; fakat birazcık olsun benliğini korumak için inatçılık ve direnme gösterir. Böylece çocuk, misilleme olsun diye hafif bir düşmanlığa ve edilgin bir karşı koymaya başvurur. Reddedilen bir çocuğun eve yabancılaşma eğilimi yüksektir.

İlgisiz- reddedici tutum: Bu tutumdaki ailede, bir yandan çocuğa karşı ilgi duyulmaz, çocuk başıboş bırakılırken, bir yandan da ona karşı reddedici tutum gösterilir. Bu tutumda olan ana baba, çocuğu sevmez; çocukta kusur bulmaya çalışmaz; çocuğun kendisini rahatsız etmesine kadar, ona karşı ilgisiz kalır. Olabildiğince çocuğu savsaklamakta olan ana baba, zorda kalındığında çocukla yalın bir ilişki kurar; eğer çocuk kendini rahatsız eder ya da yolunun üstüne çıkarsa, çocuğa karşı düşmanca ve sert bir tutum takınır; daha sonra da çocuğa karşı yeniden ilgisizleşir.

Bu tutum içinde yetişen çocuk, kendisine karşı gösterilen düşmanlıktan daha çok ilgisizliğe karşı tepki duyar. Savsaklanmış bir kimse olarak, ana babasının ilgisini çekmek için, çoğu kez yaramazlıklar yapar. İlgisizlik yüzünden çocuk, kendi kendine başının çaresine bakmasını öğrenir; orta derecede bir bağımsızlık duygusu geliştirir. Çocuk arada bir ilgi çekmek, sevgi elde etmek ve ailede bir yer kazanmak için girişimlerde bulunur. Bu aradıklarını dışarıda arkadaş kümeleri içinde bulmaya başlayınca, eve yabancılaşmaya başlar. Suç işleyen çocukların aileleri üzerinde yapılan araştırmalar, çocuklarıyla mesafeli ilişkiler kurmayı tercih eden, istenmeyen durumlarda çocuğuna veya başkalarına karşı hasımca, reddedici bir tavır sergileyen, katı bir disiplin uygulayan kimseler oldukları tespit edilmiştir. (Mussen, 1977, s. 277; Küçük-kurt, 1990 s. 89)

İlgisiz-yetkeci tutum: Bu tutumdaki ailede, bir yandan çocuğa karşı hiç ilgi duyulmazken, öte yandan çocuğun kendiliğinden yaptığı davranışları üzerinde baskı uygulanır. Ana baba çocuğa, neyi nasıl yapması gerektiğini söylemez, ama çocuk bir davranışta bulunduğu da onu azarlar, baskı altında tutarlar. Bu tutumda olan ana baba çocuğunu, ne anlayışla benimseyebilir ne de düşmanca reddeder. Ancak baba yetkesinin, çocuğun arzularının çok üstünde ve gerekli bir güç olduğuna inanır. Ana baba kimi kez sert bir tutum içinde iken, kimi kez başıboş bir tutumu benimser. Çocuk dikkati çekecek bir davranış yaptığında, ana baba belli bir ilke ve kurala dayanmayan, dürtülerinin doğrultusunda rastgele, çocuğu şaşırtıcı bir tepkide bulunur.

Bu tutuma sahip bir ailede büyüyen çocuk, ilgi çekmek için ya utangaç, ürkek, yumuşak huylu ya da kavgacı, geçimsiz, isyankâr olabilir. Çocuk, ana babasının baskıcı tutumundan kurtulmak için şeytanca bir kurnazlık geliştirebilir; karşılaştığı güçlüklerden bu kurnazlığı ile sıyrılıp çıkmayı öğrenir; zaman zaman ne kadar özgür olduğunu anlamak için sınamalara girişebilir, ana babanın kendinden istediklerini, onları çıldırtıncaya kadar yapmayabilir; böylece ailedeki disipline hileli olarak uyar görünür.

Yetkesiz-İlgili tutum: Bu tutumda olan ailede, ana baba çocuğu ile ilgilidir, ama onun üzerinde yetke kullanmanın sakıncalı olduğuna inanır. Ana baba, çocuk için evde oldukça hoş bir hava geliştirir ve kendilerini rahatsız etmeyecek biçimde, çocuğun dilediği gibi davranmasına izin verir. Ana baba, çocuğa dilediğini vermenin, ona karşı koymaktan daha kolay olduğuna inanmıştır. Bu tutumdaki ana babanın eğitime ilişkin belli bir görüşü yoktur; çocuğu en kolay yöntemle büyütür. Böyle bir tutum çoğunlukla, çocuğu cezalandırmaktan korkmanın ve çocuğa bebek imiş gibi davranmanın bir sonucu olarak ortaya çıkar.

Bu tutum içerisinde büyüyen çocuk, ya çekingen, ürkek, utangaç olur ya da kırcı, hırçın, kavgacı olur. Bu davranışlarla çocuk, kendi üzerinde bir otorite aramaya çalışır. Bu ihtiyacını evde doyuramadığında, bunu dışarıda bulmayı dener.

Benimsenir-İlgili tutum: Bu tutum içinde olan ana baba, çocuğa derin duygusal bir bağla bağlıdır. Ana baba çocuğu aşırı derecede korur; ona sürekli bebek gibi davranır. Sanki kendi varlıkları, yaşamaları, çocuğun varlığına, hayatına bağlıdır. Çocuğun kulu kölesi olur, aşırı sevgi ve ilgi gösterir. Çocuğu mutlu yapamayacakları endişesi ile sonsuz bir huzursuzluk içindedir. Ana baba, çocuk hakkında verecekleri kararlarda, çocuğun görüşünü almayı düşünmez; çocuğun sorunlarına ve çocuğa karşı akılcı davranmaz. Çocuk için ellerinden geleni yapar ve bunun onun için en iyisi olduğuna inanır. Bazı aileler çocuklarına aşırı düşkünlük gösterirler; bakımına ve ihtiyaçlarının karşılanmasına ileri yaşlara kadar ve çok titiz şekilde devam ederler. Çocuklarını sınırsız bir sevgi ve ilgiye boğarlar. Çocuklarla aralarında fiziksel, sosyal ve duygusal anlamda aşırı bir alış veriş vardır. Çocuğun ihtiyaç duymayacağı durumda bile ana baba, onun her şeyini karşılar, önünde ardında ne isterse hemen yerine getirir. Çocuğun her işine karışır, her konuda onun adına karar verir. Öyle ki, çocuğun kiminle ilişkisi ve arkadaşlık kuracağı, kiminle ya da ne zaman ve hangi oyunu oynayacağına bile ana baba karar verir. Bununla birlikte, böyle ana babanın, çocuğun davranışları hakkında belli ölçüleri vardır. Ana baba çocuğu, bu davranışları yapmaya doğrudan zorlamaktan daha çok, aşırı sevgi ve ilgileri ile bunları yapmaya dolaylı olarak zorlar.

Bu tutuma sahip ailede yetişen çocuklar evde şımarık ve kaprisli, fakat dışarıda çekingen ve ürkek olabilirler; başkalarıyla ilişki kurmakta zorlanabilirler. Pasif, boyun eğici ve bağımlı bir eğilim gösterirler. Yeni durumlara uyum sağlamada yavaşlırlar.

Benimser-yetkesiz tutum: Böyle bir tutum içinde olan ana baba, bir yandan çocuğuna derin bir duygu ile bağlı iken, öte yandan çocuğun üzerinde herhangi bir denetim ve disiplin uygulamaya kalkışmaz. Onu tam bir serbestlik içerisinde, her şeye izin verici şekilde yetiştirir. Ana baba, çocuğun yanlış davrandığını bilir; ama çocuğun yetişmesi için kendilerinin böyle davranması gerektiğine inanmıştır. Ana baba, çocuğa boğucu bir sevgi ve aşırı bir koruyuculuk gösterir. Çocuğun isteklerine karşı koymanın zor olduğunu bildiklerinden, ana baba onun davranışlarına karışmaz; ancak bir sorun ortaya çıktığında çocukla ilgilenir.

Bu son iki tutum içerisinde yetişen çocuklar, evde güven içindedir; korunur ve rahat yaşarlar. Çocuklar, ana babayı memnun etmek ve kendi isteklerini yerine getirmek için, yerine göre onlara sevgi göstermeyi, şirin görünmeyi, yalvarmayı, küsmeyi, kırılmayı ve onları eğlendirmeyi öğrenirler. Bu davranışlarının altında, ana babaya egemen olmak, dilediklerini yaptırmak isteği vardır. Bu aile ortamında çocuklar kendilerine güvenir; kendilerini beğenir ve başkalarının üzerinde güçlerinin olduğunu bilirler. Ama bunlar evin dışına çıktıklarında, başkalarını evdekiler gibi elde etmenin kolay olmadığını anlarlar; arkadaşlarının reddedilirler. Eğer çocuklar bu tepkilere karşı koyacak kadar kendilerini beğenmiş iseler, kendilerini başkalarından daha çok ayırır ve daha sıkı olarak kendilerini beğenmişliğin içine gömerler. Böyle yetişen çocuklar, isteklerini yerine getiremediklerinde ya çekingen, kolay küsen, ya da kırıcı ve saldırgan olurlar.

Benimser-İlgili-yetkeci tutum: Bu tutumda olan ana baba, çocuğunu içtenlikle sever, onun her davranışı ile ilgilenir, yanlış davrandığını görünce de ona rehberliğe dayanan, demokratik denebilecek bir denetim uygular. Ana baba, aile içinde çocuğa bazı haklar tanıır; onu ciddiye alır. Çocuğa, ana babasının davranışlarını eleştirmesinde; görüşlerini açıkça dile getirmesinde; bazı işlerinde kendi kendine karar vermesinde özgürlük tanıır. Ana baba, çocuğa sanki bir yetişkinmiş gibi davranır; ama çocukla olan yakın ilgileri ile dolaylı olarak, çocuğu baskı altında tutar. Ana baba, çocuğun kendilerinin istediği bir kişi olması için, sevgiyi ve yakın ilgiyi bir araç olarak kullanır; çocuğun, kendilerinin bir benzeri olmasına çalışır.

Benimser-İlgili tutum: Bu tutum içinde olan ana baba, ailenin vereceği kararlara çocuğun da katkıda bulunacağına; çocuğun bir birey olarak bağımsızlığını kazanması gerektiğine inanmışlardır. Bu tutumla kimi ana baba, maksatlı olarak çocukları-

na olan sevgi ve ilgilerini açıkça göstermekten sakınırlar ve onlara karşı davranışlarında yansız ve akılcı olmaya çalışırlar. Böyle bir ana baba, bir engel karşısında çocuğun yardım istemesi durumunda ona yardım ederek, çocuğa olumsuz etkide bulunmaktan sakınırlar. Çocuğu, kendisinin başa çıkabileceği tehlikelerden korumak için, ya çok az bir girişimde bulunurlar ya da hiç bulunmazlar. Böyle ana baba, çocuğun saygı gösterilecek bir kişi olduğuna; kendi düşüncelerini söyleyebilmesi için cesaretlendirilmesine; ona gerektiğinde kılavuzluk edilmesine; yetişkinlerin katkısı olmaksızın karar vermeye alışmaları gerektiğine inanırlar. Ana baba ile çocuklar akılcı bir düzeyde ve demokratik bir ortam oluşturarak arkadaş gibi toplanırlar. Aile toplantılarında, çocuğun kendine özgü bir yeri vardır. Ailenin öbür üyelerinin istekleri göz önünde tutularak, bir denge içinde, çocuğun istekleri de yerine getirilir. (Başaran, 1997, s. 236-8)

V. Ailede Sağlıklı İletişim Ortamı ve Kuralları

Sağlıklı aile düzeninde aile üyelerinin hepsi görev ve sorumluluklarını doğal olarak yerine getirirler; aralarında olumlu duygusal bağlar vardır ve kişiler bağımsız oldukları halde, birbirlerine isteyerek ve zevkle yardım ederler. Sağlıklı aile düzeni içinde, ana baba da dahil, herkes duygusal ve bilinçlenme yönünden sürekli bir gelişim içindedir. Aile, kendi üyelerini değerli bulur ve aile üyeleri benlik değerlerini olumlu yönde geliştirir. Aile hem kendi içinde bütünlüştürmüş hem de toplumsal ilişkilerini dengelemiştir. Aile üyeleri birbirleriyle sıkı duygusal bağlarla bağlı oldukları gibi, toplumsal ilişkilerden de kopmazlar

Sağlıklı bir ilişki, iki kişinin bilinçli olarak, düşünüp taşıyıp, sorumluluk içinde aldığı karara dayanır. Sağlıklı ilişki içine giren bireyler, diğerini değerli ve onurlu görür ve onu olduğu gibi kabul eder. Bu kişiler kendi sınırlarının farkındadırlar; ne var ki, sürekli etkileşim ve dayanışma içinde olmaktan çekinmezler; olgun insanlardır. Bu kişiler, evliliğin yaşaması ve bir “yuva”nın kurulması için, kendi ihtiyaçları ile ailenin ihtiyaçları arasında bir denge kurarlar. Böylece, uzun vadeli mutlulukları, kısa vadeli geçici doyumlara tercih ederler. Kendi davranış, düşünce ve duygularından kendilerini sorumlu tutarlar. Doğru bildiklerini söylemekte ısrar ederler ve gerçekçi olmaya özen gösterirler. Manevi yaşamı zenginleştirmeyi, kendi bencil sınırları içine kapanıp kalmaya üstün tutarlar.

İki olgun insan ana baba olmaya karar verdiği zaman, davranışlarıyla olgun insan modelini çocuklarına gösterirler. Bu kişilerin kendilerine ve diğerlerine saygıları vardır. Çocuk yetiştirmeyi dünyanın en sorumlu görevi kabul ederler. Çocuklarını olgun ve iyi insanlar olarak yetiştirmeye kendilerini adanmışlardır. Böyle ana babanın kurduğu aile içinde yetişen çocukların ihtiyaçları doğal olarak karşılanır. Çocuklar bu

güven ve sevgi ortamı içinde kendi benliklerini keşfedebilmek için değişik deneyimlere girebilme cesareti gösterirler. Bu tür ailelerde, çocuklar arasındaki bireysel farklılıklar oldukça yüksek düzeydedir. Aynı aileden yetişen çocukların birbirinden farklı olabilmesi, aile için de, bireyleri olduğu gibi kabul edebilme özgürlüğüne işaret eder. Bu ailelerde çocuklar, ana babanın kendi ihtiyaçlarını giderme aracı olarak kullanılmamışlardır.

İki olgun insanın oluşturduğu sağlıklı aile düzeni içinde çocuk, kendi öz potansiyeli ve yetenekleri içinde öğrenme, heyecanlanma, karar verme, hayal etme, keşfetme, hata yapma özgürlüğüne sahiptir. Bu ailede çocuklar, ana babanın amaçları ve bilinçaltı hesapları uğruna kullanılmaz, yargılanmaz ve sağa sola itilmez. Kendilerine özgü bir gelişim izlemeleri teşvik edilir. Bu ortamda yetişen çocuklar cıvı cıvı, neşeli, yaratıcı, sağlıklı olurlar. Doğuştan getirdikleri yetenekleri gerçekleştirme imkanları vardır. Sağlıklı aile ortamı, çocuğun kendine özgü algılayış ve düşüncesini ifade etme imkanı sağlar.

Sağlıklı ailede, çocuğa ana baba merkezli bir güç kullanımı ya da ceza uygulaması yerine "kanıt göstererek inandırma" ya önem verilir. Bu disiplin anlayışı, çocukta iç denetimin, sağlıklı bir vicdan gelişiminin sağlanması için kaçınılmazdır. Çocuk bir hata yaptığı zaman, onun dikkati kendi davranışlarının sonuçlarına çekilerek, ikna edilmeye ve hatasını anlamasını sağlayarak davranışları kontrol edilmeye çalışılır. Bu şekilde " iç görü geliştiren iletişim", hem çocukla kanıt göstererek inandıran/yetkili mantık yürütmeyi, hem de bu yönelimin gerektirdiği karmaşık, ayrıntılı dil kullanımını, bir başka deyişle "sözlü iletişim" i içerir. Bu yöntem ise çok az ana babanın başvurduğu bir yoldur.

Çocuğun bütün davranışlarını denetim altında tutan otoriter bir yaklaşım kadar, çocuğu bütünüyle kendi hâline bırakan , her şeye izin verici ve serbest bir yaklaşım da sağlıklı sonuçlar vermez. Başarılı çocuk eğitimi ve sağlıklı iletişimin şartı, disiplin ve sevginin birlikteliğidir. Düzen sağlayıcı denetim ve sevgiyle beraber, özerkliğe de önem veren "yetkili ana baba tutumu", kendi başına hareket etmek ve birlikte olmak arasında bir denge oluşturur. Çok sayıda araştırma, çocuğun bilişsel gelişimi, akademik başarısı , ruhsal ve sosyal yeterliliği açısından yetkili ana baba tutumunun, yetkeci ve serbest bırakan ana baba tutumundan daha olumlu olduğunu göstermiştir. (Kağıtçıbaşı, 1998, s.126)

Sonuç

İnsanın doğal ve manevi gelişimi açısından en uygun çevre aile ortamıdır. Burada ana baba, her biri kendi özellikleriyle tam bir bütünleşme gösterirler. Aile içindeki ilişkilerin temelini, ana ve babanın birbirine karşı tutumu oluşturur. Onların sev-

gi ve anlayışla sürdürdükleri uyumlu ve sıcak ilişkiler çocuklara doğru yayılır. Karşılıklı duygusal bağlılık içerisinde sevgi, disiplin ve özerkliğe yer veren; çocuğun hataları karşısında onu ikna etmek, onun kendi davranışlarının sonuçlarını anlamasını sağlamak gibi sözel yöntemlere ağırlık veren bir ana baba tutumu, sağlıklı iletişim ve benlik gelişimine önemli ölçüde yardımcıdır.

Kültürel hayatımızda "itaat" merkezli, otoriter ilişki biçimlerinden "eşitlikçi" bir yapıya doğru gelişme yaşanmaktadır. Aile yapımızda ve aile içi ilişkilerde de bu yönde önemli değişimler gözlenmektedir. Ana babaların bu duruma seyirci kalması düşünülemez; çünkü aile hayatı her bakımdan insana büyük sorumluluklar yükleyen bir birlikeliktir. Bu kültürel değişim karşısında, kendi geleneksel değerlerimizi de koruyarak daha fonksiyonel bir sonuca ulaşmak için eğitimin çocuktan değil, ana baba-badan başlatılması zorunluluğu vardır. Aile konusundaki gündem maddesinin bundan böyle "ana baba okulu" olarak belirlenmesinin ve "ana baba eğitimi" ne özel bir yer verilmesinin uygun olacağını belirtmemiz gerekmektedir.

KAYNAKLAR:

- Başaran, İbrahim Ethem; Eğitim Psikolojisi, Eğitimin Psikolojik Temelleri, 5.bas., Gül Yay., Ankara 1997.
- Cüceloğlu, Doğan; İçimizdeki Çocuk, 3.bas., Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.
- Ekşi, Aysel; Çocuk, Genç, Ana Babalar, Bilgi Yay., Ankara 1990.
- Geçtan, Engin; Psikanaliz ve Sonrası, 3.bas., Remzi Kitabevi, İstanbul 1988.
- Hortaçsu, Nuran; İnsan İlişkileri, 2.bas., İmge Kitabevi, Ankara 1997.
- İmamoğlu, E. Olcay; "Aile İçinde Kadın Erkek Roller", Türk Aile Ansiklopedisi, Ankara 1991, c.III., s. 832 vd.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem; İnsan-Aile-Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem, Kültürel Psikoloji, Kültür Bağlamında İnsan ve Aile, Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998.
- Kirkpatrick, Lee.A. "An Attachment Theory Approach to the Psychology of Religion", The International Journal for the Psychology of Religion, 1992, s. 2(1), s. 3-28.
- Kirkpatrick, Lee, A. "Attachment Theory and Religious Experience", Ralph W.Hood Jr.(ed.) Handbook of Religious Experience Religious, Religious Education Presse, Birmingham, 1995, s. 446-475.
- Küçükkurt, Mehmet; "Ailenin Psikolojik(Moral) Fonksiyonu", Türk Aile Yılı 1990, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara 1990.
- Mussen, Paul ve ark. Psychology: An Introduction, 2. bas., Lexington, Mass: DC Heath, 1977.
- Yörükoğlu, Atalay; Çocuk Ruh Sağlığı, 3.bas., T. İş Bankası Yay., Ankara 1980.

Küresel Kült Savaşlarının Yapıldığı Meydan : Gençlik ve Aile

M. Ali KIRMAN*

Özet :

Bu makalede yeni dinî hareketlerin ortaya çıkmasıyla pattak veren ve küresel özellik arz eden kült savaşlarından söz edilecektir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde Batılı toplumlarda ortaya çıkan ve zamanla sayıları binlerle ifade edilen yeni dinî hareketlerin ce-maatçi yapıları itibariyle kendilerini alternatif aile birlikleri olarak tanıtmaları ve özellikle gençleri etkilemeleri üzerine bir tepki hareketi olarak kült karşıtlığı ortaya çıkmıştır. Bu iki kesim arasında yaşanan ve yakın zamanda da bitecek gibi gözükmeyen mücadele kült savaşları olarak bilinir. Son derece şiddetli bir şekilde sürdürülen bu savaşın daha ziyade gençlik ve aile üzerinde yoğunlaştığı gözlenmektedir. Batıda ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin uzantılarının Türkiye’de de görülmesi ve Türk toplumsal yapısı içinde çok önemli bir konuma sahip olan aile kurumu ve gençliği etkilemesi üzerine konunun sosyolojik olarak incelenmesi ve böylece gençlerin ve ailelerin bilgilendirilmesi büyük bir önem arz etmektedir.

Anahtar Kavramlar: Yeni dinî hareketler, kült karşıtları, kült savaşları, gençlik, aile

Abstract:

As a Field of Conflict : Youth and Family

Following the World War the Second, new religious movements have emerged in Western societies, and they have quickly spread, as global phenomena, over the past two or three decades. Large number of youngsters people has been involved with these movements, sometimes pejoratively called “cults”. These religious groups come to be alternative family units, with emotional commitments to the group replacing family ties. By the tremendous reactions of parents of young adult members of these movements, the anti-cult movement was organized in the early 1970s. The struggle between new religions and the anti-cult movement is called “cult wars”. So, this paper is concerned about the cult wars, as a global phenomena, and their effects on family and youth. The main aim of this paper is to emphasize the functions of family in religious socialization

Keywords: Globalization, new religious movements, anti-cult movement, cult wars, youth, family

* Yrd. Doç. Dr., K.S.Ü. İlahiyat Fakültesi

1. Küreselleşme Bağlamında Yeni Dinî Hareketler

Yirminci yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren tüm dünyada sosyal, ekonomik ve teknolojik alanda hızlı ve yoğun bir değişim süreci yaşanmaktadır. Son yirmi yıl içinde büyük bir ivme kazanarak dünyamızı küçülten bu süreçten söz edilirken çoğu zaman küreselleşme tabiri kullanılmaktadır. Bilindiği gibi, küreselleşme sürecinde özellikle teknoloji ve iletişim alanında yaşanan hızlı gelişmeler dünyamızı küçültmüş ve adeta bir köy haline getirmiştir. Artık bilgisayar ve internet gibi iletişim teknolojisinin imkanları toplumun hemen her kesiminin ilgi alanına girmiştir. Bu araçların insanlar arası iletişimde ve bilgi akışında büyük bir kolaylık sağladığında kuşku yoktur. Bu durum, aslında, küreselleşme olgusunun sadece bir boyutunu ifade etmektedir. Ancak küreselleşmenin çoğu zaman ifade edilmeyen ya da gözden kaçan diğer bir boyutu daha vardır: Yaygınlaşan kitle iletişim araçları vasıtasıyla gerçekleşen bilgi akışının çoğu zaman tek yönlü olduğu gerçeği. Bir diğer ifadeyle bu bilgi akışı, çoğu zaman, gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru olmaktadır. Aslında bu bilgi akışı daha çok bir kültür akışı şeklinde cereyan etmektedir.

Bu tek yönlü kültür akışının uzantılarını dinî alanda da görmek mümkündür. Bu noktada, Batı toplumlarında ortaya çıkan ve küresel bir olgu olarak tüm dünyaya yayılma eğilimi gösteren yeni dinî hareketler somut birer örnek durumundadır.¹ Çoğu 1950'lerden sonra ortaya çıkan ve genellikle kendilerinden önce gelen veya geldiği düşünülen hareketlere gönderme yapılarak tanınan yeni dinî hareketleri telaffuz ederken belirgin iki özelliklerine vurgu yapılmıştır: Yeni ve dinî olmak. Bunların yeni olarak nitelenmelerinin sebebi, hepsinin İkinci Dünya Savaşı sonrasının şartlarında, yani yakın zamanda ortaya çıkmış olmalarıdır. Dinî olarak nitelenmeleri ise, üyelerine, hayatın anlamı, eşyaman tabiatı gibi en temel sorulara nihai bazı cevaplar sunan dinî ve felsefi bir dünya görüşü önermelerinin yanı sıra yine onlara aşkın bilgi, ruhî dinginlik ve iç huzura erme, kendini yani özbenliğini ortaya çıkarma ve nihayet manevî yönden olgunlaşma ve gelişme gibi ulaşılabilir bazı yüksek gayeler için vasıta ve imkanlar sağlamalarından kaynaklanmaktadır.²

¹ Yeni dinî hareketlerin karakteristik özellikleriyle ilgili olarak bkz. M. Ali Kirman, "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Karakteristik Özellikleri", Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara, Diyanet İşleri Bşk. Yay., 2000, C. I, s. 317-321

² Bkz. Eileen Barker, *New Religious Movements*, 3rd edition, London, HMSO Publications, 1992, s.145

Dünyanın büyüsünden arınmasına yol açacak yoğun bir sekülerizasyon süreciyle insan aklına verilen aşırı önemin ortaya koyduğu sonuçlara bir cevap olarak çıktıkları anlaşılır³ yeni dinî hareketlerin, küresel bir olgu olarak yaygınlaşması yirminci yüzyılın ikinci yarısında, özellikle son çeyreğinde yaşanan hızlı toplumsal değişmelerle yakından ilgilidir. Bir diğer ifadeyle, bilgi akışının çok hızlı ve kolay olduğu çağımızda dünyanın bir çok yerinde taraftar bulabilen bu hareketlerin sayı ve faaliyetleri son otuz yılda büyük bir artış göstermiştir.

2. Alternatif Aile Birlikleri Olarak Yeni Dinî Hareketler

Karizmatik liderlerin öncülüğünde ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin cemaatçi yapılarıyla üyeleri arasında belli ölçüde birlik ve dayanışma duygusu oluşturduğu bilinmektedir. Bu özellikleri nedeniyle kendilerini alternatif aile birlikleri olarak tanımlayan⁴ söz konusu hareketler, bir anlamda kendilerini gerçek ailenin yerine ikame etmeye çalışmaktadırlar. Hatta bu tür hareketlerin karizmatik liderlerinin, üyeler nazarında bir baba olarak görüldüğü ve 'baba' diye hitap edildiği bilinmektedir. Söz gelimi Tanrının Çocukları hareketinin üyeleri grubun lideri David Brandt Berg'e Baba veya David Baba olarak hitap etmektedirler.⁵ Anlaşılan yeni dinî hareketlerin liderleri kendilerini ailenin gücünü kullanmak suretiyle meşrulaştırmaya çalışmaktadırlar.

Bilindiği gibi aile, kan bağılılığı, evlilik ve yasal yollardan aralarında akrabalık ilişkisi bulunan ve çoğunlukla aynı evde yaşayan fertlerden oluşan en temel bir toplumsal birimdir. Her toplumun sürekliliği için vazgeçilmez bir unsur olan ailenin çeşitli fonksiyonları vardır. Aile beslenme, barınma ve korunma, sağlıklı yaşama gibi fizyolojik ihtiyaçlara ek olarak bireyi eğitime, yetiştirme ve haklara sahip kılma şeklinde psiko-sosyal ihtiyaçlar ile manevî duygu ve düşüncelerle donatılmış insanî ihtiyaçları karşılamakla görevlidir. Üyelerin dinî eğitimleri, dinî pratiklerin organize edilmesi, boş zamanın değerlendirilmesi, insanın kazandığı duygu, düşünce, inanç ve davranışların kökü ailededir. Bir diğer ifadeyle, sosyalizasyon sürecinde en temel kurum ailedir.⁶

³ Bkz. Bryan Wilson, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford, Oxford University Press, 1982

⁴ Keith A. Roberts, *Religion in Sociological Perspective*, 2nd edition, California, Wadsworth, 1990, s.103

⁵ Tanrının Çocukları (Children of God): 1968 yılında Kaliforniya'da David B. Berg (1919-1994) tarafından kurulan bir hareket. Bugün 'Sevgi Ailesi' ya da kısaca 'Aile' olarak adlandırılan bu hareket, aileyi ve cinselliği kutsallaştırır. Görüşlerini halka sunarken poster, risale, kitapçık, video kasetler ve web sitesi (<http://www.thefamily.org>) gibi zengin donanımlardan yararlanırlar. Bkz. Barker, a.g.e, s.171-3

⁶ Münir Koştaş, "Sosyalleşme", A.Ü.I.F.D., C.XXIX, 1987, s. 333

Bireylerin kişiliklerinin oluşması süreci olarak oldukça genel ve geniş bir kavram olan sosyalleşmenin içerisinde yer alan bir boyut da, dinî sosyalleşme'dir. Bu kavram, "kişinin toplumun dinî kültür unsurlarını, değerlerini, sembollerini ve modellerini alarak kendi şahsiyetine mal etmesi ve böylece dinî kişiliğinin oluşması" sürecini ifade etmektedir.⁷ Anlaşılan aile, din ve birey arasındaki en önemli iletişim kanallarından biridir. Üyelerinin dinî kişiliği üzerinde etki yapması, hatta onu büyük ölçüde belirlemesi, aileyi dinî sosyalleşmeye etkisi yönünden önemli kılmaktadır. Nitekim yapılan araştırmalar, aynı inanca mensup eşlerin, farklı inanca mensup olanlara göre, çocuklarını aile içinde dinî sosyalleştirme yönünden daha etkili olduğunu ortaya koymaktadır.⁸ Ancak sosyo-ekonomik alanda yaşanan hareketlilik ve dönüşümler, ailenin yapısı ve ailenin fertleri arasındaki ilişkilerin değişmesine yol açmıştır. Erkeğin yanında kadının da iş hayatına yönelmesi, anne babaların günlük hayatın büyük bölümünü ev dışında çocuklardan uzakta geçirmesi aile içi ilişkilerde bir takım güçlükleri de beraberinde getirmiştir. Anne babaların gerekli ilgiyi gösteremediği bu tür bir aile yapısı içerisinde yetişen bireyin kişiliğinde ve dinî gelişiminde ortaya çıkan boşluğu giderme yolunda genç, farklı arayışlar içerisine girecektir. Kabul gördüğü, takdir edildiği bir ortam bulduğunda ise hem kendini ifade edebilme fırsatı elde etmiş olacak hem de varlığının önemli bir değere sahip olduğunu hissedecek ve böylece o ortama uyum sağlama yolunda bütün gücüyle çalışacaktır. Bu durumda genç, kendisinin işe yaradığını ve hatta kendisini yüce bir ideal peşinde koşan büyük bir insan olarak tasarlamaya başlar. Oysa çoğu zaman gencin özgürlüğü ve hayatı elinden alınmış, zihni, duyguları ve yaşantısı kuşatılmış ve üstelik ailesinden ve sosyal çevresinden de koparılmış olmaktadır. Bir diğer ifadeyle, genç, sevilme ve anlaşılma duygusunun verdiği memnuniyetle doğrunun orada olduğuna inanarak gerektiğinde en yakın çevresi-ne dahi sırt dönebilmektedir.

Cemaatçi yapıları gereği başlangıçta müşfik bir tablo çizerek kendilerini alternatif aile birlikleri olarak tanıtan yeni dinî hareketler, kendilerine yeni katılan üyelerden tam bir bağlılık ve gruba adanmışlık, yani zamanlarını ve enerjilerini grup için harcamalarını talep ve teşvik etmektedir. Hatta bir süre sonra söz konusu hareketlerin karizmatik liderleri, kendi görüşlerini benimseyen müritlerine aile ve önceki arkadaş çevresiyle ilişkilerini koparmaları yönünde etkide bulunma-

⁷ Ünver Günay, "Türkiye'de Dinî Sosyalleşme", I. Din Eğitimi Semineri, Ankara, 1981, s.195

⁸ Alberto Bisin, Giorgio Topa and Thierry Verdier, "Religious Inter-marriage and Socialization in the U.S." December 2002, s. 6-7 (<http://www.econ.nyu.edu/user/topag/papers/>) [15 Mart 2003]

ya ve baskı uygulamaya başlamaktadır. Çünkü kendilerine ve görüşlerine tam bir bağlılık için aileyi bir engel olarak görmektedirler. Bu yüzden üyelerin gerçek ailesini dışarıdaki aile olarak nitelemek suretiyle dışlamakta ve böylece aile bağlarının yerine gruba yoğun bir duygusal bağlılık oluşturmayı hedeflemektedirler. Bunun için de zaman zaman yeni üyeleri gözdağı ve tehdit ile korkutmaya çalışırlar. Bazı liderler, ailelerini ziyaret etmek isteyen üyelerine izin vermekle birlikte, onların birtakım ihtiyaçlarını gideren Tanrıyı ve grubu düşünmeleri, yapacakları öncelikler listesinde ailenin ikinci sırada gelmesi gerektiğini hatırlatmakta ve böylece üye, tutarsız bir psikolojik baskı altında kalabilmektedir.⁹

3. Yeni Dinî Hareketlerin Gençleri Etkileme Yolları

1960'lı yıllarda savaş yıllarının verdiği gerginlik döneminde yaygınlık kazanmaya başlayan yeni dinî hareketler, özellikle yaş grupları itibariyle gençler arasında ilgi gördüğü bilinmektedir. Nitekim yapılan araştırmalar, yeni dinî hareketlerin, genellikle, yirmi yaş civarı gençler ile toplumun genel ortalamasından daha yüksek eğitim almışların yer aldığı orta ve ortanın üstü sınıflara hitap ettiğini göstermektedir.¹⁰

Yeni dinî hareketler potansiyel üye konumundaki gençleri etkilemek ve üye yapmak için bireysel ve sosyal hayattaki ilişkilerde etkili olan aşk, sevgi, cinsellik, ilgi, kabul görme, mükafat, ceza, günah ve diğer duygu yüklü taktikler kullanılmaktadır. Daha ziyade üyelerinin psiko-sosyal ihtiyaçların karşılanması veya istismarına yönelik psikolojik iknaya dayanan bu taktikler sevgi, ilgi ve iltifat bombardımanı şeklinde olumlu yönde olabileceği gibi, korku, suçluluk veya günahkârlık duygularına atıflar yapmak suretiyle olumsuz yönde de olabilir, hatta bazen her iki yola birden başvurulabilir.¹¹ Gençleri etkilemek için hemen her yolu deneyen bu hareketlerin üye temin ederken, sevgi ve ilgi özlemi çeken insanlara, özellikle gençlere yaklaştıkları ve onların eğitim düzeyi yüksek, ekonomik yönden bağımsız, hayatını yönlendirebilecek kadar zeki ve güçlü, ancak görece yoksun oldukları gerçeğine uygun davrandıkları, dolayısıyla muhataplarına özgürlük ve değer vermek suretiyle taraftar topladıkları söylenebilir. Özellikle yaşanan hızlı değişimin ortaya çıkardığı kararsızlık ortamında ailesiyle ve sosyal

⁹ Barker, a.g.e., s. 87-8

¹⁰ Yeni dinî hareketlerin toplumsal tabanı hakkında bkz. M. Ali Kirman, "Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları", Dini Araştırmalar, C. 2, Sayı 4, Mayıs-Ağustos 1999, s. 231-3

¹¹ Dini hareketlerin üye kazanmak için başvurdukları teknikler hakkında bkz. M. Ali Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", A.Ü.İ.F.D., C. 45, Sayı 1, 2003

çevresiyle sağlıklı bir ilişki kuramamış ve böylece karşılaştıkları olağanüstü durumlarda kendilerine rehberlik edecek kişiler bulmakta zorlanan gençler için karizmatik liderlerin rehberliğine yönelmek kaçınılmaz olmaktadır.

Karizmatik ve otoriter bir yapıya sahip olan mürit avcıları, gençleri lisede, üniversitede bularak onları işlemeye ve kendi düşünceleri doğrultusunda istedikleri şekli vermeye çalışırlar ve sonunda gence uğruna ölebilecekleri bir takım kesin fikirler, inançlar ve değerler verirler. Gençlere yaklaşırken devamlı gülümserler, son derece nazik davranırlar ve muhatabın kişiliğine, görünüşüne ve kıyafetine sürekli iltifat ederler.¹² Muhatabına zeki ve uyanık biri olduğunu, hiç kimsenin kendisine zorla bir şey yaptırmasının mümkün olmadığını ifade ettikten sonra “seni davet edeceğim toplantıya bu akşam mı yarın akşam mı gelmek istersin” diyerek karşındakini ciddiye aldığını, önemsedğini hissettirir ve özgür tercihte bulunması için seçenek sunarlar. Böylece potansiyel üye, öncelikle düşünce boyutunda etkilenir ve grup tarafından düzenlenen sosyal etkileşim ortamına çekilmiş olur. Periyodik olarak düzenlenen seminerler, çay ve sohbet toplantılarında muhataplarına öncelikle içlerinde bir şeyler yapma ve yaratmada çok önemli bir potansiyele sahip oldukları, ancak bunun belli bir eğitim sürecinde açığa çıkarılacağı fikri aşılır. Böylece özgüven kazanan birey için yeniden sosyalleşme süreci başlamış olur.

Yeni dinî hareketlerin potansiyel üyeleri kazanma yöntemleri arasında son derece etkin olan bu uygulama, güçlü bir reklam ve propaganda yoluyla yapılabildiği gibi, adayları çoğu zaman bir kilise veya eğitim merkezi ya da kırsal bir dinlenme alanında kampa almak, orada yoğun bir eğitime tâbi tutmak, grubun ideolojisini benimsetmek ve grubun diğer üyeleriyle kaynaştırmak suretiyle gerçekleştirilmektedir.¹³ Böylece yeni üyenin grubu benimsemesine yönelik araçsal, diğer üyelerle kaynaşmalarına yönelik duygusal, grubun ideolojisini ve âdâbını benimsetmeye yönelik ahlakî bir bağlılık oluşturulmaya çalışılır.¹⁴ Anlaşılan yeni dinî hareketlerin çoğunun bir metin hareketi olması, üyelerinin de eğitim düzeylerinin yüksek olması nedeniyle potansiyel üyeleri, ancak ‘bilgilendirme’ ve ikna etme yoluyla etkilemek daha çağdaş ve daha rasyonel bir yol olarak kabul görmüştür. Üyeleri bilgilendirme ve ikna etme amacıyla düzenlenen eğitim, üyelere belli kitaplar tavsiye etme ve okunduktan sonra üzerinde tartışma, ilahî veya marş ezberletme suretiyle doğru-

¹² Ronald Enroth, *Tarikatlar ve Yeni Dinler*, çv. L. Kınran, İstanbul, Yeni Yaşam Yay, 1998, s.146-7

¹³ Enroth, a.g.e., s.146-7

¹⁴ Yeni dinî hareketlere yönelme ve bağlanma ile ilgili olarak bkz. Roberts, a.g.e., s.103-110

dan yapılabildiği gibi, grubun denetiminde düzenlenen çay, parti, sohbet toplantısı veya duygusal filmler ve tiyatro oyunları izlettirme gibi çeşitli vesilelerle üyelerin bir araya geldiği sosyal etkileşim ortamlarında dolaylı olarak da gerçekleştirilir. İster dolaylı ister dolaysız olsun, yeni dinî hareketlerin hemen hepsinde üyeler yenden sosyalleşir ve seçici vizyon, yani inanç sistemiyle ilgili çelişkiler maksatlı ve irrasyonel yorumlanmak suretiyle sadece kendi inanç sistemiyle uyumlu olan şeyleri onaylama eğilimi kazanır. Böylece üyeler, sadece kendi gruplarına üye olan mü'minlerin kurtuluşu ereceği şeklinde partikülaristik bir din anlayışı edinmiş olur.

Yeni dinî hareketlerin, yeni üyeler bulmak için çeşitli yollara başvurdukları bilinmekle birlikte özellikle gençler üzerine yoğunlaşmaları dikkat çekicidir. Gençliğin hemen her toplumda, bilgi birikimi, hayat tecrübesi, kişiliğin oluşması bakımından henüz olgunlaşma sürecini tamamlamamış bir toplumsal kategori olduğu gerçeği ideolojik veya dinî örgütleri ve hareketleri harekete geçirmektedir. Böyle bir tercihin altında yatan faktörler üzerinde durmak gerekir.

Dinî açıdan bakıldığında, bu hareketlerin çoğu, Hristiyan bir temele sahip olduğu için misyoner bir anlayışın izleri açıkça görülür. Bununla birlikte sosyologların bir kısmı, bu tür grupların özellikle gençler arasında ortaya çıkmasında, daha çok bazı sosyal değişimlerle ilişkili olarak, bir gençlik kültüründen söz etmektedirler. Bu çerçevede eğitimde geçirilen zamanın uzamasına paralel olarak önemli ölçüde özgürlük tecrübesi geçiren, aile ve iş sorumluluklarından uzak biraz daha idealist gençlerin sayısında bir artış olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca sanayileşmiş Batılı toplumlarda teknolojik gelişmeyle beraber yoksulluğun ve ekonomik dar boğazların yok olacağı şeklinde iyimser bir beklenti içinde olanların hayal kırıklığına uğramaları, toplumda geçerli norm ve değerlere alternatif bir dizi ideallerle donatılmış radikal siyasî ve dinî protesto hareketlerinin artmasında etkili olmuştur.¹⁵ Anlaşılan bunalımlar, eğitim seviyesinin yükselmesi ve eğitimde geçirilen zamanın uzaması ve yeni ideallerin doğması, değişik dünya görüşlerine ve yaşam tarzlarına olan ilgiyi artırmıştır. Bu çerçevede başlangıçta farklı ve tuhaf bir görünüm ile ortaya çıkan ve hayat tarzı, toplumsal ilişkiler, kariyer açısından önemli değişimleri zorunlu kılan yeni dinî hareketlerin karizmatik liderleri, idealist gençleri istedikleri yöne sevk etmeyi başarmışlardır. Bu, onlar için hiç de zor olmamıştır. Zira haksızlığa tahammül gösteremeyen ve çok kırılgan bir yapıya sahip olan gençlerin toplumsal yapıda görülen yoksulluk ve yolsuzluk gibi olgular karşısında çok fazla etkilendikleri ve bu çerçevede doğal olarak çok bü-

¹⁵ Bkz. Hüsnü E. Bodur, "Küreselleşme Bağlamında Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketler ve Türk Toplumuna Etkileri", Uluslararası Avrupa Birliği Şurası Tebliğ ve Müzakereleri, Ankara, Diyanet İşleri Bşk. Yay, 2000, C. 1, s. 306-7.

yük tepki psikolojisi içerisinde hareket ederek yeni arayışlara yöneldikleri, sonunda da marjinal akımların etkisinde kalabildikleri gözlenmektedir. Anlaşılan söz konusu dinî hareketler, gençlerin haksızlığa karşı son derece duyarlı psikolojik yapılarından da yararlanarak varlıklarını sürdürmek istemektedirler.

4. Kült Karşıtlarının Ortaya Çıkışı ve Kült Savaşları

Başlangıçta farklı ve tuhaf bir görünüm ile ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin bir cazibe merkezi olarak özellikle gençler üzerinde etkili olması ve bu hareketlerin karizmatik liderlerinin, idealist gençleri istedikleri yöne, hatta toplu intihar eylemlerine sevk etmesi toplumun bir çok kesimi tarafından belli bir tepki ile karşılanmıştır. Bu çerçevede yeni dinî hareketler, genç üyelerin anne babaları tarafından uğursuz sayılmış, hatta bir tehdit olarak algılanmıştır. Evlatlarını yeni dinî hareketlere kaptıran ailelerin yaşadığı trajik olaylara ve anne babaların bu hareketlere yönelik iddia ve ithamlarına geniş yer veren kitle iletişim araçlarının yapmış olduğu yayınlar ile anayol Hristiyan kiliselerine mensup olan din adamlarının inanç ekseni muhalefeti, kamuoyunda, bu hareketlerin üye bulmak için beyin yıkama, aldatma ve yanıltma gibi yollara başvurduğu şeklindeki iddialarla tanımlanan bir tepki hareketinin oluşmasında etkili olmuştur.¹⁶ Farklı da olsa bu çevrelerin ortak çizgisi nedeniyle yeni dinî hareketler 'kült' olarak, yani anayoldan sapmış oluşumlar olmakla tanımlanmış, bir anlamda meşruiyetleri sürekli tartışma konusu olmuştur. Söz konusu hareketleri aşışlamak amacıyla 'kült' olarak tanımlayan bu çevreler de doğal olarak kült karşıtları olarak adlandırılmıştır. Kült karşıtı hareket, 1970'li yıllarda ABD'de Tanrının Çocukları hareketine katılan gençlerin anne babaları tarafından başlatılmıştır. Daha sonra bu harekete, psikiyatrlar ve hukukçular da katılmıştır. Kült karşıtı hareket giderek güçlenmiş ve kült savaşları adı verilen bir mücadele dönemi başlamıştır.

1970'li yılların ikinci yarısında ortaya çıkan bazı dinî ve toplumsal olaylar, kült karşıtlarının kullandığı tezleri güçlendiren gelişmeler olarak ayrı bir öneme sahiptir. Bu çerçevede anılması gereken ilk olay, 1975 yılında Patty Hearst adında medya imparatoriçesi olan milyarder bir bayanın, Symbionese Kurtuluş Ordusu (SLA) adlı devrimci bir sol örgüt tarafından kaçırılması ve bir süre sonra bir soygun olayında yakalanmasıdır. Bir diğer olay da, 18 Kasım 1978 günü Guyana'da Halkın Tapınağı hareketine mensup 900'den fazla üyenin topluca intihar etmesidir. Bu gibi trajik olaylar, Batı insanının zihninde, çok sayıda masumun öldüğü geçmi-

¹⁶ Bkz. David Snow and Richard Machalek, "The Sociology of Conversion", Annual Review Sociology, Vol. X, 1984, s.179

şe ait bazı müessif olayları, söz gelimi din savaşlarını ya da 1690'ların büyücü avı olaylarını çağrıştırmış ve kült karşıtı hareketin kısa zamanda kamuoyunda geniş bir destek kazanmasına yol açmıştır. Nitekim bu çerçevede kült karşıtı faaliyetleri ile tanınan iki örgüt kurulmuştur. Bunlar, 1980 yılında Kaliforniya'da kültlerle savaşılan bir topluluk olarak ortaya çıkan Cult Awareness Network (CAN) ile eğitim ve araştırma amaçlı faaliyetler yapan Amerikan Aile Vakfı (AFF) idi. Kâr amacı gütmeyen bir sivil toplum örgütü görünümünde yapılmış olan bu iki kuruluş, 1980'li yıllarda ortak faaliyetler yapmıştır. Bu kurumlara bilimsel yönden en büyük desteği, çok sayıda profesyonel psikologun üye olduğu Amerikan Psikoloji Demeği (APA) vermiştir. Kurumsallaşmayla birlikte kült karşıtı hareket, kamuoyunda çok daha geniş bir kesim tarafından ciddiye alınır olmuştur.¹⁷

Kült karşıtları, yeni dinî hareketleri, bireysel özgürlüğü ve toplumda yerleşik geleneksel değerleri yıkan zararlı akımlar olarak görürler. Bu çerçevede geleneksel din anlayışına meydan okuma şeklinde ortaya çıkan yeni dinî hareketlerin toplumdaki yaygın din anlayışının bir yansıması olan resmi-dinî kurum ve makamlara karşı saldırgan bir tavır içinde olduğu, aile kurumunun çözülmesine yol açtığı, üyelerinin rasyonel düşünce ve analizlerden ziyade irrasyonel bir tarzda duygusal olarak hareket ettiklerine dair yaygın bir kanaat vardır.¹⁸ Ayrıca bütün bu inanış şekillerinin insanların beyinlerini yıkama, akıllarını ipotek altına alma, maddî hırs peşinde koşma, tamahkârlık ve dolandırıcılık hareketleri, sömürücü ve fırsatçı liderlik, gösterişe dayalı aldatıcı ibadetler ve cinsel sapıklık gibi olumsuz davranışlar sergilenmesinin ötesinde uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı, siyasi entrika, çocuklara tecavüz ile intiharı ve ölümü teşvik etme gibi çirkin işlere bulaştıkları ileri sürülmektedir.¹⁹ Bir başka eleştiri de, özel ve gizemli olduğu söylenen inanç, fikir ve pratiklerin propagandasını yapmak suretiyle halkın dikkatini çeken, bir diğer ifadeyle, Tanrı'yla veya kutsal varlıkla doğrudan ilişki, yani kutsalın doğrudan tecrübesi için imkan sunma gibi cazip bir tecrübe vaadiyle insanları cezbeden bu hareketlerin vaatlerinin gerçekleşip gerçekleşmediği veya ne kadar gerçekleştiği ya da bu tür dinî gruplara veya hareketlere katılan insanların aldatılıp aldatılmadığı sorusunun çoğu zaman cevapsız bırakılmasıdır.

Anlaşılan kült karşıtlarına göre insanların yeni dinî hareketlere katılımı, çoğu zaman olumsuz bir yaşantı içine girmekle eşdeğer tutulmuştur. Ancak sosyologların

¹⁷ Kült karşıtlığının oluşumu ve gelişimi hakkında bkz. M. Ali Kirman, "Beyin Yıkama Teorileri", A.Ü.İ.F.D., C. 46, Sayı 1, 2003

¹⁸ John A. Hannigan, "Apples and Oranges or Varieties of the Same Fruit? The New Religious Movements and The New Social Movements Compared", Review of Religious Research, Vol. XXXI, 1990, s. 247

¹⁹ Barker, a.g.e., s.10

yapmış olduğu araştırmalar, yeni dinî hareketlerle ilgili daha nesnel bilgiler ortaya koymuştur. Bazı sosyologlara göre, kült karşıtları tarafından ileri sürülen iddiaların bir kısmı doğru olmakla birlikte söz konusu hareketlere mensup olanların suça ve ahlaksız davranışlara düşkünlükte belki de böyle bir harekete üye olmayanlara göre daha ileri oluşu abartılmaktadır. Zira bazı hareket üyelerinin çağdaş toplumda olağan kabul edilenden daha yoğun bir manevî ve ahlakî yaşantıya varmaya çalışmaları hususu çoğu zaman göz ardı edilmekte ya da tam olarak bilinmemektedir.²⁰ Nitekim sosyologlar yapmış oldukları araştırmalarda, yeni dinî hareketlere katılanları, pasif birer kurban, patolojik vakta olarak nitelendirmek yerine mevcut toplumsal, dinî, siyasî ve ekonomik şartların etkisinden kurtulmak için bir arayış içinde olan insanlar olarak değerlendirmenin daha geçerli bir yol olacağı ifade edilmektedir.²¹ Öte yandan söz konusu hareketlerin, dinî duyguların yeni ifade biçimleri olarak, üyelerinin dinî, manevî, psikolojik, sosyal, kültürel ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak suretiyle ilgi gördüğü gerçeği de göz ardı edilmektedir. Oysa din sosyolojisi alanında gelişen yeni bir teorik yaklaşıma göre, küreselleşme süreciyle birlikte tüm dünyada sayıları hızla artan dinî hareketlerin pazar paylarını artırmak için kendi aralarında kıyasıya bir mücadele ve rekabet yaşadıkları, bu savaşta rakiplerine karşı üstünlük sağlamak ve varlıklarını sürdürebilmek için üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çeşitli ürün ve hizmetler sunma yarışında oldukları ifade edilebilir.²² Bir diğer ifadeyle dinî hareketlere katılan insanlar, bu hareketlerde kendilerini cezbeden bir şeyler bulmakta; hareketler de üyelerine bir takım hizmetler sunmaktadır. Anlaşılan, dinî gruplarla üyeler arasında bir "arz-talep ilişkisi" söz konusudur.²³

Gerek sosyologlar tarafından yapılan açıklamalar ve gerekse yeni dinî hareketlerle ilgili olarak mahkemelere intikal eden davalarda somut deliller ortaya konamamış olması, kült karşıtlarını zor durumda bırakmıştır. Nitekim kült karşıtı hareket 1980'li yıllardan itibaren önemli ölçüde itibar kaybetmeye başlamıştır. Kültlerle girmiş oldukları yoğun mücadele ve savaş ortamında başarı şanslarını olumsuz yönde etkileyen faktörler arasında ideolojik ve yapısal özellikler ile izlenen

²⁰ Barker, a.g.e., s.10

²¹ Eileen Barker, "Bringing Them In: Some Observation on Methods of Recruitment Employed by New Religious Movements", A. R. Brockway and J. P. Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and The Church*, Geneva, 1987, s.76-7

²² Dinin ekonomik modeli hakkında bkz. Laurence R. Iannaccone, "The Consequences of Religious Market Regulation: Adam Smith and the Economics of Religion", *Rationality and Society*, Vol. 3, No. 2, April 1991, s.156-177

²³ M. Ali Kirman, "Küresel Dünyada Dinî Pazartar", 26-28 Eylül 2003 tarihleri arasında Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen "Küreselleşme ve Din" konulu sempozyuma sunulan tebliğ, Çorum, 2003

stratejiler de belirleyici olmuştur. Zira belli bir doktrine dayanmayan, sadece beyin yıkama üzerinde odaklanan bir tepki hareketi olan kült karşıtı hareketin aslında homojen ve monolitik bir yapı olmayıp, kendi içinde ikiye ayrılabilceği belirtilmektedir. Buna göre kültlere karşı olmakla birlikte kültleri din olarak kabul eden, dolayısıyla dinlere sağlanan vergiden muaf olmalarına itiraz etmeyen kesim “kült karşıtı hareket” olarak adlandırılır. Bu grubun başını Evancelik hristiyanları çekmektedir. Meseleye inanç eksenli değil de eylem eksenli yaklaşan ve kamu güvenliğini tehdit ettiğini düşündükleri kültleri bir çok kriminal suçun sorumlusu olarak niteleyen ve dolayısıyla kamu güçleri ile de işbirliği yaparak kültlerin dinlere sağlanan vergiden muaf olmalarına itiraz eden gruplar ise, “seküler kült karşıtları” olarak tanımlanır.²⁴ Ayrıca, kült karşıtı hareketin bazı icraatları, sözelimi yeni dinî hareketlerden ayrılan insanlara yönelik “arındırma programı” (deprogramming)²⁵ uygulamaları toplumsal planda çok daha başka sıkıntuların kaynağı olmuştur. Bu programın yasal dayanağı olmaması bir yana, yetkisi olmadığı halde kendi düşüncelerine göre düzen sağlamaya çalışan her şeyi bildik havasındaki insanların öncülüğünde yürütülmesi ve yeni dinî hareketlerden ayrılan insanların gerçekten rahatsız veya tedaviye muhtaç olup olmadıklarına bakılmaksızın zorla böyle bir uygulamaya yönlendirilmesi büyük bir rahatsızlık yaratmıştır. Bu çerçevede çocuklarının, özellikle evlilik yoluyla başka bir dine geçmesinden endişe eden anne babaların profesyonel fedailer (deprogrammer) kiralamaları ve bu ‘kurtarıcı’ fedailerin yeni dinî hareketlerin üyelerini kaçırmak için özel hapishanelerde değişik yollarla “karşı beyin yıkama” teknikleri uygulamaları kamuoyunda “ateşe karşı ateşle savaşmak” şeklinde nitelenmiş ve büyük tepki toplamıştır.²⁶

5. Sonuç

Anlaşıldığı kadarıyla, adları dinî olmakla birlikte, dinî düşünce ve zihniyet dünyasına çok fazla katkıda bulunmayan yeni dinî hareketler, sayıca artmaya ve yaygın-

²⁴ Bkz. Massimo Introvigne, “Brainwashing: Career of a Myth in the United States and Europe”, 1999, (<http://www.cesnur.org>) [23 Ocak 2002]

²⁵ Yeni dinî hareketlere yönelişi tersine çevirmek amacıyla ilk kez 1970’li yıllarda geliştirilmiş bir proje, bir terapi programı olan deprogramming, yeni dinî hareketlere girenlerin hepsinin programlandığı ya da beyinlerinin yıkandığı kabulüne dayanan bir uygulama olup, ayrılanların istah edilerek normal hayata döndürülmesi için önceden yüklenen programların çözülmesine, tabir caizse önceden yapılmış olan ‘kara büyü’nün etkilerinin ‘ak büyü’ ile temizlenmesine yönelik çalışmaları içerir. Deprogramming projesinin uygulama şekli ve tarihî gelişimi hakkında bkz. Dean M. Kelley, “Religious Liberty and Socio-Political Values: Legal Threats to Conversion in the United States”, in A. R. Brockway and J. P. Rajashekar (eds.), *New Religious Movements and The Church*, Geneva, 1987, s. 96-7; Barker, a.g.e., s.101-110

²⁶ Barker, a.g.e., s. 102-3; Karş. Kelley, a.g.m., s. 96-7

laşmaya başlayınca bir yandan pazar paylarını arttırmak için kendi aralarında kıyasıya bir rekabet içine girmişler, bir yandan da kült karşıtlarıyla yoğun ve şiddetli bir mücadeleye girmişlerdir. Gerek kendi aralarındaki yoğun rekabet ve gerekse kült karşıtlarıyla girdikleri ve kült savaşları olarak da bilinen mücadele ortamında rakiplerine karşı üstünlük sağlamak ve varlıklarını sürdürebilmek için taraftar ve meşruiyet kazanma yollarına yönelmişlerdir. Çıkmış oldukları mürit avında özellikle yaş grupları itibariyle daha özgür olmak ve öyle hareket etmek isteyen, ancak hayatta pek az sorumluluk yüklenmiş gençler üzerinde odakladıkları, bunun da aile kurumunun çözülmesine, parçalanmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu noktada gençlerin söz konusu hareketlere yönelmelerinin, ailenin çözülmesinde 'sebe'p' olmaktan ziyade bir 'belirti' ve 'sonuç' olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır.²⁷ Zira geleneksel aileden çekirdek aileye geçişle birlikte çocuğun sosyalizasyonunda bütün yük ve sorumluluk neredeyse tamamen anne babaya kalmaktadır. Ayrıca gerek ekonomik şartların ağırlığı ve gerekse kadın haklarında kaydedilen ilerlemeler nedeniyle ailelerde babanın yanı sıra annelerin de çalışmak zorunda kalması, çocukların sosyalleşmesinde büyük bir boşluğa neden olmaktadır. Bu boşluk, marjinal dinî ve siyasî hareketler ve örgütler için elverişli bir zemin olmaktadır. İnsanın bakış açısını daraltan, düşünce yapılarını kalıplaştıran, gençlerin beyinlerini yıkayan, akıllarını ipotek altına alan söz konusu hareketler, insana hükmeden yönlerini gizleyerek özellikle gençlerin karşısına çıkmaktadır. Kendilerine "yeni bir hayat tarzı" oluşturmaya çalışan gençleri hedef kitle olarak alan bu hareketler, gençleri kendi düşünceleri doğrultusunda yeniden sosyalleştirmekte; onlara yeni bir kimlik ve yeni bir çehre vermektedirler. Bu yüzden bir yeni dinî harekete katılan idealist, genç ve yeni bir üyenin gözünde, toplumda geniş bir kabul gören yerleşik dinin ve geleneksel değerlerin soğuk ve iki yüzlü görünmesine karşın bu tür hareketlerin "gerçekleri" heyecan verici ve merak uyandırıcı görünebilmektedir. Kuşkusuz yeni ve tuhaf şeylerin tecrübesi gençler için oldukça cezbedicidir. Ancak bilinmelidir ki, her yeni, iyi ve yararlı olmayabilir.

Sonuç itibariyle, küresel planda süren ve yakın zamanda da bitecek gibi gözükmeyen kült savaşlarının aile üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkilerin ve huzursuzlukların temelinde ailenin dinî sosyalleşme açısından fonksiyonunu tam olarak yerine getirememesi, bu hususta bir takım eksiklik ve yetersizliklerin söz konusu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu tür sorunların aşılması için aile kurumunun küreselleşen şartlarda daha etkin ve fonksiyonel kılınması gerekmektedir.

²⁷ Barker, a.g.e., s. 87

Akraba Evliliğinin Toplum Hayatındaki Bazı Görünümleri : Dil, Din ve Tıp*

Dr. Dursun AYAN

Aile Araştırma Kurumu Uzmanı

Rahime BEDER-ŞEN

Aile Araştırma Kurumu Uzmanı

Gülşen ÜNAL

İstatistikçi

Semra YURTKURAN

Aile Araştırma Kurumu Uzmanı

Özet :

Akraba evliliği olgusu tıp alanındaki çalışmalar ile bir sorun olarak kendini gösterse de, aslında kökleri tarihin erken dönemlerine gitmektedir. Dil, din ve gündelik hayat pratiklerinin kültürel geri planında akraba, akrabalık, kanbağı ve evlilik kavramları hem birlikte hem de ayrı ayrı olarak vardır. Bu makalede akraba evliliği kavramı, bu olgunun çağcıl önemi açısından, bazı görüşleri ile ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Evlilik, Akraba evliliği

Abstract :

Some Appearances of Consanguineous Marriage at Cultural Accumulation and Social Life: Language, Religion and Medicine.

However, consanguinity has shown itself as a problem with in studies at medicine, as a matter in fact, its roots have been going to early period of history. Kin, kinship, consanguinity and family concepts have been in cultural background of language, religion and everyday life practices as a unity and also with combination of each others. In this article consanguineous marriage concept is studied with its some appearances because of its importance in modern age.

Key words: Family, marriage, consanguineous marriage

* Bu yazı Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı'nın yaptığı Akraba Evliliğinin kültürel Nedenleri - Ankara Örneği (1998) araştırmanın birinci bölümünü oluşturmaktadır.

1- Konu

Akraba evliliği olgusu, tıp bilimlerindeki çalışmaların ilerlemesiyle birlikte, toplumun gündeminde daha çok ilgilenilen bir konudur. Akraba evliliği, aslında, kökleri tarihte olan olgu olduğu için kültürel hayattaki görünüşleri dilde, edebiyatta, halk biliminde oldukça yaygındır. Beşerî bilimlerin konuları, yapıları nedeniyle, diğer bilimlerin ve teknolojilerin konularıyla ortak alanlar oluşturabilmekte, yeni disiplinler ortaya çıkmaktadır. Akraba evliliği bağlamında da durum böyle bir görünüm sergilemektedir. Tıp sosyolojisi, tıp antropolojisi gibi alanlar şekillenmektedir. Tıp bilimleri, akraba evliliğinin sakıncalarına değinse de, Türkiye’de ve diğer bazı kültürlerde akraba evliliğinin uzunca bir süre daha geçerli olacağını hesaba katmak gerekir.

Akraba evliliği doğrudan “akraba”, “aile” olguları ile ilgilidir, bu konulardaki tanımlar, yaklaşım biçimleri dil dünyası zenginliği ile bilimsel akıl yürütmelere ve açıklamalara olanak vermektir. Bu yazıda akraba evliliği ile ilgili belli başlı kavramlara ve tıp sosyolojisi için çağrıştırdıklarına değinilecektir.

2- Kavramlar

2.1- Akraba

Türk kültürüne akraba sözcüğü Arapça karîb (tür. yakın) sözcüğünün çoğul şekli olan akribâ’dan gelmektedir. Türkçe ses uyumundan dolayı akraba şeklini almıştır. Arapça’da kurb sözü yakınlık anlamına gelmektedir.¹ Türk kültürü içinde kullanılarak bir kavram haline gelen akraba sözcüğü, aynı zamanda antropoloji, sosyoloji, etnoloji gibi disiplinlerin önem verdiği konu olmuştur. Akraba kelimesi genel olarak, “kan ve evlilik yoluyla birbirine bağlı olan kimseler, hısım” olarak tanımlanmaktadır.² Ancak hısım kavramına ayrıca değinmek gerekir.

Akrabadan başka Arapça’dan Türkçe’ye geçen ve oldukça fazla kullanılan diğer bir kavram da hısımdır. Hısımlık, yakınlık, evlilik bağı ile olan yakınlık, soydaşlık, aralarında yakınlık bulunan kimseler anlamındadır. Anadolu’nun bazı bölgelerinde akraba ve hısım aynı anlamda kullanılsa bile kan ba-

¹ Eyüboğlu, İsmet Zeki, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, (ikinci baskı), Soysal yay., İstanbul, 1991.

² TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yay., (dokuzuncu baskı), Ankara.

ğı olanlara akraba; aralarında kan bağı olmayanların evlilikleriyle oluşan, evlenen çocukların yakınlarına hısım dendiği bilinmektedir.³ Bazı akraba evliliklerinden dolayı taraflar birbirilerine “hem hısımız, hem akrabayız” demektedir. Bu ayırım evlilik öncesi ve sonrasında aifelerin birbirlerine göre konumlarına işaret eden ayırımdır.

Türkçe'nin erken dönemlerinde bu kavramı yakın, yağ:k sözcükleri karşılamış görünmektedir. Aynı zamanda yakın; akraba için, zaman için ve yer için kullanılmaktadır. “Yekke yakın kelse / biligke yakın / özke yakın” bunlara birkaç örnek olarak verilmektedir.⁴ (Clauson, 1972). Yakınlık da bu sözden türemiştir. Türkçede başka kavram ve terimler de kullanılmıştır: Bunlardan soy ve sop sözcüklerini içeren bir kavram olarak oğuş aile ve akrabalığa işaret etmektedir. Türkçenin erken dönemlerini dikkate alan birinci el sözlüklerde (Kaşgarlı Mahmud, Divan'ü Lügat'it Türk) ve Türkçe etimoloji çalışmalarda (J. Nemeth, A.V. Gabain, A. Caferoğlu, G. Clauson) oymak (Moğolca ayımak ve urug da hatırlanabilir) kabile, boy, soy, akraba, nesil, aile olarak karşılanmaktadır.⁵

Batı dillerinde akraba karşılığı kullanılan kavramlardan birisi olan relative (ing)/ relatif (fr) kavramı bu dillere Geç Dönem Latince'deki relatus/relativus sözcüğünden geçmiş olup bir yere, bir şeye dayanmak anlamındadır. Yakınlık, ilişki anlamında da kullanılan relation (ing) da örneğin Orta dönem İngilizce ve Fransızca'ya Latince kökenli relatio'dan gelmektedir.⁶

İngilizce'de kullanılan ve köken olarak Orta Dönem İngilizce'ye (kin/kiu /kuu) ve Anglo-Saksonca'ya (cyuu / cyu / kin / kind) dayanan kin sözcüğü de aile, akraba, halk, doğumla veya evlilikle birbirine bağlı olanlar anlamındadır.⁷ Yakın ve akraba kavramları gündelik hayatta oldukça geniş bir kullanım alanı

³ Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı Derleme Sözlüğü ve Tarama Sözlüğü bu kavramların farklı yörelerde kullanılmasını göstermektedir.

⁴ Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, At Clarendon Press, Oxford, 1972.

⁵ Donuk, Abdülkadir, “Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı: 33, Mart 1980-1981, (s.147-168) ayrıca Dikeçlilgi, B. - A. Çiğdem, (ed), “Türk Ailesi”, Aile Yazıları, cilt: 1, Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara 1991, (s. 287 - 301). Eröz, Mehmet, *Türk Ailesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977. ayrıca in Dikeçlilgi, B. - A. Çiğdem, (ed) . “Türk Ailesi”, Aile Yazıları, cilt: 1, Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara 1991, (s. 225-247).

⁶ Webster's Webster's New Twentieth Century Dictionary, Unabridged Second Edition.

⁷ Webster's

na sahiptir. Uzaktan akraba, yakın akraba, akrabayı taallukât, yakınım, soyum-sopum, amcam-dayıcam gibi belirlemelerin hepsi geniş anlamda sosyolojik ve antropolojik birliğe işaret etmektedir. Akraba kavramının incelenmesi sosyal bilimlerin tümü için önemli bir araştırma konusu olmuş, bu kavramın farklı kültürlerde tarif edici ve tasnif edici özelliklerinden hareket ile aile ve evlilik olgularına/kurumlarına çeşitli yaklaşımlar sağlanmıştır.⁸

2.2- Akraba Evliliği

Akraba kavramının bu geniş kullanımı yanında genetik biliminde (consanguineous marriage) ve kültür bilimlerinde kullanılan akraba evliliği (kin marriage (ing)/ Verwandtenheiraten (alm)/ kavramı da vardır ki bu özel bir kullanımdır. Gündelik dilde kullanılan “akrabadan evlenmek” durumu her koşulda kültür bilimleri ve genetik bilimleri açısından “Akraba evliliği” sayılmaktadır. Bilimsel anlamda ve bu çalışmada kullanılan anlamıyla akraba evliliği / consanguineous marriage (ing):” Çeşitli evlilik bağlarıyla akraba olan kimselerin; özellikle yeğenlerin (kardeş çocuklarının) birbirleri arasındaki evlilik...”⁹ (yakın akraba evliliği veya birinci dereceden akraba evliliği kastedilmektedir. Bu tanımına kardeş torunlarının evlilikleri uzak akraba evliliği veya ikinci derece akraba evliliği de eklenince tanım birinci ve ikinci dereceden akrabaların evliliklerini kapsamaktadır.

Akraba evliliği kavramının yukarıda belirtilen sınıflamasından başka bir de paralel yeğen evliliği (parallel-cousin marriage) ve çapraz yeğen evliliği (cross-cousin marriage) sınıflaması vardır. Amca kızı-Amca oğlu ve Teyze Oğlu-Teyze Kızı arasındaki evlilikler paralel, Dayı Oğlu-Hala Kızı ve Hala Oğlu-Dayı Kızı arasındaki evlilikler çapraz yeğen evlilikleridir.¹⁰

Akraba evliliği kavramının batı dillerindeki bilimsel karşılığı olan consanguineous sözcüğü, Latince kan anlamına gelen sanguis ve ortak anlamına ge-

⁸ Ali Rıza Balaman, *Akrabalık, Evlilik ve Türleri*, Kannca Matbaacılık yay., İzmir 1982; Bozkurt Güvenç, *İnsan ve Kültür, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.*

⁹ Sedat Veyis Önek, *Etnoloji Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yay., Ankara, 1971.

¹⁰ Winick, *Charles, Dictionary of Anthropology*, Green Wood Press, Connecticut, 1969; Önek, yage; Ergül Tunçbilek, “Türkiye’de Akraba Evlilikleri”, *Katkı*, 6 / (2), 1985, (s. 129-136); A. Hancıoğlu- E. Tunçbilek, “Akraba Evlilikleri, Sosyo-Demografik Özellikleri ve Çocuk Ölümüne Etkileri”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 1997, (s.139-153).

len con sözcüklerinden yapılmıştır. Bu kavramsal belirlemenin, örneğin İngilizce'deki akraba, halk birliği, aile anlamına gelen "kin" sözcüğü ile değil de doğrudan kana dayanan bir sözcükle karşılanması bu kültürlerde de akraba kavramının geniş anlamından kaynaklanmaktadır.

2.3- Aile

Akrabalık ile yakından ilgili iki kavram olarak evlilik ve aile kavramlarına ve/ya olgularına bu çalışmada fazlaca değinilmeyecektir. Bazı kuramcılara göre evlilik ve aile kurumları, daha geniş olan akrabalık sisteminin birer parçası ve görüntüsüdürler. Sistemin anahtarı, akrabalık sözcüklerinde saklıdır. Akrabalık sözcüklerini bir yana bırakarak evlilik ve aileyi incelemek, olanak dışı değilse de zordur. Buna karşılık akrabalık sistemi çözümlenince, evlilik ve aile sistemleri çok kolaylıkla açıklanabilmektedir.¹¹

Aile ile ilgili tanımlarda ön plâna çıkan belli başlı unsurlar; cinsel ilişki; bu ilişkinin biyolojik, sosyolojik, dinî, hukukî/kanunî /meşruiyeti; bu ilişkiden doğan ve geçen kan bağı ile bağlı kuşaklar; bu kuşaklar ve aile üyeleri arasındaki toplumsal ilişkilerde süreklilik ve bunun gereği olan toplumsallaşma ve meşrulaştırma süreçleri. Bunlara ek olarak ailenin kurulmasına öncülük eden ve ailenin sürekliliği sırasında etkili olan evlilik süreçleri de aile kavramının tanımında dikkate alınmalıdır.

"Bu bağlamda aile tanımları yapılırken aileyi oluşturan temel unsurlar dikkate alınmıştır. Aile, kuşak ilişkilerine göre ana, baba ve çocuktan meydana gelen bir gruptur (Winch, 1965). Eşlerin cinsel ilişkisine dayalı, çocuk sahibi olma ve bu çocukları yetiştirme özellikleri gösteren bir gruptur (MacIver-Page, 1965). Aile en az iki neslin bir arada bulunduğu, kan bağı ile karakterize edilen küçük bir sosyal örgüttür (Sumner-Keller, 1966). Aile ana, baba, çocuklar ve tarafların kan akrabalarından (aile biçiminin gereğine göre) meydana gelmiş ekonomik ve toplumsal bir birliktir".¹²

¹¹ Balaman, yage; Güvenç, yage; Önal, Sayın, *Aile Sosyolojisi*, Ege Üniversitesi Yay., İzmir, 1990.

¹² Önal Sayın, *Aile Sosyolojisi*, Ege Üniversitesi Yay., İzmir 1990; ve Birsen Gökçe, "Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme", Hacettepe Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, cilt: 8, sayı: 1-2, (s. 46-77), ayrıca aynı yazı için bkz. *Aile Yazıları*, I, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara, 1991, (s. 205-223). İtalik olarak gösterilen kaynaklar yukarıda verilen eserlerde belirtilmiştir.

“Güvenç (1972) toplumun evrimini ailenin evrimine bağlayan evrim teorilerinin bugün geçerliliğini tümüyle yitirmiş olduğunu, akrabalık sistemlerinin modern toplumlar içerisindeki yeri ve önemi üzerinde yapılmış sosyolojik araştırmaların, belki de bu teorinin tersinin daha da doğru olabileceğini gösterdiğini belirtir. Buradan giderek ailenin topluma değil, toplumun aileye ve akrabalık sistemlerine biçim verdiği söylenebilir. Yine aynı şekilde toplum akraba evliliklerinin de yapılıp yapılmamasında etkilidir”.¹³

3- Akraba Evliliği İle Kurulan Aile

Akraba evliliği yoluyla kurulan aile olgusunun birincil belirleyicisi eşler ve onların ataları arasında kan bağıının olmasıdır (kardeş çocukları, kardeş torunları). Sosyolojik ve antropolojik yönden “akrabadan evlenmek” gündelik dil kullanımında geniş aile olgusunu ve geniş aile tipini hatırlatır durumda olabilmektedir. Bir ölçüye kadar bazı yörelerde devam eden, boy, sülale, aşiret ve kabileye bağlılığı da çağrıştırmaktadır. Akrabadan evlenenlerin kardeş çocuğu ve kardeş torunu olanları dışındaki uzaktan akrabalar birinci ve ikinci dereceden “akraba evliliği” kapsamına girse de bunlar arasında kanbağının olması önemlidir. Eski zamanlardan beri oldukça işlevsel olan atalar ruhu, grup dayanışması, aileler birliği gibi dinî, tarihî, mitolojik ve beşerî fenomenlerin kendini sürekli kıldığı önemli kültür dinamikleri hem işlevselliklerinden hem de psikolojik etkilerinden dolayı yaşayagelmektedir. Akraba evliliğinin geleneksel, töresel ve örfî nitelikli kültürel boyutları da vardır. Ailelerin içlerine yabancı sokmak istememeleri, akrabalık ruhunun, dayanışmasının dışarıdan birinin etkisi ile bozulacağı inancı, üretim ve mülkiyet potansiyelinin akraba dışı insanlar tarafından parçalanmaması, geleneksel otoriteye uyum ve bu yolla maddî, manevî birikimlerin varlığının ve geleceğinin güvence altına alınması akraba evliliği olgusunun temel kurumlaşma dayanakları olarak dikkate alınabilir.

4- Beşerî Bilimlerden Tıp Bilimlerine Akraba Evliliği

Genetik, biyoloji, veterinerlik ve diğer tıp bilimlerinin kaydettiği gelişmeler sonucu, belirli bir oranda hastalıklı çocukların doğumuna neden olmasıyla, akraba evliliği kültür bilimlerinde olduğu kadar genetik ve tıp sosyolojisinin de

¹³ Rahime Beder-Şen, “Evliliğin Kuruluşuna İlişkin Özelliklerin Doğurganlık İle İlişkisi,” Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1998.

konusu olmuştur.¹⁴ Ancak konunun bu şekilde gündeme gelmesi akraba evliliği ile hastalıklı çocuk doğumları arasında bazen de aşırıya giden bir ilişki olduğu kanısı uyandırmaktadır. Bir yanda, doğumdan itibaren görülen tüm rahatsızlıkların, (oluşum/şekil bozuklukları, genetik rahatsızlıklar gibi) nedeni, böyle olmasa da bir slogan gibi kolayca, akraba evliliğine bağlanabilirken diğer yanda bazı rahatsızlıklar doğrudan akraba evliliğinden kaynaklansa da bu durum bazı ailelerce ve kesimlerce kabullenilmemektedir. Bu iki kanaatin yerli yersiz veya eksik bilgi ve spekülasyonlardan dolayı yaygınlık kazanması toplumun bu konuda sağlıklı bilgi sahibi olmasını engellemektedir. Akraba evliliği konusunda halkın bilgilendirilmesi bir tür yetişkin eğitimi olarak da düşünülmelidir.

Akraba evliliği ile ilgili çeşitli araştırmalarda, ulaşılan ailelerden alınan bilgiler bir rahatsızlık durumu ortaya koyuyorsa, konunun tıp sosyolojisinden uzak olmadığını düşünmek gerekmektedir. Kültür bilimleri açısından yapılan çalışmalar hangi düzeyde olursa olsun, akraba evliliği olgusu, daha çok rahatsızlıkları olan çocukların doğumu ile akraba evliliği arasında bir ilişki kurulması nedeniyle tıbbî bakımdan halkın daha çok dikkatini çekmiştir. Böylece hem bilginin kaynağı ve niteliği (epistemoloji) açısından hem de konuya yaklaşım (yöntem) açısından disiplinler arası yaklaşımın zorunluluğu su yüzüne çıkmıştır. Aile sosyolojisi ile tıp sosyolojisinin ayrıştığı ama birbirinden de kopuk olmadığı bir kavşağa gelmektedir.

1-Akraba evliliğini etkileyen nedenler ve bunun kurumlaşma süreçleri,

2- Akraba evliliğinin sonucu olarak muhtemelen ortaya çıkan rahatsızlıklar ve tıp bilimlerinin tanı ve sağaltım (teşhis ve tedavi) süreçleri.

3- Disiplinler arası yaklaşım açısından ise tıbbî bir olguya sosyolojik yaklaşım ve/ya sosyolojik bir olgunun muhtemel tıbbî sonuçları.

Son yıllarda tıp sosyolojisi alanındaki çalışmalar dikkati çekmekte yeni yeni konular gündeme gelmektedir. Bazı çalışmalarda tıp sosyolojisi bir organizasyon sosyolojisi gibi düşünülse de, tıp-kültür bağlamı hak ettiği yeri almamıştır. Akraba evliliği konusu da bu açıdan bakılması gereken konulardan birisi olma durumundadır.

¹⁴ Akraba Evliliğinin Kültürel Nedenleri - Ankara Örneğinde, % 7 kadardır. Bkz. D. Ayan, Beder-Şen, G. Ünal, S. Yurtkuran, yage. Ayrıca bkz. Atilla Hancıoğlu, - Ergül Tunçbilek, "Akraba Evlilikleri, Sosyo-Demografik Özellikleri ve Çocuk Ölümleri Üzerine Etkileri", Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 1998/41, (s. 139-153).

5- Ensest / Fücür

İnsanlık tarihi, aile içi evlenme geleneği olan ensesti/fücürü önemli ölçüde geride bırakmıştır. Ancak bu çağda bazı kabilelerde gelenek olarak görülmektedir. Dünya genelinde de hemen hemen hukuken yasaktır. Bir suç ve sapma davranışı olarak çağcıl (modern) toplumlarda örneklerine rastlansa da, konunun niteliği bakımından nesnel bilgiye ulaşılması güçtür.

Akraba evliliğinin tarihine ilişkin birincil kaynaklar bu makalenin konusu olarak doğrudan incelenmemiş, çok kısa olarak ikinci elden bazı incelemelere itibar edilmiştir. Kabile dışından, aile dışından evlilik (exogami), aile tarihi açısından önemli bir olgudur. Ancak, tarihin bazı dönemlerinde kültürlerin akraba evliliğine imkan vermiş olması mümkün görünmektedir. Buna ilişkin bilgiler çok net olmamakla beraber, bazı çalışmalarda, akraba evliliğinin bugün için hemen hemen resmen uygulanmayan şekli olan ensest/fücür örneklerine değinilmektedir. Özellikle, Eski Mısır'da Firavun sülalelerinde görülen baba-kız, anne-oğul, kız kardeş-erkek kardeş evlilikleri dikkat çekici örneklerdir.¹⁵ Böyle bir ensest evliliğin nedeni olarak, hanedana dışarıdan girecek kimselerin saltanatı yıkmasını önlemek gösterilmektedir. Bugünkü Peru'nun eski sakinleri olan İnkaların da akraba evliliği yaptığına değinilmektedir.¹⁶ Eski dönemlerdeki bütün kültürleri kapsayacak genel bir yargıda bulunmak mümkün değildir. Çünkü bugün için birbiriyle çelişir görünen farklı bilgilere rastlanmaktadır.

"Akraba evlilikleri, tarihin çok eski devirlerinden beri yapılagelmektedir ve bu tip evlilikler için toplumların çok değişik değer yargıları vardır. Etnografik araştırmalar hısımlıkla ilgili evlenme engelleri konusunda ilginç verileri kapsamaktadır. Totem sisteminde akrabalıkları pek uzak olsa bile bir erkeğin annesinin totemine mensup kadınlarla evlenmesi yasak olduğu halde, Meksika'nın Sierra Madre bölgesinde baba kız evlenmeleri oldukça sık ve büyük çoğunlukla ekonomik nedenlerle yapılmakta idi. Aynı kabilede bir kızla evlenmeyi büyük bir dehşetle karşılayan Khondlar tehlikeyi önlemek için kız çocuklarını öldürürlerdi. Veddahlar ise erkeğin ablasıyla evlenmesini suç saydıkları halde, kendisinden küçük kız kardeşi ile evlenmesini hoşgörürlerdi. Güney Avustralya kabilelerinde bir erkeğin annesi, kız kardeşi, birinci ve ikinci dere-

¹⁵ Anthony Smith, *İnsan, Yapısı ve Yaşamı*, (çev. Erzen Onur-Nida Tektaş), Remzi Kitabevi, (ikinci baskı), İstanbul, 1979.

¹⁶ yage.

ceden kuzenleri ile cinsel ilişkisi yasak olduğu halde, Java'daki Kalonglar arasında ana-oğul evlenmelerinin uğur getirdiğine inanılırdı. Bali'nin soylu ailelerinde ise farklı cinsten ikiz kardeşlerin ana rahminde birleştiği sanıldığından, evlenmeleri mümkündü. Doğu Afrika'daki Teita ahalisi de kendi anne ve kız kardeşleri ile tamamen ekonomik nedenlerle evleniyorlardı. Eski Mısır ve İnkalarda soyun asaletinin devamı için kardeş-kardeş evlilikleri sık yapılırdı. Mısır'da bu o derece abartılmıştı ki prenseslerin asil kanı tahtın varislerinden başkalarına geçirmeleri kesinlikle yasaktı. II. Ramses'in kendi kızı ile evlendiğini gösteren kanıtlar vardır. Tarihin zekası ile tanıdığı Kleopatra da bir baba-kız evlenmesinden doğmuştur.¹⁷

Semavî dinlerin ortaya çıkması ve yaygınlaşmasıyla ensest/ fücür evlilik ayetler ile (Tevrat: Leviler Suresi ve Ku'ran: Nisa Suresi) yasaklanmıştır. Ancak akraba evliliğine ilişkin bir yasak yoktur. "Çeşitli dinlerde akraba evlilikleri ile ilgili kurallar getirilmiştir. Çağcıl devletlerin medenî hukuklarını geniş ölçüde etkilemiş bulunan iki büyük din Müslümanlık ve Hıristiyanlık, evlenme engelleri arasında yakın hısımlığa büyük önem verirler. Ortodoks Kilisesi hukuku prensip olarak yedinci dereceye kadar kan hısımları arasında evlenmeye izin vermez. Katoliklerde ikinci derece kuzen evlilikleri özel bir izne bağlıdır."¹⁸

6- Akraba Evliliğinin Tarihî Görüntülerinden Bazı Örnekler

Bu yazının içeriği, semavî olmayan dinlere mensup kültürlerin erken dönemlerinde akraba evliliğinin olup olmadığına ilişkin bir yargıda bulunacak verilere sahip değildir. Ancak Japon Medenî Yasası'nın akraba evliliğini yasaklaması, daha önceleri bu tür evliliklerin olduğuna ve bazı sakıncalarının görüldüğüne işaret etmesi bakımından anlamlıdır.

İbn Haldun'un toplumsal tarih niteliğindeki Mukaddime adlı eserinde¹⁹ el-asabiye bağı²⁰ önemle vurgulanmaktadır. Bu kavramın akraba evliliğini kapsa-

¹⁷ Ergül Tunçbilek, "Türkiye'de Akraba Evlilikleri".

¹⁸ Tunçbilek, yage.

¹⁹ İbn Haldun'unun Mukaddime adlı eseri Cumhuriyet döneminde Türkçeye Kadiri Ugan (Millî Eğitim Bakanlığı yayını), Turan Dursun (Onur yayınevi) ve Süleyman Uludağ (Dergah yayınevi) tarafından ayrı ayrı üç kez çevrildi ve yayınlandı. Mukaddime ve İbn Haldun üzerine ayrıca pek çok çalışma da yayınlanmıştır.

²⁰ Kavramın karşılığı olarak çeşitli çeviriler şöyledir: kabile ruhu/ dayanışma ruhu/ group solidarity/ group feeling.

ması normaldir. İbn Haldun kent hayatının (umran) ilerleyen dönemlerinde “el-asabiye”nin dayanışma ruhunun zayıfladığını ve uygarlıkların çöktüğünü belirtmektedir. İslâm düşünürü olarak, onun kültür çevresi 14-15. yüzyıl Endülüs ve Kuzey Afrikadır. Ancak belirlemeleri bakımından dünya genelinde beşerî bilimler açısından kabul gören bir ünü vardır. Konu geçmiş ile bugünü bağlayacak daha ayrıntılı çalışmalara muhtaçtır. Güncel verilerde Arap kültüründe akraba evliliğinin yüksek olduğu bilinmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Hz Muhammed’in amcasının oğlu Hz. Ali ile kızı Hz. Fâtîmâ’nın²¹ akraba evliliği yapmış olmalarının bir sünnet-i seniyye teşkil edip etmediği de dikkate değer bir yön olarak akılda tutulmalıdır.

Türk kültürünün İslâm öncesi döneminin akraba evliliği açısından farklı coğrafyalarda ve farklı kültür ortamları ile etkileşimde nasıl bir durum gösterdiğinin ayrıntılı olarak tespit edilmesi başlı başına bir konudur. Türk kültür tarihi ile ilgili çalışmalarda bir kabile ve boy anlayışının geçerli olduğu bilinmektedir.²² Örneğin kavimden devlete geçişte İbn Haldun’un ifadesiyle “el-asabiye” benzer bir duygusunun önemini inkar etmek mümkün değildir. Kut (kutsallık), küç (yönetim gücü) ve ülük (toplumsal düzeyde üretim ve paylaşım süreçleri) Türk tarihinin toplumsal yapı ve yönetim anlayışının belli başlı göstergeleri olarak belirtilmektedir. Uruk /boy/ güçlü olmalıdır. Ancak akraba evliliğinin bugünkü anlamda geçerli olup olmadığına ortaya konulması başlı başına bir çalışma olarak düşünülmelidir. Mete Han’ın amcasının kızıyla evlenmesi bir örnek olarak verilebilir.

İslâmiyet öncesi Türk tarihinin genel olarak Arap kültür çevresinden farklılıklar gösterdiği bazı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak İslâmiyet’in kabulüyle bu iki kültür çevresi önemli düzeyde bir etkileşime girmiş, hemen hemen Türk tarihinin İslâmî dönemi inceleme ve araştırmalarda ön koşuna çıkmıştır. İslâmiyet’in kabulünden sonra da geniş bir coğrafyada akraba evliliğinin incelenmesi ilgilenilmeye değer bir konu olmalıdır. Türk Dünyası’nın yayıldığı geniş coğrafyadaki kültürel etkileşimlerin ve uzun yıllarını egemenliği altında ge-

²¹ Kandemir, M. Yaşar, “Fatıma” maddesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, cilt: 12, (s. 219-223).

²² Ziya Gökalp’in çalışmaları akta gelebilir. Bahaeddin Ögel’in *Türk Kültür Tarihine Giriş* adlı dokuz ciltlik çalışması, Sencer Divitçioğlu’nun antropolojik tarih yaklaşımı belirtilmelidir: Divitçioğlu, *Kök-Türkler*, Ada yayıncılık, İstanbul ve S. Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçuklu’ya*, Eren yayıncılık, İstanbul. Bu konudaki geniş kaynakçaya burada girilmemiştir.

çirdiği yönetim, ideoloji ve dünya görüşünün akraba evliliği yapma anlayışını nasıl etkilediği konusu da dikkate değerdir. Hem Türk coğrafyasında hem İslâm coğrafyasında bugün kendinî gösteren akraba evliliği olgusunun değişik çalışmalar ile ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulması dünya genelinde bu konunun anlaşılmasında önemli bir yer edecektir.

Güncel araştırma verileri, özellikle Anadolu'da, dikkate değer oranda akraba evliliğine işaret etmektedir.²³ İlk bakışta Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu bölgelerindeki evlilik oranının yüksekliği, kentleşme, eğitim ve refah düzeyinin düşük olması ile açıklanabilse de Anadolu'nun geneliyle karşılaştırıldığında bu oran yüksekliğinin daha çok kültürel nedenli olduğu izlenimi doğmaktadır. Anadolu Türk kültürünün İslâm öncesi döneminin akraba evliliği açısından farklı coğrafyalarda ve farklı kültür ortamları ile etkileşimde nasıl bir durum gösterdiğinin ayrıntılı olarak tespit edilmesi başlı başına bir konudur.

7- Günümüz Toplumlarında Akraba Evliliğine İlişkin Notlar

Akraba evliliği ana ve baba yönünde iki ana gelişme şekli göstermektedir. Ancak yaygın olarak baba soyu gelişmesi (amca oğlu-amca kızı ve amca oğlulahala kızı) etkilidir. Kentleşmenin gittikçe artması ana yönünde gelişen akraba evliliği örneği verebilmektedir.²⁴

"Akraba evliliğinin en fazla rastlanan biçimi olan amca kızı-amca oğlu evliliğine ilişkin olarak araştırma sonuçlarına dayalı farklı görüşler bulunmaktadır. Barth (1954) amca kızı evliliğinin, soy sop dayanışmasını (solidarity) sağlayıcı bir rol oynamakta olduğu görüşündedir. Rosenfeld (1958) amca kızı evliliğinin mal-mülkün akrabalık grubu içinde kalmasını sağladığını savunmaktadır. Murphy ve Kasdan (1959)'a göre amca kızı evliliği babasoyunun doğal bölünme sürecini engellemektedir. Patai (1959)'ye göre amca kızı evliliği babayı mirası kendi içinde muhafaza etmekte, savunma gücünü kuvvetlendirmekte, hane halkı yapısının kararlılığını (stability) sağlamakta ve eşlerin statülerinin eşitliğini pekiştirmektedir. Yine Cuisenier (1962) için amca kızı evliliği eş seçimindeki seçenekler dizisinde alternatif-

²³ Hancıoğlu, Atilla - Ergül Tunçbilek, "Akraba Evlilikleri, Sosyo-Demografik Özellikleri ve Çocuk Ölümleri Üzerine Etkileri", Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 1998/41, (s.139-153).

²⁴ Bu durum yukarıda belirtilen Ankara çalışmasında görülmektedir. Toplumsal değişme kuramları açısından dikkate değerdir. Bkz. D. Ayan, R. Beder-Şen, G. Ünal, S. Yurtkuran, yage.

lerle simgelenen yapının en önemli ifadesidir. Khuri (1970) amca kızı evliliğinin uyumlu aile ilişkilerine katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Hilal (1970)'e göre amca kızı evliliği içinde kadın eş olarak güvence (namus açısından) altındadır. Pastner'e (1979) göre de evlilik örüntüleri ile üretim tarzı ve siyasi yol arasındaki ilişki iki farklı evlilik stratejisini ortaya çıkarır. Bunlardan birincisi siyasi görevlerin ve toprak sahipliğinin yararına olan evlilik yatırımı babayanındaki akrabaların dağılımını engellemektedir. İkincisinde de akrabalık organizasyonunda iki yandanlığı ve kardeş birliğinin önemini yansıtmaktadır.²⁵

Batı toplumlarında akraba evliliğinin bisikletin ve otomobilin icadıyla azaldığı belirtilirken, akraba evliliğinin azalmasında en önemli etken kent nüfusunun ister istemez ortaya koyduğu tesadüfi nüfus yapısıdır. Sanayi toplumunun ve buna bağlı olarak kentleşmenin değişik bölgelerden insanları bir araya getirmesi akraba evliliklerinin azalmasına neden olarak gösterilmektedir. Örneğin ABD'nin karışık ve hareket halindeki halkı onbinde sekiz (0.008) kardeş çocuğu evliliği ile yeni akıma iyi bir örnektir. Bu tür evliliklere Utah eyaletinde 1870'te %1, 1890'da %0.25, 1910'da %0.1 oranında rastlanmaktaydı. Günümüzde ise yok gibidir. Fransa'da Loire-et-Cher'de bu oranlar 1918'de %6, 1932'de %3 ve 1952'de %1 idi.²⁶ Anthony Smith bazı ülkelerde kardeş çocuğu ile evlenme oranlarını şöyle vermektedir:

İspanya	% 4.6
Japonya (Nagasaki)	% 5.0
Japonya (Tarımsal Bölge)	% 7.0
İsviçre (Alp Köyleri)	% 11.0
Hindistan (Bombay'da Parsi Etnik Grubunda)	% 12.0
Brezilya (Köyleri)	% 19.5
Fiji Adaları	% 29.7

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı kadarıyla, akraba evliliği oranları köylerden kente, doğudan batıya geldikçe azalmaktadır.²⁷

²⁵ Serpil Altuntek, 1993). Altuntek, Serpil, Van Yöresinde Akraba Evliliği, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.

²⁶ Smith, yage.

²⁷ Smith, yage.

8- Türkiye’de Akraba Evliliği Hakkında Bazı Belirlemeler

Akraba evliliklerinin oranı endüstrileşmiş Batı toplumlarında çok düşük olmasına rağmen, Türkiye akraba evliliğinin yüksek olduğu ülkeler (bazı Asya ülkeleri ve İslâm ülkeleri) arasındadır. Tercihli amca kızı evliliği Orta-Doğu ülkeleri ile birlikte Türkiye’de de görülmektedir. Türkiye’de akraba evliliklerinde başı kardeş çocukları evliliği çekmektedir.²⁸

Türkiye’de akraba evliliklerine ilişkin ülke çapındaki veriler, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü tarafından 1968’den bu yana beş yıllık aralarla düzenli olarak yapılan demografik araştırmalardan elde edilmektedir. 1968 Türkiye’de Aile Yapısı ve Nüfus Sorunları Araştırması sonuçlarına göre Türkiye’de evli çiftlerin yaklaşık olarak üçte birinin (%29) birbirleriyle yakın akraba oldukları görülmektedir.

Atalay’ın (1981) çalışmasında geniş ailede akraba evlilikleri oranı yadsınmayacak kadar yüksektir. Çekirdek ailelerde evli çiftlerin yüzde 17’si birbirleriyle akraba iken, geniş ailede bu oran yüzde 83’e çıkmaktadır. Kocası amcasının oğlu olanların yüzde 79.6’sı, kocası dayısının, halasının, teyzesinin oğlu olanların yüzde 84.6’sı geniş ailede yaşamaktadır. Çekirdek ailede yaşayanlardan ise, kocası amcasının oğlu olanlar yüzde 20, halasının, dayısının, teyzesinin oğlu olanlar ise yüzde 15 oranındadır. Birinci derecede yakın kan akrabaları ile evlenme, geniş ailede yaşayanlarda en fazla görülmesine karşın, uzak kan akrabaları ile evlenme de en fazla çekirdek ailede yaşayanlarda görülmektedir. Çekirdek ailelerde kocası ile çeşitli derecelerde akraba olanların oranı, geniş aileye oranla oldukça düşüktür. Geniş aile biçiminde akraba evliliği oldukça pekişmiştir. Geniş ailede akraba evliliklerinin yüksek olması, toprağın miras yolu ile bölünmesini önlemek veya aynı nedenle birleştirilmesini sağlamak, ailedeki bütünlüğü korumak, asillik ve reñçberlik özelliklerini pekiştirmek gibi nedenlere bağlanabilir.²⁹

²⁸ Beder-Şen, yage.

²⁹ Beder-Şen, yage.

Şaylı³⁰ çeşitli gruplarda yaptığı araştırmalar sonucunda akraba evliliği sıklığının %24-33 oranları arasında değiştiğini bulmuştur. Başaran'ın Diyarbakır'da yaptığı çalışmalarda, merkezde %34 oranında olan akraba evliliği sıklığı, köylerde %40'a çıkmaktadır. Kalyoncu, Silivri'nin Fener köyünde akraba evliliği sıklığını %1, Rize'nin Maden köyünde %47 olarak bulmuştur. Ankara Zekai Tahir Burak Kadın Sağlığı Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde ard arda doğan 10.000 yeni doğanda yapılan bir çalışmada da akraba evliliği sıklığı %21 olarak bulunmuştur.³¹

Periyodik olarak yapılan nüfus ve sağlık araştırmalarına göre oldukça hızlı ekonomik, sosyal ve demografik değişmelerin yaşandığı Türkiye'de akraba evliliğinin yaygınlığı devam etmektedir. Akraba evliliği hem kadın hem de erkeğin eğitim düzeylerinin yüksek olduğu, Türkiye'nin gelişmiş yörelerinde yetişen ve bu yörelerde yaşayan ve kent kökenli gruplar arasında düşük düzeylere inmekte, ancak geri kalan nüfus gruplarında yaygın bir uygulama olarak varlığını sürdürmektedir. Türkiye'de doğurgan yaştaki her dört kadından birinin eşiyile akraba olması, bu kadınların önemli bir bölümünün de başlık parası alınan, imam nikahı kıyılan, geniş aile içinde yaşayan ve evliliği ailesi tarafından kararlaştırılan kadınlar olması, Türkiye'de yalnızca akraba evliliği bakımından değil, evliliğin kuruluşuna ilişkin diğer özellikler bakımından da gelenekleri sürdüren ve belki de toplumsal modernleşme ile büyük oranda uyum sorunları yaşayan büyük bir kitlenin varlığına işaret etmektedir.³²

Gerek (anadil ile yaklaşık olarak belirlenen) etnik köken, gerekse bireylerin yetiştiği yörelere göre akraba evliliği oranlarında önemli farklılıklar bulunması, akraba evliliklerinin nedenleri arasında yöresel/kültürel geleneklerin önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir.³³

Geleneksel yapı ve toprağa bağımlılık, kan yakını evliliklerin sayısını artırmıştır. Eğitim ve yaşam düzeyi yükseldikçe akraba evliliklerinin sıklığında da azalmalar gözlenmektedir. Sosyo-ekonomik gelişme, şehirleşme, endüstri-

³⁰ Şaylı, Bekir Sıtkı, "Anadolunun Genetik Yapısı Üzerine Çalışmalar: İnfertil Evliliklerde Belirtenebilen İnfertilite Sebepleri", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 8, (1), 1/3, 1991, (s.75-91).

³¹ Tunçbilek, yage.

³² Beder-Şen, yage.

³³ Atilla Hancıoğlu, - Ergül Tunçbilek, "Akraba Evlilikleri, Sosyo-Demografik Özellikleri ve Çocuk Ölümleri Üzerine Etkileri", Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, 1998/41, (s. 139-153).

leşme ve eğitim düzeyinin yükselmesi ile ailenin kuruluşundaki birçok gelenekler ortadan kalktıkça akraba evliliği sıklığında azalmalar görüleceği kuşkusuzdur.³⁴

9- Semavî Din Metinlerinde Evlenmeleri Uygun Görülmeyenler

Yeryüzünde pek çok dinin varlığından sözetmek mümkündür. Dinler bazı özelliklerine göre belirli öbeklere ayrılmaktadır. Önemli din öbeklerinden birisi Semavî Dinler, İbrahimî Dinler, Kitabî Dinler veya Tek Tanrılı Dinler olarak adlandırılan ve Musevilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıktan oluşan din öbeğidir. Semavî dinler dışındaki tüm dinlerin evlilik ve akraba anlayışlarının bir dökümünü yapabilmek hemen hemen güçtür. Ancak, uzun yıllardan beri akrabalık ve evlilik konusunda çalışan araştırmacıların bir kısmı inceledikleri ilkel toplumlar yoluyla bazı Doğacı (Naturist) ve Ruhçu (Spritualist) din anlayışlarının telakkilerini yansıtmışlardır.

Budizm, Brahmançılık, Şintoizm, Hinduizm gibi semavî olmayan daha gelişmiş dinlerin de toplumsal hayatı düzenleyen kurallarının olduğu kesindir. İngiltere'de yapılan akraba evliliği ile ilgili bazı çalışmaların Hindistan örneklemleri kullanması bu bölgedeki dinlere mensup aileler arasında da akraba evliliğinin görülmesinin bir işaretidir. Japonya'da medeni kanunun akraba evliliğini yasaklaması daha önce bu ülkede yaşayan dinlere mensup ailelerin akraba evliliği yaptığına işaret etmektedir.

Türkiye nüfusunun hemen hemen tamamı Semavî dinlerden İslâm dinine mensuptur. Genel nüfusa oranları az olsa da Müslümanlık dışında kalan nüfusun Musevi ve Hıristiyan olan kesimi de Semavî din anlayışındadır. Tarihîn eski zamanlarından beri kültürün oluşumunda etkili olan bu dinlerin akraba evliliğine ilişkin emirleri doğrudan akraba evliliği kavramından hareketle değildir. Bu dinlerin evlilikte birinci derecede üzerinde durdukları konu kimler ile evlilik yapılmayacağını belirtmek şeklindedir. Yani, bu dinler evlenilmesi günah olan yakın akrabaları belirtmektedir. Yapılması yasaklanan ensest/fücür olacak ilişkinin sınırlarını belirtmektedir.

³⁴ Beder-Şen, yage.

Uzun zamandan beri dünyanın değişik yörelerinde yapılan akrabalık ve evlilik araştırmaları da, bir iki örnek dışında, çok genel olarak ve önemli ölçüde ensestin/fücürün kabul görmediğini göstermektedir.³⁵ Semavî dinlerin de evlilik yapmayı ve cinsel ilişkide bulunmayı yasakladığı akrabalar, tüm dünyada ensestin/fücürün kapsamını hemen hemen belirlemiştir.

Kuran'ı Kerim'de³⁶ *"O Geçmişte olanlar hariç, artık babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin. Çünkü bu edepsizliktir, (Allah'ın) hısm(ı)dır ve iğrenç bir yoldur. Size (şunlarla evlenmeniz) haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kız kardeş kızları, sizi emziren analarınız, süt bacılarınız, karılarınızın anaları, birleştiğiniz karılarınızdan olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız- eğer onlarla henüz birleşmemişseniz, (kızlarını almaktan ötürü) üzerinize günah yoktur- kendi sulbünden gelen oğullarınızın karıları ve iki kız kardeşi bir arada almanız. Ancak geçmişte olanlar hariç. Şüphesiz Allah, çok bağışlayan, çok esirgeyendir."*

Bu ayetten anlaşılın şu ki kardeş çocuklarının ve kardeş torunlarının evliliği olarak kavramlaştırılan birinci dereceden ve ikinci dereceden akraba evliliği İslâm dinince yasaklanmamıştır. Hatta, Hz. Muhammed'in kızı olan Hz. Fatımâ Hz. Muhammed'in amcasının oğlu olan dördüncü halife Hz. Ali ile evlenmiştir. Hz. Muhammed'in sünnetlerini uygulamada ve Ehl-i Beyt'e saygı göstermede çaba sarf eden İslâm Dünyası'nın akraba evliliği konusunda böyle bir bilinçle hareket ettiği düşünülebilir.

"Akraba Evliliğinin Kültürel Nedenleri-Ankara Örneği" adlı çalışmada anket uygulanan kişilerin bir kısmı akraba evliliği ile din arasında bir bağıntı kursa da tamamen dinî bir nedenle akraba evliliği yapılmadığı dikkat çekmektedir. Belki ileride yapılacak bir çalışmada böyle bir hipotezden hareket edilebilir. Bu çalışmada akraba evliliğine İslâm dininin bakışı konusunda araştırma kapsamındaki kadınların ve erkeklerin yarıdan fazlasının (%55 ve %60) görüşü akraba evliliğinin din tarafından desteklendiği yönündedir.

İslâmiyet öncesi Semavî dinlerden olan Musevilik/Yahudilik'te de bu dine inananların evlilik konusunda kendilerine yasaklanan kimseler vardır.³⁷

³⁵ Güvenç Bozkurt, İnsan ve Kültür.

³⁶ Kuran-ı Kerim, Nisa Suresi: 22 ve 23. Ayetler. Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali, (Prof. Dr. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.

³⁷ Hristiyanlık için de Tevrat'taki bu kural geçerlidir.

Bu kimseler hemen hemen Kuran-ı Kerim'deki evlenilmesi yasak kimseler listesiyle, süt anne ve süt kardeşler ayrı tutulur ise aynıdır. Kitab-ı Mukaddes'in Eski Ahit (Tevrat) kısmı Levililer Suresinde şu ayetler yer almaktadır: "6-Sizden hiç biri kendi yakın akrabasından birine onun çıplaklığını açmak için yaklaşmayacaktır; Ben Rab'im 7-Kendi babanın çıplaklığını, ve ananın çıplaklığını açmayacaksın, senin anandır; onun çıplaklığını açmayacaksın. 8-Babanın karısının çıplaklığını açmayacaksın; o senin babanın çıplaklığıdır. 9-Kendi kız kardeşinin, babanın kızının, yahut ananın kızının çıplaklığını, evde doğmuş olsun yahut dışarıda doğmuş olsun, onların çıplaklığını açmayacaksın. 10-Senin oğlunun kızının, yahut kendi kızının kızının çıplaklığını, onların çıplaklığını açmayacaksın; çünkü onların çıplaklığı seninkidir. 11- Babanın karısının kızının çıplaklığını, babandan olan senin kız kardeşindir, onun çıplaklığını açmayacaksın. 12-Babanın kız kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın; o senin babanın yakın akrabasıdır. 13-Ananın kız kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın; çünkü senin ananın yakın akrabasıdır. 14-Babanın kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın, onun karısına yaklaşmayacaksın, senin yengendir. 15-Kendi gelininin çıplaklığını açmayacaksın; oğlunun karısıdır; onun çıplaklığını açmayacaksın. 16-Kardeşinin karısının çıplaklığını açmayacaksın; o kardeşinin çıplaklığıdır. 17-Bir kadınla onun kızının çıplaklığını açmayacaksın: onun oğlunun kızını yahut kızının kızını, onun çıplaklığını açmak için almayacaksın; onlar yakın akrabadır; alçaklıktır. 18-Bir kadını kendi kardeşi üzerine, onu kışkırtmak, o hayatta iken kendi yanında çıplaklığını açmak için almayacaksın."³⁸

Museviler arasında da akraba evliliği yapıldığının en önemli ve eski iki kanıtı, gene Tevrat'ta belirtilen, Hz. İsak'ın, amcasının kızı ile³⁹ ve onun oğlu olan Hz. Yakub'un ise dayısının kızları ile evlenmeleridir.⁴⁰ Akraba evliliğinin Yahudiler arasında yaygın olarak yapıldığına ilişkin bir bilgiye ulaşılmamıştır. Ancak İsrail'deki Müslüman ve Hıristiyan Arap nüfusun akraba evliliği yapma eğilimi çeşitli nedenlerden dolayı oldukça yüksektir.

³⁸ Kitab-ı Mukaddes, Levililer: 18/6-18. Bkz. Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, (Tevrat ve İncil) Kitab-ı Mukaddes Şirketli yay., 1991, İstanbul.

³⁹ Kitab-ı Mukaddes, Tekvin: 24/ 47-49.

⁴⁰ Kitab-ı Mukaddes, Tekvin: 29/13-20.

10- Sonuç ve Değerlendirme

Din, mitoloji ve tarih konularında yazılan eserlerden akraba evliliği olgusunun tarihin erken dönemlerinden beri görüldüğü anlaşılmaktadır. Akraba evliliğinin sosyolojik/antropolojik nedenleri vardır. Enest/fücür de ilginç bir akraba evliliği türü olarak tarihin farklı dönemlerinde ve çeşitli toplumlarda izlenmiştir. Zamanımızda hemen hemen dünya genelinde yasaklanmış olan enest/fücür olgusunun ortadan kalkmasında semavî dinlerin birinci derecede etkisi olmuştur. Türk kültürünün uzunca bir tarih dönemden beri içinde olduğu Müslümanlıkta ve diğer semavî dinlerde akraba evliliği yasaklanmamıştır. Toplumsal değişme süreçlerinde özellikle kentlerin ortaya çıkması ve ulaşım araçlarının insan hayatına girmesi ile akraba evliliklerinde bir azalma olmuştur. Bu gün akraba evliliğinin gündemde olmasındaki önemli neden, bu tür evliliklerde doğan çocukların bazı genetik rahatsızlıkları taşımalarıyla ortaya çıkan tıbbî bir durumdur.

Bir yanda kültür konuları üzerine yapılan çalışmalar devam ederken diğer yanda biyoloji, fizyoloji, kimya, genetik gibi temel tıp bilimlerinde kaydedilen gelişmeler kalıtsal olarak kan bağı akrabalıklarının evlilikler yoluyla sürmesinin sonuçlarına disiplinler arası yaklaşımı getirmiştir. Arkasında yüzlerce yıllık kültür birikimlerinin olduğu akraba evliliği, böylelikle, tıp sosyolojisi konusu olarak da ele alınabilecektir.

Çocuk Sahibi Olma Sorumluluğu

Nebile ASLAN*

Özet :

Çocuk sahibi olma arzusu, psikolojik, sosyal, ekonomik ve dini açılarından çeşitli nedenlere dayanmaktadır. Ölümsüzlük arzusunun tatmini, çocuğun masumiyet ve çekiciliğinin uyandırdığı sevgi ve şefkat duyguları, yaşlılık döneminde bakım görme isteği ile ekonomik katkı beklentileri bu nedenlerden bazılarıdır. Ayrıca İslam dininin bu konudaki teşvik edici yaklaşımı çocuk sahibi olmayı daha da çekici kılmaktadır. Ancak hem sosyo-psikolojik hem de dini gerçekler, bu arzunun tatminine yönelik olarak bir takım sorumluluklara dikkatimizi çekmektedir. Bu sorumlulukların başında da çocukların, kendisi ile barışık, çevresi ile uyumlu, girişken ve başarılı olup içinde bulunduğu topluma olumlu katkılar sağlayan bireyler olarak yetiştirilmeleri gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Çocuk, aile, ölümsüzlük arzusu

Abstract :

Responsibility of Having Child

The desire to have a child stems from psychological, social, economic and religious reasons. Satisfying the desire of immortality, tenderness and love which arise from innocence nature of child, being looked after, financial support during oldness etc. are some of those reasons. Encouraging attitude of Islam for having a child is another fact which makes "having a child" more desirable. However, both socio-psychological and religious facts, bring about some responsibilities towards satisfying this desire. Child's self-confidence, his/her harmony with social environment, being successful, enterprising and his contribution to society are priority of these responsibilities.

Key words: Child, family, desire of immortality

GİRİŞ

Toplumsal yapının en önemli unsuru insan, insan unsurunun kaynağı ise çocuktur. Bu nedenle toplumun geleceği, çocukların beden, ruh, ahlak ve düşünce bakımından sağlıklı ve iyi yetiştirilmelerine bağlı bulunmaktadır.

* Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

İnsanda çocuk sahibi olma arzusu fitrî olarak bulunur ve bu arzunun toplumun geleceğini oluşturma bilinci doğrultusunda tatmin edilmesi, oldukça ağır bir sorumluluğun üstlenilmesi anlamına gelmektedir. Zira kendisi ile barışık, çevresi ile uyumlu, girişken ve başarılı olup içinde bulunduğu topluma olumlu katkılar sağlayan, kısacası sorunların üstesinden gelebilecek üretken insanların yetişmesi, bu sorumluluğun farkında olan ana-baba ve eğitimcilerin tutum ve davranışlarıyla yakından ilgilidir.¹ Bu makalenin amacı çocuk sahibi olma arzusunun dayandığı temelleri tartışmak ve bu arzunun aile ve topluma yüklediği sorumlulukları, öncelikle kendi sosyo-kültürel yapımız açısından irdelemektir.

1. ÇOCUK SAHİBİ OLMA ARZUSU

a. Psikolojik, Sosyal ve Ekonomik Temelleri

Dünya hayatının sonlu oluşu ve ölüm gerçeği, insanoğlunun temel varoluşsal problemlerinden biridir. Geleneksel kültürlerde ölüm, dinlerin de büyük desteği sayesinde, bir son değil aksine yeni bir hayatın başlangıcı olarak görülmekte idi². Ancak çağdaş kültür, ölüm ötesi hayat ve yeniden diriliş konusunda büyük bir şüphe ve duyarsızlık geliştirerek bu olguyu bilinçli bir şekilde dikkatlerden uzak tutmaya çalışmaktadır.³ Nitekim bilimsel ve teknolojik gelişmelere paralel olarak insan ömrünün uzatılmasına yönelik çabaların ortaya çıkışı, ölüm karşısındaki geleneksel tutumların değişmeye başladığını açıkça göstermektedir.

Sağlıklı ve uzun yaşamaya yönelik tıbbî çalışmalar sayesinde insan ömrünün önemli ölçüde uzatıldığı bilinmektedir. John Hick, Lerner'in, Eski Yunan'da ortalama ölüm yaşının 20, Eski Roma'da ise 22 civarında oluşu ile ilgili tespitlerini naklederek, 18. yüzyılda ortalama ölüm yaşının 36 civarında olduğundan bahsetmektedir. Günümüzde ise erkekler için 69-70 arasında olan ortalama ölüm yaşının, kadınlarda 75'e ulaştığını ve neredeyse dörtte üç oranında bir artışın söz konusu olduğunu belirtmektedir.⁴ Gerek yaşlanmayı geciktirerek ölüme geçici bir hayat rengi vermeye yönelik bu çalışmaları ve gerekse Kriyobiyoloji, (canlıları bir müddet dondurduktan sonra hayata döndürme bilimi)⁵ alanındaki gelişmeleri, insandaki ölüme karşı mücadele ve ölümsüzlük arzusunun belirtileri olarak algılamak mümkündür.

¹ Güneysu, S.; Bilir, Ş., "Üniversite Gençlerinin Kendini Kabul Düzeyine Algılanan Ana-Baba Tutumlarının Etkisi", Aile Yazıları III içinde, A.A.K.B. Yay., Ankara 1990, s. 355

² Hick, John, "Değişen ölüm sosyolojisi" (çev. Turan Koç) E.Ü.İ.F.D., S.VI, s. 237

³ Hökelekli, Hayati, "Ölümlerle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma", U.Ü.İ.F.D., C 4, S. 4, s. 58

⁴ Hick, a.g.m., s., 236

⁵ Geniş bilgi için bkz. <http://www.genetikbilimi.com/tip/kriyo.html> 16.01.2004

Evrensel bir psikolojik gerçek olan ölümsüzlük arzusu, kutsal kitaplarda, ilahi dinlerin ortak temalarından biri olarak, "yasak ağaç" kavramı ile sembolize edilmektedir. Kutsal kitapların tefsirlerinde bu konuya dair çeşitli yorumlar bulunmasına rağmen, yaygın kabullerin başında, ağacın ölümsüzlük bahşedici özelliği gelmektedir.⁶ Kur'an-ı Kerim'de ise bu ağacın mahiyeti hakkında bilgi verilmemekle birlikte, "Rabbiniz size bu ağacı yalnızca, birer melek olmamanız yahut, ölümsüzlüğe kavuşmamanız için yasaktı."⁷; "Ey Adem! Sana sonsuzluk ağacını (şeceretü'l-huld) ve yok olmayacak bir saltanatı göstereyim mi?"⁸ mealindeki ayetlerde de görüldüğü üzere, ölümsüzlüğe yapılan vurgu ön plandadır. Kanaatimizce kutsal kitaplardaki ölümsüzlük vurgusu ve "yok olmayacak bir saltanat" ifadesi, çocuk sahibi olma isteğinin, insandaki ölümsüzlük arzusunun tezahürlerinden biri olarak anlaşılmasını mümkün kılmaktadır. Nitekim bütün canlılarda içgüdüsel bir özellik olarak bulunan üreme fonksiyonu insanda, diğer canlılardan farklı olarak, kendi soyunu ve ismini sürdürme arzusu eşliğinde gerçekleşmektedir. Bu sayede insan, ölümsüzleşme umuduna sahip olabilmektedir.

Çocuk sahibi olmayı güdüleyen biricik faktör, kuşkusuz bu arzu değildir. Bildiği üzere insan yavrusunun masumiyet ve çekiciliği çocuk sevgisinin doğal sebebidir. Buna ilaveten çocuk sahibi olmanın getirdiği toplumsal rol ve statüler de bu güdülenmede önemli bir paya sahiptir. Ayrıca, bazı araştırmalara⁹ göre ekonomik yardım beklentisi ile yaşlılık döneminde korunma ve bakım görme isteği, çocuk sahibi olma konusunda, özellikle batılı olmayan toplumlara özgü faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

b. Dinî Temelleri

Çocuk sahibi olup neslin devamını sağlamak, İslam'ın evlilik konusundaki hedeflerinden biri, hatta en önemlisidir. Kur'an'da çocuk sevgisinin fitrî bir duygu olduğu¹⁰ belirtilerek ana babaların çocuklarına karşı tabii olarak hissettikleri endişe, ilgi ve şefkat, çeşitli örneklerle anlatılmaktadır. Mesela, Hz. Nuh'un kafir olarak ölen oğlu karşısındaki ızdırabı,¹¹ Hz. Yaküb'un Yûsuf'un kayboluşu

⁶ Geniş bilgi ve yorumlar için bkz. Bolay, S. Hayri, "Adem" md., T.D.V. İslam Ansiklopedisi, C. 1, s. 358-363

⁷ A'raf 7/20

⁸ Tâhâ 20/120

⁹ Kağıtçıbaşı, Çiğdem, *İnsan-Aile-Kültür*, Remzi Kitabevi, 2. bsk., İstanbul 1991, s. 95-103

¹⁰ Âli-İmrân, 3/14

¹¹ Hüd 11/45

karşısında, gözlerinin kaybına yol açan üzüntü ve ağlamaları¹² ile Hz. Mûsa'nın annesinin, nehre attığı çocuğu karşındaki telaşı¹³ çocuk sevgisinin birer tezahürüdür. Ayrıca, "saçılmış inci taneleri"ne benzetilen "ebedi cennet çocukları"ndan bahseden ayetlerde¹⁴ görüldüğü üzere, Kur'an, fitrattaki bu duygunun, ahiret hayatında da devam edeceğine işaret etmektedir.

Kur'an-ı Kerim, mü'minleri, Allah'tan salih evlatlar istemeye teşvik etmektedir.¹⁵ Mesela, "*Ve onlar ki; 'Rabbimiz bize gözler sevinci (gönüller açan) eşler ve çocuklar lütfeyle ve bizi (senin azabından) korunanlara önder yap.' derler.*"¹⁶ mealindeki ayet-i kerime bunun güzel bir örneğidir. Bunun yanı sıra Kur'an'da, bazı peygamberlerin ve salih kulların, Allah'tan temiz bir soy ve o soydan kulluk bilincine sahip milletler yaratılmasına yönelik dualarını içeren ayetler de vardır.¹⁷ Buna ilaveten Hz. Peygamber'in, "*Evlenin çocuk sahibi olun; ben kıyamet gününde ümmetimin çokluğu ile iftihar edeceğim*"¹⁸ mealindeki hadisi de soyu sürdürmenin önemini vurgulamaktadır. Ancak, soyu sürdürmenin tek başına bir hedef olamayacağı gayet açıktır. Çünkü bu ayetlerdeki salih evlat vurgusuna bakıldığında, çocuk sahibi olma arzusunun, yalnızca bireysel ihtiyaç ve hedeflere yönelik olarak değil, sağlıklı bir toplumsal yapıyı oluşturacak ideal neslin yetişmesi doğrultusunda yönlendirilmesi gereği, açıkça görülmektedir.

Bilindiği üzere İslam'a göre insanın varoluşunun asıl amacı kulluk bilincine erişmek ve bu bilince uygun bir hayat tarzını benimseyerek ona uygun yaşamaktır. Çocuk sahibi olma sorumluluğu ise, bu amaca ulaşma yolunda karşılaşılabilecek zorluklardan biridir. Çünkü Kur'an'ın anlatımında çocuk sevgisi, Allah tarafından verilmiş bir lütuf olmakla birlikte, insanı Allah'tan uzaklaştırarak, asıl amacını unutturabilecek engellerden biri olarak gösterilmektedir. Mesela "*Biliniz ki dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve kendi aranızda övünme, mal ve evlat çoğaltma yarışından ibarettir. Bu, tıpkı bir yağmura benzer ki; bitirdiği ot, ekincilerin hoşuna gider, sonra kurur, onu sapsarı görürsün, sonra çerçöp olur.*"

¹² Yûsuf 12/84

¹³ Kasas 28/10-13; Tâhâ 20/40

¹⁴ İnsan 76/19; Tûr 52/24; Vâkı'a 56/17

¹⁵ Bazen eski peygamberlerin duası, bazen mü'minlerin vasıfları ve duaları olarak geçen ayetlerden bazıları şunlardır: Âl-i İmran 3/35,38; Bakara 2/28; Ahkâf 46/15; A'raf 7/189

¹⁶ Furkan 25/74

¹⁷ Bakara 2/128; Âl-i İmrân, 3/35; İbrâhim 14/35, 40

¹⁸ Mûsned, II,72

¹⁹ Hadid 57/20

Ahirette ise çetin bir azap; Allah'tan mağfiret ve rıza vardır. Dünya hayatı, aldatıcı bir zevkten başka bir şey değildir.¹⁹ "Kadınlara, oğullara, kantar kantar altın ve gümüşe, nişanlı atlara ve develere, ekinlere karşı aşırı sevgi beslemek insanlara güzel gösterilmiştir. Bunlar dünya hayatının nimetleridir. Halbuki gidilecek yerin güzeli Allah katındadır."²⁰; "Mallarınızın ve çocuklarınızın aslında bir fitne olduğunu ve büyük ecrin Allah katında olduğunu bilin."²¹; "Ey iman edenler! Eşlerinizin, evlatlarınızın içinde hakikaten size düşman olanlar da vardır, o halde onlardan sakının"²² mealindeki ayetler buna örnektir. Ayrıca bu ve benzeri ayetlerde, çocuk sevgisinin mal çokluğu ile bir arada zikredilmesi de son derece dikkat çekicidir.

Görüldüğü üzere, fitrî ve tabii bir ihtiyaç olan çocuk sevgisi, dikkat edilmediği takdirde, kulun Allah ile ilişkisini tehlikeye düşürücü bir unsur haline gelebilmektedir. Nitekim Kur'an, bu durumun önüne geçmek amacıyla insanları uyarmakta ve onları asıl hedef doğrultusunda yönlendirmektedir. Mesela, "Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdür. Bakî kalacak olan iyi ameller ise, Rabbinin katında, sevapça da hayırlıdır, ümid yönünden de daha hayırlıdır"; "Halbuki sizi huzurumuza yaklaştıracak olan, mallarınız ve evlatlarınız değildir. Ancak iman edip de salih amel işleyenlere gelince, işte onların amellerine karşı kendilerine kat kat mükafat vardır. Onlar cennet köşklerinde emniyet içindedirler."; "Ey İnananlar! Mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah'ı anmaktan alıkoymasın. Kim bunu yaparsa işte onlar ziyana uğrayanlardır."²³ mealindeki ayetler bize çocuk sahibi olmanın ne denli büyük bir sorumluluk gerektirdiğini açıkça göstermektedir.

2. ÇOCUK SAHİBİ OLMA SORUMLULUĞU

a. Aile ve Çocuk

Sanayileşme ve teknolojik gelişmeler toplumsal yapımızda büyük değişikliklere yol açmakta ve bunun bir sonucu olarak da örf, adet ve geleneklerin, değer yargılarının doğal bir süreç içerisinde öğrenildiği yer olan geleneksel büyük aile tipinden, ana-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile tipine geçiş süreci yaşanmaktadır.

¹⁹ Hadid 57/20

²⁰ Â'l-İmrân, 3/14

²¹ Enfâl 8/27-28

²² Teğâbün 64/14

²³ Kehf 18/46; Sebe 34/37; Münâfikûn 63/9

Geleneksel ailede otoriter hiyerarşik bir yapı mevcut olup, biz duygusu hakimdir. Aile içi ve toplumsal ilişkileri gelenek ve göreneklere dayalı normlar sistemi düzenler. Oysa ki çekirdek ailede ben duygusunun hakimiyeti söz konusu olup, demokratik temelli eşitlikçi bir yapının oluşturulması zorunlu hale gelmektedir. Bu aile tipinde toplumsal ilişkileri, akla ve mantığa dayalı normlar sistemi düzenlemektedir.²⁴

Son yıllarda yapılan araştırmalar aile yapımızın hem çekirdek hem de geleneksel aile niteliğini taşıdığını ortaya koymaktadır. Çünkü hem kentte hem de kırsal kesimde aile yapılarımızın çekirdek aile özelliği taşımalarına karşın, aile içi ilişkilerde geleneksel değer sistemlerinin hüküm sürmeye devam ettiği görülmektedir.²⁵ Nitekim Türk toplumu ve ailesinin temelindeki insan ilişkilerine yönelik egemen değerler, yakınlık, sadakat, karşılıklı bağlılık ve dayanışma olarak belirmektedir. Batılı psikologların iç içe ve kaynaşmış olarak niteledikleri böyle bir ailenin bireyleri, bir yere ait olmayı, özerkliğe yeğleyen, bağımlı, duyguyla mantığı ayırtırmayan, yakınlarından çok şeyler bekleyip, duygusal tepkiler gösterebilen kişiler olarak görülür. Bu yaklaşımlara göre bu tür aileler strese dayanıklı olmayan sağlıklı aileler olarak nitelenirler.²⁶ Ancak Modern psikolojinin ayrılmış benlik yapısını sağlıklı olan tek model olarak öne sürmesi, bencillik ve sosyal bağlılık eksikliği içerdiği için eleştirilmektedir.²⁷ Zaten bu tanımlama Türk ailesi için yeterince açıklayıcı değildir. Çünkü "geleneksel Türk ailesi normlarla beslenen rol ve yetki dağılımları açısından belirgin ve ayrılmış bir yapıya sahiptir. Ancak normatif beklentilerin dışına çıkan duygusal ilişkiler ve kişisel beklentiler açısından, sınırları belli olmayan, ayrılmamış ve benlikler arası kaynaşmaya yatkın bir niteliği vardır."²⁸ Kuşkusuz bu durum birey-aile ilişkilerinin sorgulanmasını ve değişen şartlara göre yeniden şekillendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Bilindiği üzere aile çocuğun beslenme, barınma, sağlık, sevgi, güven ve eğitim gibi temel gereksinimlerinin karşılandığı bir kurumdur. Bu nedenle çocuğun bedensel, zihinsel, duygusal, ahlaksal ve sosyal gelişimi için en uygun ortamı

²⁴ Sayın, Önal, "Aile İçi İlişkilerin Toplum ve Birey Boyutunda Çözümlemesi", Aile Yazıları IV içinde, A.A.K.B. Yay., Ankara 1990, s. 531

²⁵ Sayın, Ö., a.g.m., s. 546

²⁶ Fişek, Güler, "Türk Ailesinin Dinamik ve Yapısal Özellikleri Üzerinde Düşünceler ve Konuya İlişkin Bir Ön Çalışma Raporu", Aile Yazıları III, içinde, A.A.K.B. Yay., Ankara 1990, s. 291; Kağıtçıbaşı, "Aile ve Kültürel Psikoloji", Aile Yazıları III içinde, s. 251

²⁷ Kağıtçıbaşı, Kültürel Psikoloji, Yapı Kredi yay., İstanbul 1992, s. 98

²⁸ Fişek, a.g.m., s. 292; Kağıtçıbaşı, a.g.m., s. 253

sağlamak her şeyden önce aileye düşen bir görevdir. Çünkü kişiliği oturmuş sağlıklı bireylerin yetişmesi öncelikle sağlıklı bir aile ortamını gerekli kılmaktadır.²⁹

b. Sosyal Çevre ve Çocuk

Sosyal psikolojik değerlendirmelere göre toplumsal davranışın oluşum sürecinde kişi her an ve her durumda diğer insanların onu nasıl değerlendireceğini düşünmektedir. Böylelikle birey, daha önceki yaşantılardan edindiği tecrübelerin ışığında, düşünme, kendi eylemlerini değerlendirme ve kendi kendinin bilincine vararak davranışlarını yönlendirme yeteneği kazanmaktadır.³⁰ Elbette bunların arasında, aile içi ilişkilerde kazandığı tecrübeler en ön sırada gelmektedir. Nitekim kişinin kendini kabulü ile başkalarının onu kabulü arasındaki ilişkiyi sorgulayarak, bireyin kendini kabul düzeyinin ya da kendi kişiliğine karşı geliştirdiği tutumların, ana babalar, öğretmenler, arkadaşlar v.b. gibi "önemli olan diğer kişiler" den etkilenerek kazanıldığını ileri süren pek çok araştırma mevcuttur.³¹ Ayrıca bu tecrübeler onun, hayatın içinde sürekli karşılaşmak zorunda olduğu bağımlılık-bağımsızlık dengesi açısından da belirleyici olmaktadır. Çünkü "bireyin psikolojik ve sosyal işleyişinde benliğin belirgin sınırlı ve ayrılmış olması veya akışkan sınırlı ve ilişkili olması büyük önem taşımaktadır."³² Buna ilaveten, insan davranışı kültürden bağımsız olmadığı³³ için, çocuğun temel güven duygusunun oluşumunda, çevresindeki insanların tutum ve davranışlarının yanı sıra içinde bulunduğu dinî ve kültürel değerlerin de önemli bir rolü vardır. Türk toplumunun bu değerler açısından ne kadar zengin bir yapıya sahip olduğu ise herkesin malumudur.

Bilindiği üzere, İslam dininin ilke ve değerleri ile yörgülerek asırlara damgasını vurmuş olan medeniyetimizin temelinde, kişilik gelişiminin en önemli dinamiklerinden biri olan, sevgiye dayalı bir disiplin anlayışı yer almaktadır. Çünkü İslam'a göre imanın olgunlaşma sürecinde, insanlar arasındaki güven ve saygının gelişebilmesi açısından, sevginin son derece önemli bir yeri vardır. Esasın-

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Zulliger, Hans, *Çocukta Ruhsal Bozukluklar Ve Tedavisi*, (çev., Kamuran Şipal), İstanbul 1990; Şemin, Refia Uğurel, *Gençlik Psikolojisi*, 3. bsk., İstanbul 1992, s. 150 vd.; Yörükoğlu Atalay, *Çocuk Ruh Sağlığı*, 18. bsk., İstanbul 1993, s.125-151; Lawrence, William, *Çocuk (Çocuğunuzu Keşfedin)*, çev., Miyase Koyuncu, Hayat Yay., İstanbul 1998, s. 61 vd.

³⁰ Önür Nimet, "Sembolik Etkileşimci Bir Perspektifte Aile İçi İletişim İlişkilerinin Çözümlemesi", Aile Yazıları III, A.A.K.B. Yay., Ankara 1990, s. 407

³¹ Güneysu, S.; Bilir,Ş., a.g.m.,s. 355

³² Kağıtçıbaşı, Çiğdem, a.g.e., s. 96

³³ Kağıtçıbaşı, a.g.m., s. 256

da Allah ve Resûlü'nü her şeyden ve herkesten daha fazla sevmek, imanın olgunlaşması için en büyük şart³⁴ olmakla birlikte, böyle bir iman aynı zamanda tüm insanları kucaklayıcı bir özellik taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "Birbirinizi sevmedikçe iman etmiş olamazsınız"³⁵ sözü bu gerçeğe işaret etmektedir.

Sağlıklı bir kişiliğin iki önemli göstergesi, kendine ve çevreye güven duyma ile kendini gerçekleştirmedir. Ancak bu iki özelliğin kazanılması, sevgi görme ile çok yakından ilgilidir. Yeterince sevgi görmemiş bir insanın, kendine güvenmesi ya da gerçekleştirilmesi beklenemez, çünkü sevgi olmadıkça, insanlar arası ilişki olumlu, sağlıklı ve sürekli olamayacağı için, güven duygusu gelişemez. Kısacası sevgi olmadan, insan olunamaz.³⁶ Bu bağlamda çocuklara sevgi göstermenin önemi de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zira kişiliğin temelleri ilk beş-altı yıl içinde atılır ve her çocuk kendine özgü bir kişilik geliştirir.³⁷ Bu dönemde yeterince sevgi göremek çocuk için son derece zararlıdır.³⁸ Buna karşılık yeterli seviyede sevgi alan ve bu sayede sevmeyi öğrenen çocuk, hem ailesine hem de başkalarına yakınlık ve güven duymayı öğrenerek, sağlıklı bir şekilde toplumsal hayata katılır. Görüldüğü üzere psiko-pedagojik verilerle İslam'ın prensipleri arasında hiçbir çelişme söz konusu değildir, aksine sevginin üretilmesinde, dinin olumlu etkisi, yadsınamaz bir üstünlüktür. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s.)'in "Küçüklerimize merhamet etmeyen bizden değildir"³⁹ hadisi güzel bir örnektir. Zaten, sevgi, hoşgörü, yumuşak tavır, güzel söz, kalpleri ısındırma ve düşündürme, İslam'ın çocuk yetiştirme ile ilgili temel esasları arasında yer almaktadır.⁴⁰ Bu esasların en güzel uygulayıcısı olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in çocuklarla ilişkilerinin, büyük bir sevgi ve hoşgörü içerdiği bilinmektedir. Nitekim, onun çocuklara değer verdiğini, selamlaşıp hal hatır sorduğunu, arzu ve isteklerini dikkate aldığını, aralarında adaleti gözettiğini ve onlarla şakalaştığını anlatan pek çok

³⁴ Nesâî, İman, 2; İbn Mace, Fiten, 23; Buhari; İman, 8; Müslim, İman, 69

³⁵ Müslim, İman 93; Ebu Davud, Edeb, 130,131

³⁶ Köknel, Özcan, *Dolu Dolu Yaşamak*, Altın Kitaplar Yay., İstanbul 1992, s.58

³⁷ Yörükoğlu, a.g.e., s.127; Köknel, a.g.e., s. 42

³⁸ Guillaume, Paul, *Psikoloji*, (çev., Refia Şemin), İ.Ü.E.F. Yay., Fen Fak. Basımevi, İstanbul 1970, s.21

³⁹ Ebü Davud, Edeb, 58

⁴⁰ Kırca, Celal, "Kur'an'a Göre Çocukların Talim ve Terbiyesinde Takip Edilecek Esaslar", E.Ü.İ.F Dergisi, S. IX, Kayseri 1996, s. 39-48

hadis vardır.⁴¹ İbrahim Canan, Hz. Enes'ten gelen çeşitli rivayetleri birleştirerek Resulullah'ın çocuklarla ilgili tutum ve davranışlarını şöyle özetlemektedir: "*Ha-zerde ve seferde on yıl Resulüallah (s.a.s.)'a hizmet ettim. Yaptığım işler her seferinde onun istediği şekilde gerçekleşmedi, buna rağmen bana bir kerecik olsun ne vurdu ne kötü söz söyledi, ne azarladı, ne surat astı, ne de ayıpladı. Bir kere olsun "of be!" demedi. Yaptıklarından hoşuna gitmeyen için "ne fena yaptın" demedi. Yaptığım bir şey için "Bunu niye böyle yaptın veya yapmadığım bir emri için de; "Onu niye yapmadın!" diye hesaba çekmedi. Hanımlarından biri, "Keşke şöyle yapsaydın!" diye müdahale edecek olsa: "Bırakın çocuğu, o Allah'ın murad ettiği işi yapmıştır" derdi.*"⁴²

SONUÇ

Daha önce de belirttiğimiz üzere sağlıklı kişilikler, sosyal çevre ve kültürel yapının önemli katkısına rağmen, öncelikle sağlıklı aile ortamında yetişir. Türkiye'de hem kişilik gelişimi hem de zihinsel gelişim açısından, çocuğun gelişme ortamının yetersiz ve olumsuz taraflarına vurgu yapan pek çok araştırma mevcuttur.⁴³ Kanaatimizce bu yetersizliğin sebeplerinden birisi ve belki de en önemlisi, aile yapılarındaki farklılaşmaların bir sonucu olarak, birey olma ve ait olma dengesinin kurulma güçlüğüdür.

Başkalarından "ayrışmak" ve "bireyselleşmek" gerek kişilik ve gerekse aile incelemelerinde önemle vurgulanan kavramlardır. Batı'da gelişmiş bir bilim olan psikolojiye göre, kendi kendine yetme, kendi başına başarıma, bireysel beceri, rekabet gibi, bireyin üstünlüğüne yönelik değerler içeren "bağımsızlaşmış" ve "bireyselleşmiş" kişilik sağlıklı kişiliktir. Aynı zamanda kişilik sınırları iyi belirlenmiş olan, birbirleriyle "iç içe" veya "kaynaşmış" olmayan bireylerden oluşan aile de sağlıklı aile olarak tanımlanmaktadır.⁴⁴ Oysa ki çok hızlı bir değişime maruz kalan, hatta buna biraz hazırlıksız yakalanan toplumumuz açısından bu tanımlamalar, realiteye uygun düşmemektedir. Çünkü Türkiye ve benzeri toplumlarda (özellikle Orta-Doğu-Akdeniz sosyo-kültürel bağlamında) ailesel ve sosyal etkileşim, kişiler arası bağlılık ve karşılıklı bağımlılığa dayanır. Çekirdek aile bağlamında bile bu tür insan ilişkisi devam etmekte ve modern aileyi de etkilemektedir.⁴⁵ O halde toplumumuzun, bütünüyle bağımsız değil, bilakis büyük hassasiyet

⁴² Canan İbrahim, "Aile Reisi ve Baba Olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)", Aile Yazıları II içinde, A.A.K.B. Yay., Ankara 1990, s. 480

⁴³ Kağıtçıbaşı, "Türkiye'de Çocuğun Değeri, Gelişme Ortamı ve Alınması Gereken Önlemler", Psikoloji Dergisi, S. 10, s. 29

⁴⁴ Kağıtçıbaşı, "Aile ve Kültürel Psikoloji", s. 251

⁴⁵ Kağıtçıbaşı, a.g.m., s. 253

gerektiren bu konuda, dengeyi çok iyi kurmuş ve bu sayede her tür zorluğun üstesinden gelebilecek bireylere ihtiyacı olduğu açıkça görülmektedir. Söz konusu dengenin kurulabilmesi ise, ana babaların, çocuk sevgisini, ölümsüzlük arzusunun bir tatmin aracı olmaktan çıkarak, İslam'ın da öngördüğü üzere, sevgi ve hoşgörüyü dayalı bir disiplin anlayışı ile hareket edebilmelerine bağlıdır. Esasında çocuk sahibi olmanın getireceği en büyük sorumluluk da budur. Kendi iradesi dışında hayata gözlerini açan insan yavrusu, içine doğduğu ortamda kendi varoluşunun farkına varma imkanı bulabilecek midir? İşte meselenin özü budur. Çocuğu bütünüyle kendisinin bir devamı gibi görmek, onun duygu, düşünce ve irade özgürlüğüne saygı gösterememek; çocuk emanetine, dolayısıyla geleceğin toplumuna karşı gösterilebilecek en büyük sorumsuzluktur. Çünkü kendi yetersizlikleri nedeniyle, reddedici ya da koruyucu tutumlara sahip olan ana babaların çocukları, ayrı bir varlık olarak değer göremedikleri için, kişiliklerini bütünlendiremezler. Yetişkin yaşa geldiklerinde ise çocukken doyurulmamış olan ihtiyaçlarını diğer insanlardan karşılayabilmek için umutsuzca çabalarlar.⁴⁶ Şu halde "çocuğun içinde bulunduğu aile, özgüvenli, kendi aralarında ve çocukla iyi iletişim kuran, çocuklarına karşı güven verici, hoşgörülü ve esnek bir yaklaşım içinde olan bireylerden oluşmalıdır. Aile üyelerinin, çocuktaki iç-denetim mekanizmasını geliştirememeleri, aşırı baskılı ve otoriter yaklaşım içinde olmaları, benlik saygısını azaltan, hatta yok eden olumsuz yakın çevre faktörleridir. Çünkü, benlik saygısı, çocuğun fikirlerine değer verilen, sözleri dinlenen, ana babasından destek gören, başka bir deyişle, insan olarak kendisine değer verilen bir ortamda filizlenir ve gelişir."⁴⁷ Bunun için ana babaların, çağın değişen şartlarını dikkatten uzak tutmaksızın, kendilerini sürekli geliştirmeleri, iç ve dış barışa sahip, huzurlu ve dengeli insanlar olmaya çalışmalarını gerekmektedir. Zira ancak böyle ana babaların çocukları, onların destek ve önderlikleri sayesinde benliklerini geliştirip, bütünlendirir ve özerk varlıklar olarak yetişkin yaşama ulaşabilirler.

⁴⁶ Geçlan, Engin, *İnsan Olmak*, Remzi Kitabevi, 10. bsk., İstanbul 1992, s. 33

⁴⁷ Yavuzer, Haluk, "Aile İçi Etkileşim ve Aile Dışı Öğelerin Doğurduğu Psiko-Pedagojik Sonuçlar", *Türkiye'de Çocuğun Durumu / 1990'ların Çocuk Politikası Kongresi içinde*, D.P.T.S.P.B., Ankara 1989, s. 272

Türk Ailesi ve Sovyet Rejimi

Müslüman Türk Ailesinin Ateizme Karşı Direniş Tecrübesi

Seyfettin ERŞAHİN*

Özet:

Bu makalede Özbek örneği esasında Sovyet rejimi altında yaşayan ve bugüne ulaşan Türk ailesinin serüveni söz konusu edilecektir. Geleneksel Türk ailesi hakkında kısa bilgi verildikten sonra, Sovyetlerin Müslüman Türk ailesini değiştirmeye ve dönüştürmeye yönelik politikaları ele alınacaktır.

Türk dünyasının geçen yüzyılda karşılaştığı sıkıntıları aşmasında ailenin büyük katkısı olmuştur. Sözelimi, 1990'larda başlayan yeni dönemde Orta Asya büyük bir siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal krizle karşı karşıya kalmıştır. Sovyet döneminin hemen hemen bütün değerleri yerlerini başkalarına bırakmakta, toplum ve birey her bakımdan büyük sarsıntı geçirmektedir. Buna rağmen Türk dünyasında sosyal bir yıkım ve patlama yoksa bunun önemli sebeplerinden birisi Türk aile yapısının hala sapasağlam ayakta kalmasıdır.

Anahtar kelimeler: Sovyet Rejimi, Aile, Orta Asya, Türk Dünyası

Abstract:

Turkish Family and the Soviet Regime

In this article, it is dealt with the adventure of an Uzbek family, as an example of a Turkish family living under the Soviet Regime and reaching until today. After giving brief information about traditional Turkish family, it is examined the Soviet politics aiming at changing of the Turkish Muslim family and transformation of it.

The family gave great contributions to overcome the problems which Turkish world faced last century. For example, the Middle-Asia has faced economic, cultural and social crises in the new era beginning in 1990's. The new values have replaced nearly all the ones of the Soviet time. Therefore, society and individuals have been shaken in every aspect. In spite of all these problems, one of the reasons why there is no social destruction and explosion is that Turkish family structure continues to exist firmly.

Key words: Soviet Regime, Family, Middle Asia, Turkish World

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Türk geleneğinde aile küçük bir devlet, devlet de büyük bir aile olarak algılanmıştır. Bu bağlamda aile küçük bir dünya, dünya büyük bir ailedir. İnsanın; yeryüzü serüveninin başlamasından bugüne kadar, belki de kendi başına kullanabildiği tek özgürlük alanı aile yuvasıdır. Farklı yaklaşımlar olmakla beraber, genel kabule göre, insanlar başlangıçtan beri aile kurumuna mukaddeslik atfedecek kadar önem vermişler ve bu düzen içinde yaşamaya gayret göstermişlerdir.

Bu makalede Özbek örneği esasında Sovyet rejimi altında yaşayan ve bugüne ulaşan Türk ailesinin serüveni söz konusu edilecektir. Esas olarak geleneksel Türk ailesi hakkında kısa bilgi verildikten sonra, Sovyetlerin Müslüman Türk ailesini değiştirmeye ve dönüştürmeye yönelik politikaları ele alınacaktır. Sovyetler; ideolojik, siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel tedbirlerle, feodalizmin, gericiliğin, dinin ve geleneğin kalesi olarak gördükleri, geniş ve dindar Türk ailesini, çekirdek ve ateist Sovyet ailesi yapmak için büyük çaba harcamışlardır. Orta Asya Türk ailesinin bu tecrübesi, Türk ailesinin yirminci yüzyıldaki en önemli tecrübelerinden biridir.¹

I. Geleneksel Türk Ailesinin Temel Özellikleri

Türklerde, evlen(dir)me² kavramıyla ifade edilen aile kurma geleneksel olarak oğlan ve kızın ata ocağından ayrılarak yeni bir ev oluşturmasıyla gerçekleşirdi. Evlenen oğullar hisselerini alıp yeni eve çıkarlardı.³ Damat hissesi, gelin çeyizi ile yeni yuvaya gelerek ocak yakar, bağımsız bir hayat kurarlardı. Burada

¹ Bu makale, esas olarak, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi tarafından 24-26 Mayıs 1998 tarihinde düzenlenen Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile seminerine "Sovyetlerin Orta Asya Türk Aile Yapısını Değiştirme ve Dinsizleştirme Çabaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler" adıyla sunulmuş ve yayınlanmış olan (Tarih Boyunca Türklerde Ev ve Aile Semineri Bildirileri, İstanbul, 2000, ss. 373-405; aynı makale, Diyanet İlmî Dergi, XXXIV/3, 1998, ss. 27-52) tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş şeklidir.

² Bunun yanında günümüz Türk dünyasında evlenme ile ilgili şu kavramlar kullanılmaktadır: Evlenmek (Azeriler), öylaniv, kiyanga sığiv (Başkurtlar), eylenüv (Kazaklar), üylönü, erge tiyu (Kırgızlar), üylanmak, turmuşa çıkmak (Özbekler), öylanü, kiyavga çığu (Tatarlar), öylanmek, durmuşa çıkmak (Türkmenler), öylanmak, durmuşa çıkmak (Uygurlar). Bkz. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 228-229.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Ankara 1987, 16; Abdulkadir Donuk, *Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile*, Aile Yazıları I, T. C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu yay. Ankara, 1990, 297.

ana-ataya saygı ve sevgi devam etmekle birlikte, evin beyi oğlan, hanımı gelin idi. Türklerde baba ocağının sönmesi iyi sayılmazdı. Her ocağın, sönmeden yeni ocaklar yakması gerekirdi. Bu bakımdan baba ocağı küçük oğula emanet edilirken yeni ocağın devamı için de evlat sahibi olmaya bakılırdı.

Evlenmede karşılıklı rıza sağlanır, sonra kalın tespit edilirdi.⁴ Türkler de, çoğu toplumlar gibi evlilik genç sayılacak yaşta, genellikle erkeklerde on iki, kızlarda on'da gerçekleşirdi. Yaygın olmamakla beraber çok eşlilik mevcuttu.⁵ Aile yuvasının çekilmez olduğu durumlarda boşanma yoluna gidilirdi. Zina, kötü muamele, ağır hakaret ve görevleri yerine getirmeme durumlarında her iki tarafa boşanma hakkı tanınırdı.⁶

Yerleşik hayata geçen Türklerde iç evlenme (endogami), özellikle Kazaklar, Başkurtlar, Yakutlar, Uygurlar ve Kırgızlar vs. göçebe Türklerde dış evlenme (exogami) hakimdi.⁷ "Kızımı yedi kat yabancıya veririm" atasözü bu uygulamanın bir ifadesiydi.

Türk ailesi velayeti (dostluk, yardım) esas alır, kan akrabalığına ve baba hukukuna dayanırdı. Bu nitelikleriyle geleneksel Türk ailesi, kimi sosyologların adlandırmasıyla, sevgi ve saygıya baba hakimiyetini kabule dayanan pederi aile tipinde idi.⁸ Tamamen baba hakimiyetine dayanan pederşahi aile tipinden farklı olarak, pederi ailede babanın yanında ananın da yetkisi vardı.⁹ Çağdaş Orta Asya Türklerinden bazı araştırmacılar da bölgede ilk aile şeklinin pederşahi olduğunu, bu niteliğin bazı çözümler olmakla beraber 20. yüzyıl başlarına kadar devam ettiğini belirtmektedirler.¹⁰

⁴ Kalın, koca otoritesinin baba otoritesi yerine geçmesinin bedeli, babanın velayet hakkının karşılığı, kızın yetiştirilmesi masraflarına katılma ve ailenin bir güvenlik sigortası olarak görülebilir.

⁵ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara, 1974, 273.

⁶ Kemal Karpat, *Ailede Devletçi ve Ferdîyetçi Görüş*, Aile Yazıları I, 35.

⁷ Mehmet Eröz, *Türk Ailesi*, Aile Yazıları I, 241.

⁸ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, yay. İ. Aka, K.Y. Koprıman, İstanbul, 1976, 293-295; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979, 161, 168, 189.

⁹ Cin, 272.

¹⁰ Fazıl M. Atahocayev, *Nikah ve Oning Hukuki Tartibge Salanışı*, Taşkent, 1995, 18.

Türkler; İslamiyete girmekle birlikte, aile yapılarında büyük değişiklikler yapma gereği duymamışlardır. Çünkü İslamın aile konusunda getirdiği hükümlerle Türklerin aile anlayışı büyük oranda uygunluk göstermiştir. İslamiyet kadın ve erkekte oluşan aileyi kutsal kabul etmiş, aile bireylerine yeni haklar tanımış, sorumluluklarını ve yükümlülüklerini düzenlemiştir.¹¹ İslam'daki çok eşlilik ruhsatı özellikle göçebe Türklerde benimsenmiştir.¹² Bunun yanında İslamiyet, gelinin ana-atasına verilen kalın yerine doğrudan geline verilen mehri şart koşmuşsa da Türkler birincisinden de vazgeçmemişlerdir.

Türklerde daha çok büyük aile veya geniş ailenin yaygın olduğu, hatta günümüzde bile Orta Asya'da Türk ailesinin önemli bir kısmının büyük aile nitelikleri taşıdığı görülmektedir.¹³ Radloff da 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızlar arasında yaptığı araştırmalarda büyük aile ile karşılaşmıştır. Radloff, üyeleri arasında güçlü dayanışma ruhunun bulunduğu 6-10 pederşahi geniş aileden oluşan Kırgız avulları / ayılları (köyleri) tespit etmiştir.¹⁴ Aynı aile tipi söz konusu dönemde Kazaklarda¹⁵ ve Özbeklerde de yaygındı.¹⁶

Geniş ailede ana, baba, bütün erkek çocuklar ve bekar kızlar ve evlenen oğullar eşleriyle beraber yaşarlar. Erkek evlat yönünden genişleyen bu ailede erkek torunlar da evlendiklerinde aile içinde otururlar. Bu durumda iki veya daha çok kuşak bir arada aynı ev ve bahçe içinde ayrı bölmelerde hayatlarını sürdürürler. Bu tip ailede bireylerin hareketleri daima grubun denetim ve gözetim altındadır. Ailede reis en yaşlı erkek üyedir. Reisin başlıca görevleri, ekonomik ve sos-

¹¹ Cin, 273. Hayreddin Karaman, *İslam'ın Getirdiği Aile Anlayışı*, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, II, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu yay. Ankara, 1992.

¹² Bu gün Orta Asya'da yaygın olarak söylenen Sart pul tapsa dam salar, Kazak (bazı varyantlarda Kırgız) pul tapsa hatun alar (Yerleşik Türk para bulsa ev alır, Kazak para bulsa kadın alır) atasözü bu anlayışın ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.

¹³ Kafesoğlu, evlenen kız veya erkeğin baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) oluşturduğunu, baba ocağının en küçük oğula kaldığını dolayısıyla eski Türklerde "küçük aile" tipinin daha yaygın olduğunu düşünmektedir. s. 16.

¹⁴ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988, 49, 54-55.

¹⁵ E. E. Bacon, *Central Asians under Russian Rule: A Study in Culture Change*, London, 1980, 56.

¹⁶ Bacon, 68.

yal dayanışmayı sağlamak, geleneksel kültürü korumak ve aktarmak, üyelere dini bilgiler vermek, ibadetler ve dini merasimlerin yerine getirilmesini organize etmektir.¹⁷

Türkler aileyi bir yönüyle siyasi, ahlaki, iktisadi ve dini alanlarda dayanışma kurumu olarak görmüşlerdir. Siyasi dayanışmada Türk ailesi üyelerine gelen / gelecek saldırıları beraber karşılar. Söz gelişi kan veya namus davası bütün ailenin ortak davasıdır. Ahlaki dayanışmada aile üyeleri birbirlerini manevi bakımdan desteklerler. İktisadi dayanışma, otlaklar, yaylaklar, kışlaklar ve ormanların ortak kullanımını içerir. Dini dayanışma ise ailenin ortak inanç çerçevesinde yaşaması demektir. Aile, üyelerini ölüm, düğün, bayram gibi törenlerde yalnız bırakmaz.

Türkler, aile ocağının korunmasını varlıklarının bekası ile eş kabul etmişler; oğuş (aile), uruş, boy, budun ve el olarak teşkilatlanmışlardır. Bu sıralamada toplumun temelini aile oluşturuyordu.¹⁸ Bu anlayışın bir ifadesi olarak Türkler, yukarıda işaret ettiğimiz gibi aile küçük bir devlet, devlet büyük bir ailedir anlayışını benimsemişlerdir. Hatta eski Türklerde devlet iki sosyal birlik olan oğuş ve ordu'ya dayanıyordu. Türkler siyasi, sosyal ekonomik vb. şartlar gereği dünyanın dört bucağına dağılımlarına, farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmalarına rağmen, varlıklarını ve milli kimliklerini korumalarını sağlayan neredeyse en önemli unsur aile yapıları idi.

Türklerin aileye verdikleri önem dillerinin bu husustaki kavram zenginliğinden anlaşılmaktadır. Uzmanların tespitlerine göre, aile ve yakın çevre ile ilgili kelime zenginliği bakımından Türkçe, dünya dillerinin önde gelenlerdendir.¹⁹ Türk dünyasında bugün kullanılan aile ve yakın akrabalarla ilgili ifadelerin bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:²⁰

¹⁷ Birsen Gökçe, *Aile ve Aile Tipleri Üzerine Bir İnceleme*, Aile Yazıları I, 217-219; Aygen Erdentuğ, *Çeşitli İnsan Topuluklarında Aile Tipleri*, Aile Yazıları I, 344-345.

¹⁸ Kafesoğlu, 15.

¹⁹ Tuncer Gülensoy, "Altay Dillerindeki Akrabalık Adları Üzerine Notlar", *Türk Dili Araştırmaları Yılıığı*, 1973-74, s. 283-318.

²⁰ Bkz. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1991.

Türkiye Lehçesi	Azeri Lehçesi	Başkurt Lehçesi	Kazak Lehçesi	Kırgız Lehçesi	Özbek Lehçesi	Tatar Lehçesi	Türkmen Lehçesi	Uygur Lehçesi
Aile	Aile	Ğayla	Üy işi	Üy-bülö	Aile	Ğayla	Maşgala	Aıla
Koca	Er, kişi	İr, iptaş	Er, bay	Er, ayaldın eni	Er	İr, iptaş	Ar	Ar, yoldaş
Karı	Arvad, Hayat Yoldaşı	Bisa, hatın, İş	Katın, ayeł	Cubay, ayal	Hatın, refika	Hatın, iş hatrını	Ayat	Repika, hatın
Oğul / oğlan	Oğul/oğlan	Ul, uğul Maıay	Ul, uğul, Er bala	Ul, erkek Bala	Oğul, oğlan	Ulul, oğul, malay	Oğul, oğlan	Oğul, oğultay
Kız	Ğız	Kız	Kız	Kız	Kız	Kız	Ğız	Kız
Ana	Ana	Asa, asay, inay	Ana, şeşe	Ene, apa	Ana	Anı, ana ina	Ece, ene	Ana, apa
Baba	Ata	Ata, atay	Ake, ata	Ata	Ata	Ali, ata	Kaka	Dada, ata
Dede	Baba	Olatay, Babay, kartay	Ata, ata-baba.	Çon ata Baba, bab	Baba, buva	Babay, ulu atı, kart atı	Ata, buva	Buva, çon ata
Nine/Ebe	Mamaçı	Kindik abiyhi	Kindiş şeşe, Kindik ene	Kindik ene	Qaya	Kindik abisi	Göbek ene	Kindik zına
Kardeş	Gardaş	Karzaş, tuğan	Ağayın, bavrı	Tuğan, karındaş	Birader, Tuğışkan	Kardaş, tuğan	Doğan	Kerındaş
Abla	Büyük bacı	Olo apay	Apa	Ece, eceke	Apa	Olı apa	Eceke	Hada, aça, ağıça
Abi / ağabey	Büyük gardaş	Ağay	Ağa	Ağa	Aka	Akay	Ağa	Aka
Amca	Amı	Ağay	Ağay, akay	Ake, bayke, ağa	Amaki, tağa	Abıy	Ağa	Aada
Dayı	Dayı	Ağay, ağa	Nağaşı, dayı	Tayake, tağa	Tağa	Ağa, abzy, abıy	Dayı	Tağa
Teyze	Hala	Apay	Apay, tate	Tayece	Hala	Apa	Dayza	Apa
Hala	Bibi	Abıy, apay	Tate, apa	Ece	Amma	Ana, tüti, tuğan apa	Eceke	Apa
Damat, Ğüvey	Kürökan, Damat, yezna	Kıyav	Köyev	Küya bala	Küyav Damad	Kıyav	Ğıyev Köreken	Küyoğul
Gelin	Ğain	Kilin	Kelin	Kelin	Kelin	Kelin	Ğetin	Kelin
Dünür	Ğuda	Koza Kozagıy	Kuda-kudagıy	Kuda, kudagıy	Kuda	Koda Kodagıy	Ğuda	Kuda
Kaynana	Ğayınana	Kayna Kaynana	Kayın ene, ene	Kayın ene	Kaynana	Kaynana	Ğayın ene	Kaynana
Kaynata	Ğayın ata	Kaynı Kaynata	Kayın ata	Kaynata	Kaynata	Kaynata	Ğayın ata	Kaynata
Enişte	Kürakan-Yezna	Kıyav, yızna	Jezde	Çezde	Paçça	Çizni, aciznay	Ğıyav	Hadisinin eri
Baldız	Baldız	Kayn bika baldız	Baldız	Kayn ece	Baldız	Kaynıgaç	Öz ayarın ayal doğanı	Kayn egiça, Kayn sinil
Yeğen	Gardaş oğlu	Yıyan, İni İr tuğan	Jıyan	İni, ağa-İni Ece karındaş	Çıyan Amaki Yavaçça	Bir tuğanın Ulı	Yeğen, doğan Oğlan	Çıya, İkk Tułkanaka-İni
Eti	Eti	Yıgasay	Ebinsın	Abısın	Avsın	Çıngaçay	Eti	Yenge
Görümce	Baldız	Kayn İnhil Kayn bika	Kayn İnhil, Kayn apa	Kayn ece Kayn İndi	Kayn İngi	Kayn İnhil Kayingaç	Eceki, baldız	Keyn İnhil, Keyn aça

Geleneksel Türk Düğünü

Aile kurmanın önemli aşamalarından olan düğün Türk dünyasında yüzyıllardır temel unsurları itibarıyla değişmemiştir. 20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan'da tespit edilen bir evlilik töreni bunu açıkça göstermektedir. Bu töreni şöyle özetleyebiliriz:

Güvey; yakınları ve dostlarıyla birlikte, gösterişli, çalgılı ve çoğu atlı bir düğün alayı ile "Hay, hay, evlenin" şeklinde nakarat söyleyerek gelin evine gelir. Gelinin babası bunları kapıda karşılar. Konukseverlik ekmeği ikram ettikten sonra onları törenle içeri alır. Burada damadın boynuna, nikah bağına sembolize eden bir yazma sardıktan sonra kızını onun eline verir. Sonra büyük bir fincan dolusu tuzlu su getirilir. Damat ve gelinin büyükleri bir parça ekmeği bu suyun içine batırarak nişanlılara sunarlar. Artık kızın baba evini terk etme zamanı gelmiştir.

Düğün alayı gelini almaya hazırlanır. Bu arada gelin ve yakınları bu ayrılığa dayanamadıklarını belirtmek için yas tutarlar. Gelinin bekar kız arkadaşları yaklaşarak "Ağlama kız! Ağlama! Mutlu olacaksın!" diye teselli vermeye çalışırlar. Kız anası da "Kara gözlü, tatlı sözlü" yavrusundan ayrı, yapayalnız kaldığını ifade eden yanık ağıtlar söyler. Bu direniş Kazaklarda daha fazladır. Bu nedenle güveyin akrabaları adeta bir kız kaçırma operasyonu yaparlar. Buna karşı gelinin arkadaşları ve komşu gençler tarafından iki savunma hattı kurulur. Birinci hat ailenin, ikinci hat arkadaşlarının gelinden ayrılmaya razı olmadıklarına işaret eder. Bu sırada komşu gençler güveyin boynundaki yazmayı kapmak isterler. Yazmayı kurtarmak için güvey onlara para verir. Güveyin nikahın sembolü olan yazmayı koruması nikahına sahip çıktığının işareti olarak düşünülür. Gelin alayı güveyin kapısına gelir. Eşik kutsal kabul edilir ve gelin buraya basıp giremez. Güveyin akrabaları onu bir halı üzerinde eşiğe deydirmeden geçirirler ve içeride yanmakta olan ateşin yanına götürürler.

Gelin ile güvey; üç gün kaynana ve kaynataları ile karşı karşıya gelmezler. Eğer tesadüfen damat kayınbabasını sokakta görürse her ikisi de bir şeyden korkmuş gibi gerisin geri kaçarlar. Yeni evlilerin yakınardan kaçması bir Türk geleneğidir. Özbekler ve Kırgızlarda gelin bir gün çadırın bir köşesinde bir perde arkasında tutulur. Üç gün üç gece herkesten kaçar. Sadece kız arkadaşları ile görüşür. Bu süre sonunda büyük bir törenle perdenin arkasından çıkarılır. Kocasını kaynana ve kaynataya gösterir. Türkiye Türklerinde Yüz görümlüğü, Kırgızlarda Bet açar toy, Uygurlar da Yüz açku denen bu törende geline hediyeler verilir. Bu utanma duygusunun bir ifadesidir. Türklerde utanma duygusu bir iffet ve asalet

ifadesi olarak varlığını korumaktadır. Aslında bugün hala Türk dünyasının çoğu yerinde aynı duygunun bir işareti olarak düğün boyunca çoğu törenler güveyi temsilen sağdıç, gelini temsilen yenge tarafından icra edilir. Hatta nikah bile vekiller vasıtasıyla kıyılır²¹

II. Sovyetlerin Aile Kurumuna Yaklaşımı

Sovyetler, aileyi Marxist anlayışla bir üst kurum olarak değerlendirmişler; bu günkü aileye nikahsız dönem, grup nikahı dönemi, çift nikahı dönemi ve tek eşli nikah dönemi'nden geçilerek ulaşıldığını; ailenin geçirdiği aşamalarda en belirleyici faktörün ekonomi olduğunu iddia etmişlerdir.²²

Marx "Eğer üretim, mübadele ve istimal terakkiyatının muayyen aşamalarına bakarsanız, muayyen sosyal düzen, aile ve sınıfların muayyen şekilde geliştiğini görürsünüz" fikrini ileri sürmüştür.²³ Engels de tek eşliliğe dayanan aile tipinin özel mülkiyetle beraber ortaya çıktığını iddia etmiştir. Ona göre tarihte ilk nikah grup nikahı şeklinde görülmüş; bu dönemde kadınlar ve erkekler gruplar halinde bir çeşit oluşumları meydana getirmişlerdir. Bu aşamada çocuk anaya nispet edilmiş, toplumun ortak bireyi kabul edilmiş; çocuğu üreten ananın hukuku yüksek tutulmuş; kadınlar erkeklerden daha özgür ve üst bir statüye sahip olmuşlardır. Çocuğun terbiyesinden tüm toplum sorumlu tutulmuştur. Bir yönüyle, ortaya çıkan bu sosyal birim anaerkil ailenin başlangıcı olmuştur. Zamanla servetin birikmesi ve özel mülkiyetin oluşmasıyla feodal toplum düzenine adım atılmış, yakın akraba ilişkileri yeniden şekillenmiş bu aşamada çift nikahı adı verilen nikah türü ortaya çıkmıştır. Bu nikahta kadın ve erkek aynı evi paylaşmamış, ara sıra bir araya gelmişlerdir. Sonra feodal toplum düzeninin gelişmesi ve özel mülkiyetin kutsallaşmasıyla, erkek hakiyetine dayanan ataerkil tek eşlilik (monogami) formu gelişmiştir.²⁴ Çünkü özel mülkiyetle beraber mülkün sonraki kuşaklara aktarılması gündeme gelmiş, çocukların nesebinin tespitinde en emin yol olarak da monogami tipi bulunmuş ve bunu takiben bütün sömürgeci rejimlerde monogami esas alınmıştır.

²¹ Gökalp, 311-313.

²² Marx ve Engels'in aile ile ilgili yorumlarının sosyal antropolog H. L. Morgan'ın New-York eyaletinde yaşayan az sayıdaki Irokua'ların hayatlarını inceleyerek ortaya koydukları bulgulara dayandıkları ve bunların bütün tarih boyunca görülen aile ve nikah kurumunu açıklamakta yeterli olmayacağı aşikardır. Balcı, 9.

²³ Tulyagan Eyubov, *Nikah, Kanun ve Ahlak*, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyatı, Taşkent, 1979, 6.

²⁴ Eyubov, 7-8.

Kaba kuvvete dayanan servetin otaya çıkması erkeğin önemini artırırken kadını ikinci plana düşürmüştür.²⁵

Marxist yaklaşıma göre sınıflı toplumun ilki olan kulluk toplumu döneminde kullar, kadın ve çocuklarıyla birlikte meta ve mülk sıfatında alınıp satılmış, kadın hukuku tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bunu izleyen feodal toplum döneminde monogami nikahı sadece ekonomik güçlerini daha da geliştirmişler, kadının durumu iyice ağırlaşmıştır. Feodalizmde din de ailenin feodale kul olmasına yardım etmiş, nikah din ile desteklenip kadın tamamen erkeğe kul yapılmıştır. Bir sonraki aşama olan burjuva toplumunda teorik düzeyde ailede erkek ve kadın eşitliği ilan edilmişse de uygulamada kadınların hukuku daha da daraltılmış ve burjuvazi nikahı doğmuştur. Daha sonra ortaya çıkan kapitalist toplumda ise burjuva ve proleter aileler kurulmuştur. Bu merhalede burjuva arasında bir menfaat birliğine dayanan ve kapital ittifakı şeklini alan monogami yaygınlaşmıştır.²⁶ Proleterlerde ise aile tek eşli sevgi esasına dayanmıştır.²⁷ Ailedeki bu tarihi gelişme Komünist Parti Manifestosu'nda burjuvazi, aile ilişkilerindeki aşk ve sevgi perdelerini yırtıp attı ve onları para ilişkilerine çevirdi sözleriyle ifade edilmiştir.²⁸

Engels, feodal aile yapısında kadının köleleştirildiğini, kapitalist aşamada ise ağır ve haysiyet kırıcı bir statüye düşürüldüğünü ileri sürmüştür. Ona göre, kadın yeniden kamu işlerine dönünce karı-koca ailesine ihtiyaç kalmayacak, kadın gerçek özgürlüğüne kavuşacaktır.²⁹ Lenin de kapitalizmde kadınların köleleştirildiğini, en pis, kirli, kaba ve ağır işlerin kaynağı olan mutfaktan ve evden kurtarılmasıyla gerçek özgürlüğüne kavuşacağı kanaatini taşımıştır.³⁰ Nitekim bu anlayışta devam eden Bolşevikler kadını en ağır işlere sürmüşler, daha çok istihdam alanlarında görmek istemişlerdir.

Kadın erkek ilişkilerinde Marxisme göre sevgi özgürlüğü esastır. Oysa tek eşliliğe dayanan ailenin ortaya çıkmasında esas unsur, mülkiyeti garantiye almaktır. Ancak sevgi özgürlüğü ile bir araya gelen erkek ve kadından doğan üçüncü

²⁵ F. Engels, *Ailerin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev. K. Somer, İstanbul, 1971, 44-48, 81; Eyubov, 8; Âdil İzveren, *Toplumsal Törebilim (Sosyal Ahlak)*, Ankara, 1980, 175.

²⁶ Eyubov, 9- 10.

²⁷ Eyubov, 22.

²⁸ K. Marx, F. Engels, *Kommunistik Partiya Manifesti*, Taşkent, 1963, 37.

²⁹ Engels, 105.

³⁰ Eyubov, 30.

şahıs çocukla birlikte aile sosyal ve hukuki bir boyut kazanmakta ve kadın ve erkeğe çocuk yetiştirme vb sosyal sorumluluklar yüklemektedir.³¹

Marxistlere göre, üretim ilişkilerinin değişmesi ve özel mülkiyetin ortadan kalkmasıyla burjuva ailesinin yerini sosyalist aile alacaktır. Komünist toplum kurulunca üretim araçları kamuya geçecek, karı-kocaya dayanan aile tipi ihtiyaç olmaktan çıkacaktır. Çocukların eğitimi kamunun görevi olacak, toplum meşru veya gayri meşru bütün çocukların bakımını üstlenecektir.³² Sovyet önderlerden Buharin bir makalesinde nihai amaçlarının komün devletini kurmak, bu yolla da komünizme ulaşmak istediklerini; “temel amaç devletsiz komünist toplum” olduğunu söylemiştir. Bu aşamaya ulaşıncaya aile tamamen ortadan kalkacaktır.³³ Engels, daha da ileri giderek, komünizmin kurulmasıyla, fuhşun suç olmaktan çıkacağı, cinsel ilişkilerin özgürce sürdürüleceği bir toplum öngörmektedir.³⁴

Materyalist yaklaşım, tarihi boyunca kutsallık atfedilen aile kurumunu yeterince açıklayamamaktadır. Komünistler, fuhuş ve zinaya cinsel özgürlük demişler, buna engel olan monogami ile savaşmayı rejimlerinin bir gereği şeklinde değerlendirmişlerdir. Halbuki, fıtrat olarak insan monogamiye uygundur. İnsanlık bu nikah tipiyle bugünkü noktaya gelmiştir. Yaygın anlayışa göre ailenin ortaya çıkmasında, aşk, soyu devam ettirme arzusu, ortak hayat ve hayatın tanınması olmak üzere dört esas etkili olmuştur.³⁵ Başka bir yaklaşımla, evlilik, en başta meşru yoldan cinsel tatmini sağlamak, psikolojik ve sosyal yalnızlıktan kurtulmak, neslin tespitini ve devamını temin etmek, maddi ve manevi mirası çocuklara aktarmak, sağlıklı bir toplum oluşturmak gibi tamamen biyolojik, psikolojik, sosyal, siyasi ve kültürel ihtiyaçlardan doğmuştur. Bu yönüyle aile nüfusu yenileme, çocukları sosyalleştirme, biyolojik ve psikolojik tatmin sağlama görevlerini yerine getiren birlik olarak tanımlanmıştır.³⁶

Devrimin mantığı ve amacı değişimdir; devrimcilere göre dünyada hiç bir şey değişmeyecek kadar kutsal ve güçlü değildir. Sovyet Birliği'nde her alanda büyük değişim ve dönüşümü hedef alan sosyalistler aile konusunda da kendi an-

³¹ Eyubov, 34-37.

³² Engels, 107.

³³ Buharin, *Kaytadan Kurtuluş Devri Hem Din ile Küreş*, Hudasızlar, 1929/5, 7.

³⁴ Engels, 108.

³⁵ Karpat, 33-34

³⁶ Âmiran Kurtkan, *Sosyoloji*, İstanbul, 1980, 11.

layışlarını hakim kılmaya çalıştılar. Bu, bir bakıma, tarihin herhangi bir döneminde olduğu gibi, yüzyılımızda da gerçekleştirilmesi adeta mümkün olmayan insan ve toplum mühendisliği idi.

III. Sovyetlerin Türk Ailesini Sovyet Ailesine Dönüştürme Siyaseti

Sovyetlere göre geleneksel Müslüman ailesi feodalizm ailesi niteliği taşı-maktaydı. Özbek asıllı komünist Reşid Han, 1928'de "İslam Mekke-Medine-Hi-caz feodalizmi ortamında doğdu. Feodalizmde baba reisliğine dayalı aile yapısı hüküm sürerdi. Bu usûlde alttaki sınıflar özellikle, kadınlar acımasızca ezilirdi. İslam toplumu da bu kuralın dışına çıkmamıştır. Vakıa, İslam tarihinde baba re-islği usûlü hakim olmuştur" şeklinde bir değerlendirme yaparak bu aile tipiyle mücadele edeceklerini ve ortadan kaldıracaklarını söylüyordu.³⁷

Bolşevikler, tarihin en büyük projelerinden birine girişerek; sanayileşme-miş, ekonomik ve sosyal yapısı kırsal ve feodal özellikler taşıyan Orta Asya'da komünizmi kurmayı amaçladılar. Ancak binlerce yıllık gelenekleri, birikimleri ve kültürü olan toplumları değiştirmek oldukça zordur. Türk ailesi, yukarıda değin-diğimiz gibi, gelenekten gelen dini niteliği ve feodal yapısı ile Sovyetlerin siya-si, ekonomik ve toplumsal hedeflerini engel teşkil ettiğinden değiştirilmesi gere-kiyordu. Türk ailesindeki 1. Geniş ve ataerkil yapı, 2. Poligami uygulaması, 3. Küçük evlilik yaşı, 4. Kadın hayatındaki eve bağlılık ve kadın giyimindeki feodal unsurlar, 5. Kalın geleneği, 6. Boşanmada erkek hakimiyeti gibi niteliklerin orta-dan kaldırılması öngörüldü. Bu hedefe ulaşmak için şu aşamaların başarıyla uy-gulanması kararlaştırıldı: 1. Aile hukukunun yeniden düzenlenmesi, 2. Sosyalist ekonominin kurulması, 3. Eğitim sisteminin değiştirilmesi, 4. Sovyet kültürün yerleştirilmesi ve komünist ideolojinin topluma hakim kılınması, 5. Kadınlara sosyal özgürlüklerin verilmesi.³⁸

Markxistler, bütün bu teorilerin ötesinde, pratik bir amaç olarak, Türki-stan'da geleneksel Müslüman Türk aile yapısını çözüp daha çok Rus standartların-

³⁷ Reşid Han, *İslam ve Hatun-Kızlar*, Hudasızlar, 1928/6, 8. Sovyetler Birliği'nde uygulanan aile politikaları, özellikle Müslüman Türk ailesine yönelik uygulamalar ilginç konular içermekle beraber ülkemizde henüz araştırmacıların ilgi sahasına yeterince girdiği söylenemez. Sovyet aile politikalarının geneli hakkında, daha çok Batı kaynaklarına dayanarak yapılan Yusuf Balcı'nın *S.S.C.B'de Aile*, (Aile Yazıları I, derleyenler, B. Dikeçigil, A. Çiğdem, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay, Ankara, 1990) adlı çalışması ve Edige Kırimal'ın 1917 İhtilalinden Evvel ve Sonra Kırım-Türk Ailesi ve Kadının Durumu, (Aile Yazıları, I), adlı, büyük oranda tecrübe ve hatıralara dayanan, makalesi dışında doyurucu çalışmalar henüz ülkemizde yapılmamıştır.

³⁸ Eyubov, 12-13.

da homojen bir Sovyet ailesini meydana getirebilmek için İslam ile mücadele etmek gereğini duymuşlardır. Bunun yanında, rejimin en büyük ideali olan, dini bağlardan arınmış Sovyet insanın oluşturulabilmesi için din karşıtı eğitim uygulamaya kondu. Bu aşamada, geleneksel kültürün, İslamî duygu ve bilgilerin yeni kuşaklara aktarılmasında önemli bir köprü olan geniş Türk ailesinin çözülüp hızla çekirdek aileye geçmek gerekli görülmüştür.

1. Türk Aile Yapısını Yasal Düzenlemelerle Değiştirme Çabaları

Sovyetler; sosyalist hukuk normları çerçevesinde nikah ile ilgili kanunlar ve kararlar çıkararak aile üyeleri arasındaki ilişkileri yeniden düzenlenmişlerdir. Ancak yukarıda belirttiğimiz üzere teoride monogamiyi sömürge nikahı olarak değerlendirmelerine rağmen, yasal düzenlemelerde onu esas almışlardır. Sovyet aile hukukunun esasını isteyen istediğiyle istediği sürece evli kalabilir ilkesi teşkil etmiştir.

Sovyet rejiminin yeni aile oluşturmaya yönelik ilk yasal düzenlemesi 18 Aralık 1917 tarihli Kanunî Nikah, Balalar ve Hâlât Akitlerini Kayıt Kılış Defterlerini Cari Kılış Toğrusında (Kanunî Nikah, Çocuklar ve Haller Akitlerine İlişkin Kayıt Defterleri Tutma Doğrusunda) adlı karardır. Bu kararda sadece kanuni nikahın geçerli olduğu hükmüne yer verilmiş,³⁹ şahsi işi olarak nitelendirilen dini nikahın resmi hiç bir geçerliliği olmadığı bir bakıma psikolojik ihtiyacı tatmine yönelik bir fantezi olduğu ihsas ettirilmiş; dini nikah yaptırılanlar takibata alınmıştır. 19 Aralık 1917 tarihli Nikahtan Ayrılaşma Doğrusunda (Nikahtan Boşanma Doğrusunda) adlı kararlar ayrılmalar kolaylaştırılmıştır. Nikahta; gelenek ve dinden kaynaklanan, ebeveynlerin veya velilerin rızalarını alma zorunluluğu ve din ayrılığı kapitalist engeller⁴⁰ nitelemesiyle kaldırılmıştır. Ayrıca monogami dışındaki evlilikler yasaklanmış, erkek ve kadının eşit hukukluluğu prensibi getirilmiştir. Nikahız ilişkilerden doğan çocuklar diğer çocuklarla eşit hukuka sahip kılınmış; anne veya babaya nikahla ilgili resmi kurumlara verecekleri bir dilekçe ile gayri meşru ilişkiden doğan çocukları üstlerini yazdırma hakkı tanınmıştır.⁴¹ Ancak aşağıda açıklanacağı üzere, bu kararda yer alan bazı hükümler Sovyetler Birliği'nde ailenin hızla dağılmasına ve toplumun çözülmesini yol açınca ayrılma ve

³⁹ Kanun, Din Çerkov: *Marksizm-Leninizm Klassiklerinin Din ve Ateizm Toğrusıdaki Fikrleri, SSKP ve Özbekistan KP'ning, SSCB ve Özbekistan SSC Hukumetlerinin ana Şu Meselelerge Aid Hüccetleri Toplamı*, haz. P. S. Krivoşiev, Ö. A. Rüstemov, N. I. Hasanov, Taşkent, 101-102.

⁴⁰ Eyubov, 62.

⁴¹ Atahocayev, 59-60.

nikahız ilişkilerden doğan çocukların ebeveyn üzerine tescili ile ilgili yeni kısıtlamalar getirilmiştir.

Buhara ve Harezm'de nikah ve aile hukuku 1 Ekim 1928 tarihine kadar İslam esaslarında devam etmişse de⁴² Rusya'da gerçekleştirilen yasal düzenlemeler kısa süre sonra Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tarafından (TOSSC) 26 Ocak 1918'de kabul edilmiştir.⁴³

1924'te Orta Asya'nın siyasi haritasının yeniden çizilmesi çerçevesinde oluşturulan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan Sovyet kanunlarının yürürlüğünü korumuşlardır. Sözgelimi, Özbekistan SSC Merkezi İcra Komitesi 7 Mart 1928'te Nikah, Aile, Vasilik ve Vatandaşlık Hâlâtı Akitlerini Yazma Hakkında Kanunlar Kodeksi adlı kararı kabul etmiştir.⁴⁴ Bu kararın benzerleri diğer cumhuriyetlerde de uygulanmıştır.⁴⁵

Müslüman asıllı ateistler de Marxist anlayış çerçevesinde Müslüman Türk ailesine ağır tenkitler yöneltilmişlerdir. Özbek ateist Akiyef; 1929'da aile ve nikah ilişkilerini ele aldığı bir makalede, din ile desteklenen kapitalist nikah usûlünde ev reisliğinin erkeğe verilerek kadının ezildiğini belirtmekte ve bu nikahın çıkışında, Marx ve Engels'in yukarıda özetlenen görüşlerini sıralamaktadır.⁴⁶ Akiyef ahidsiz nikahı önermekte ve Sovyet döneminde nikaha dayanmayan ailenin alacağı şekli şöyle açıklamaktadır: "Bu dönemde çocukların terbiyesi aile üstünden düşecektir. Bizdeki nikah ahd değildir, birbirine yakın ilişkiye dayanan gerçek hayat görünüşüdür."⁴⁷ Akiyef, bir yandan da geçici olarak nikaha dayanan aile yapısının korunmasını istemektedir. Ancak bu geçici düzenlemenin kapitalistlerde olduğu gibi ekonomik amaçlı olmadığını, sadece karı, koca, ata, ana, ve çocuklar arasındaki hukuk ve sorumlulukları sağlamak olduğunu altını çizmektedir.⁴⁸ O, şimdilik kaydıyla SSCB'de ahde dayanan hukuki nikahlardan hakiki nikaha geçişin kademeli sağlanacağına belirlemekte, hatta bunun cumhuriyetlerin tarihi sosyal ve kültürel mirasına göre farklılık arz edebileceğini söylemektedir. Ona göre,

⁴² İ. Zakirov, *Nikah ve Aile Toğnsıda Sovet Kanunçılığı*, Taşkent, 1986, 7; Fazıl M. Atahocayev, *Nikah ve Acalış*, Taşkent, 1991, 9.

⁴³ Atahocayev, 60.

⁴⁴ Eyubov, 41; Atahocayev, 72.

⁴⁵ Tacikistan'da 1929, Türmenistan'da 1935. Atahocayev, 72.

⁴⁶ Akiyef, 39.

⁴⁷ Akiyef, 39.

⁴⁸ Akiyef, 39.

yeni Sovyet aile hukuku nikahsız ilişkilerden doğan çocuk düşüncesini ortadan kaldırdı.⁴⁹ Akiyef, Sovyet aile hukuku ile ticaret burjuvazisinin ideolojisi olan İslam ve şeriatı ve doğu Müslüman teokrasisine karşı en etkili mücadelenin verileceğini belirtmektedir.⁵⁰

Ne var ki, yasalar çerçevesinde sağlanan bu yeni özgürlük ortamı aile yapısının hızla çözülmesine yol açmış; neredeyse polyandre (çok erkekle beraberlik) ve poligami (çok kadınla evlilik) yeniden ortaya çıkarmıştır. Özgürlüğü istismar etmek isteyenler kısa aralıklarla evlenip boşanarak eş değiştirmişler, böylece isteyen erkek veya kadın istediği kadar karşı cinsle beraber olma şansı yakalamış, bu da ailede istikrarı sarsmıştır.⁵¹ Aynı şekilde, nikahsız ilişkilerden doğan çocuklara diğer çocuklarla eşit haklar tanınması, ateist Sovyet eğitimi ve propagandası altında yetişen gençleri, ebeveyn otoritesinden azade daha özgür ortam aramaya yöneltmiş, böylece aile içinde kuşaklar çatışması başlamış ve gençlerin bir kısmı ebeveynlerini reddetmişlerdir. Ana-babalarını burjuva, feodal ve sınıf düşmanı olarak nitelendirerek reddeden gençlere siyasi, sosyal ve ekonomik haklar tanıtarak ödüllendirilmiş, bu hareketler basın yoluyla özendirilmiştir.⁵²

Sovyetler, hızla çöken aile kurumunu II. Dünya Savaşı sırasında güçlendirme gereğini duymuşlardır. Bunun başlıca sebepleri şunlardır: 1. Sovyetler savaş esnasında çok nüfus kaybedince, ekonomide, eğitimde, sanatta kısaca hayatın her şubesinden insan gücüne ihtiyaç duymuşlar, ve buna çare olarak doğum oranlarını artırma yoluna gitmişlerdir. 2. Ailenin sosyal yapıyı ayakta tutan en önemli unsur olduğunun farkına varmışlardır. Çünkü geleneksel aile yapısındaki ebeveyn, çocuklar ve diğer bireyler arasındaki sağlıklı sosyal ilişkiler en önemli etkenlerinden idi. 3. Öte yandan geleneksel otoriter aile yapısı otoriter Sovyet değerlerinin topluma yerleştirilmesinde iyi bir geçiş kuşağı olma imkanı hazırlıyordu.⁵³

Sovyetlerin bu aşamada aileyi güçlendirmeye yönelik yasal düzenlemelerinin en önemlisi 8 Temmuz 1944 tarihli Hamildar Ayallarge hem de Kop Balalı

⁴⁹ Akiyef, 40.

⁵⁰ Akiyef, 42.

⁵¹ Kırmal, 163.

⁵² Kırmal, 167.

⁵³ Balcı, 14.

ve Balalı Yalğız Analarge Devlet Nafakasını Kuçaytırış Toğrısında (Hamile Kadınlara, Çok Çocuklu ve Çocuğuyla Yalnız Kalan Analara Devlet Nafakasını Artırma Doğrusunda) adlı karardır. Bu kararla söz konusu durumdaki kadınlara bazı sosyal yardımlar verilirken, boşanma zorlaştırılmış, gayri resmi ilişkiler sonucu doğan çocukların kaydının yapılmayacağı hükmü getirilmiştir.⁵⁴ Böylece Sovyet dönemi boyunca aile hukuku bir iki küçük değişiklikle aynı esaslar çerçevesinde yürürlükte kalmıştır.

Yasal düzenlemelerin bir başka hedefi de evlenmede etnik, kültürel ve dini engellerin kaldırılması idi.⁵⁵ Bilindiği gibi Sovyetler Birliği dini, kültürel ve etnik yapıları farklı toplumlardan oluşuyordu. Bu farklılıklara sahip unsurlardan bir Sovyet toplumu oluşturmada, karışık evlilik en önemli vasıtalandan biriydi. Ancak bu noktada da Sovyetlerin başarılı oldukları söylenemez. Sözelimi, 1959'da yapılan bir araştırmada Orta Asya'nın beş cumhuriyetinde Müslüman-Rus karışımı 2.400.000 kişiyi içine alan 559.000 aileye çıkmıştır. Aşağıdaki tablo da bu hedefe ulaşılmadığını göstermektedir.⁵⁶

Cumhuriyetler	Şehirli Karışık Aile		Kırsal Karışık Aile		Toplam	
	tam sayı	%	tam sayı	%	tam sayı	%
Kazakistan	160.000	17.5	138.000	12.0	298.000	15.0
Kırgızistan	30.000	18.1	28.000	9.2	58.000	12.3
Tacikistan	24.000	16.7	14.000	5.5	38.000	9.4
Türkmenistan	23.000	14.0	4.000	2.5	27.000	8.5
Özbekistan	88.000	14.7	50.000	4.7	138.000	8.2

⁵⁴ Atahocayev, 76. Ancak 27 Haziran 1968 tarihli bir kanunla boşanma tekrar kolaylaştırılmıştır. Atahocayev, 77.

⁵⁵ Din ayrılığı İslam hukukunda geçici evlenme engelleri arasında sayılmıştır. İslam hukuk geleneğinde Müslüman erkeklere ehl-i kitap kadını ile evlenme hakkı tanınmasına rağmen Müslüman kadına aynı hakkı tanımamıştır. Hıristiyan dini de bir Hıristiyanın başka dinden birisi ile evlenmesini yasaklıyordu. Bunun yanında bir Müslüman ailenin Rus erkeğe kızını vermesi oldukça seyrek görülmüştür. Bu tür evlilikler toplum tarafından yadırganmıştır. Bu millî ve dini değerlere saygısızlık hatta ihanet kabul edilmiştir. Cin, 111-115; Şamil Dağcı, *İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri*, Ankara, 53-56; Bennigsen, Lemerrier-Quellejey, 236. Bu kanaati A. Raşid de paylaşmaktadır. *Orta Asya'nın Dirilişi: İslam mı, Milliyetçilik mi?*, çev. Osman C. Deniztekin, İstanbul, 1995, 55

⁵⁶ A. Bennigsen, C. Lemerrier-Quellejey, *Stepte Ezan Sesi: Sovyet Rejimi Altındaki İslamın 400 Yılı*, çev. N. Uzel, İstanbul, 1981, 236.

2. Türk Aile Yapısını Sosyo-Ekonomik Düzenlemelerle Değiştirme Çabaları

Sovyetler; önemli söylemlerinden biri olan cinsiyetler arası eşitliği sağlama için aile hukuku başta olmak üzere yaptıkları yasal, ekonomik, sosyal ve kültürel düzenlemelerde bu hedefi göz önünde bulundurmışlardır. Bu çerçevede sosyalist ekonomiye kadınların iştirakini sağlamak için bir dizi tedbir alınmıştır. Kadını köyde kolhoz, şehirde fabrika, atölye vb. işyerlerine çekmek için özel çalışmalar yapılmıştır.

Sovyet hükümeti 1928’de özel bir kararla her sanayi kuruluşuna; “modern giyimi kabul eden” belli miktar kadını işe alma mecburiyeti getirdi. Bunun üzerine özellikle Orta Asya’da çok sayıda fakir kadın tekstil ve ipek sanayiinde çalışmaya başladılar. Bu gelişmelerden rahatsızlık duyan erkekler, kadınların üretimi düşürdüğünü ileri sürdüler. Her ne kadar ekonomik gerekçe gösterilse de bu iddiaların arkasında Türkistan erkeğinin gelenek ve kültüründen kaynaklanan muhafazakar tavrının olduğu akla gelmektedir.

Bu tartışmalara son vermek için Orta Asya Hatun - Kızları ile Çalışma Sovyeti 5 Kasım 1929’de bir toplantı yaptı. Bu toplantıda KP Orta Asya Bürosu üyesi İ. A. Zelensky söz alarak bu iddiaların kesinlikle yanlış olduğunu ifade edip hatun-kızların işçiler sınıfına girmeleri ve sosyalist toplum kurmaya katılmalarının gereğini hatırlattı.⁵⁷ Bu gelişmelerden sonra kadınların sanayileştirme çalışmalarına faal olarak katılmaları sağlandı. Öyle ki 1930’larda Özbekistan’daki 4.500 kadın işçi, Türkmenistan’da 10.000 kadın işçiye ulaşıldı.⁵⁸ Bu sayının II. Dünya Savaşı’ndan sonra çok arttığını bilinmektedir

Türkistan ailesi çocuk bahçeleri ile esasen II. Dünya Savaşı sonrasında karşılaştı. Kadınların sanayi ve tarım alanında çalışmaya başlamalarıyla Türkistan toplumu küçük çocukların bakımı sorunu ile karşılaştı. Bu sorunu aşmak üzere çocuk bahçeleri açıldı.⁵⁹ Elbette buralarda çocuklara ateist Sovyet terbiyesi verilerek “iyi vatandaşlar” olmaları için temel atılıyordu.

⁵⁷ D. Alimova, Yu. Athamova, Yengi Hayat Carçıları (Yeni Hayat Yayanlar), Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent, 1987, 24-25.

⁵⁸ Alimova, Athamova, 28.

⁵⁹ 1931’de sadece Özbekistan’da 163 çocuk bahçesinde 8933 çocuğa bakılıyordu. Alimova, Athamova, 31.

Sovyet ekonomik politikaları ile kadınlara aile bütçesine katkı yapma imkanları sağlanınca aile içi ilişkilerde önemli değişiklikler meydana geldi. Eskiden erkek mülkiyeti ve kazancına dayanan Orta Asya Türk ailesi bütçesine kadınlar da katkıda bulunmaya başladılar. Bunun yanında özel mülkiyetin kaldırılmasıyla erkekler ekonomik güçlerini ve dolayısıyla ailedeki hakimiyetlerini kaybettiler. Bu gelişmeler aile ilişkilerine de yansdı. Kanunlarla yeni haklar kazanan ve ekonomik alanda söz sahibi olan kadın; ailede erkek hakimiyetini belli oranda zayıflattı ve böylece Sovyet ailesi kurma yolunda önemli bir merhale katedilmiş oldu.

Sovyetler bir ekonomik düzenleme olarak yürüttükleri Kolhozlaştırmayı bir yönüyle de kırsal kesimi dinsizleştirmede bir fırsat olarak gördüler. Makineleştirme, tohum ıslahı, gübreleme ve ilaçlama ile tarımsal verimi artırdılar. Elde edilen başarıların Allah tarafından değil, tamamen Sovyet hükümetinin tarım politikaları ile gerçekleştirildiğini her fırsatta vurgulayarak halkın dini duygularını zayıflatmaya denediler.⁶⁰ Hatta kolhoz yöneticilerini, ziraat teknisyenlerini, ziraat mühendislerini ve teknik makineleri kullananları tanısızlardan seçip bunların yanına bazı militan ateistler katarak köylerde dine karşı mücadele yaptılar. Özellikle ekim ve hasılat zamanlarında "dinin zararlarını" anlatan günler ve geceler düzenlediler.⁶¹

Yeni ekonomik yapıda aile bireyleri, kırsal kesimde kolhozlarda, şehirde işyerlerinde çalışmak zorunda kalınca ekonomik ve sosyal bakımlardan tamamen devletin kontrolüne geçmiş oldu. Böylece ateist propandaya daha çok maruz kalan ailenin dinsizleştirilmesinde Sovyetler önemli fırsat yakaladılar ve bunu değerlendirdiler.

3. Müslüman Kadını Sosyo-Ekonomik Düzenlemelerle Dinsizleştirme Çabaları

Sosyalist rejim, hayatın her sahasında ve safhasında erkeklere kolay ulaşarak istediği yönde doktrine edebilmekle beraber, henüz geleneksel hayatını evinde sürdüren kadınlara ulaşmakta güçlük çekiyordu. Bu güçlüğü aşabilmek için kadınlara yönelik özel politikalar ve programlar geliştirildi.

Başından beri Sovyet yönetimi Müslüman aile yapısındaki kadının statüsünü bir sorun olarak görmüş ve siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyal projelere

⁶⁰ Din hem Sosyalizm Kuruluşu, Hudasızlar, 1930/7-8, 33.

⁶¹ Köklem Ekinide Hudasızlar, Hudasızlar, 1931/3, 10.

riyle kendi ideolojisi doğrultusunda kadın özgürlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Bu amaca ulaşmada başvurulan başlıca vasıtalar şunlardır: 1. Kadını siyasi hayata katma, 2. Hatun-Kızlar Kulüpleri açma, 3. İşçi ve Köylü Hatun-Kızlar Sovyetleri kurma, 4. İşyerleri ve Mahalle Hatun-Kızlar Meclisleri teşkil etme, 5. kadına seçme-seçilme hakkı tanıma, 6. Kadınlara seslenen ateist yayınlar yapma, 7. Kadınlar arasında okuma yazma seferliği düzenleyerek onları ateist ruhta eğitme.

Sosyalistler, Müslüman kadının siyasi, sosyal ve ekonomik haklar başta olmak üzere çoğu haklardan mahrum edildiğini düşünüyorlardı. Okullarda mecburi temel ders olarak okutulan İlmî Ateizm kitaplarında Müslüman kadınla ilgili “Şeriat ve örf-adet kaidelerini göre hatun kişi, cismani ve akli kabiliyetleri sınırlandırılan aciz ve bundan dolayı da atasına, erine bağlı kişidir”, “İslam açıkça kadınların ikinci sınıf olduğunu ilan eder” gibi ifadelerle rastlanmaktadır.⁶² Ünlü Sovyet İslambilimcilerden L. İ. Klimoviç’in “Müslümanlık kanun-kaideleri, şeriat ve adet, hatun-kızların eşitsizliklerini mukaddesleştirir” önyargısı ile kaleme aldığı eseri Sovyet ateizminin Müslüman kadın konusunu ele alan standart kitaplarından⁶³ Azeri sosyalistlerden M. Mehemmedov “150 milyona yakın Müslüman kadın asırlar boyunca İslamiyet zinciri altında yaşamıştır. Bunların vaziyeti kölelerin vaziyetinden çok farklı değildir. Sosyalist Şura Cumhuriyetleri İttifakı (SSCB) dışındakiler hariç, hiç değişmemiştir” değerlendirmesi ile Azerbaycan’daki yaklaşımı göstermektedir.⁶⁴

Sovyetler kadın sorununu çözmeye en etkin yolun devlet eliyle yapılacak sosyal değişim ve eğitim olduğuna inanmışlardır. Bunu gerçekleştirmek için bir yandan 1920’lerden başlayarak kadınlar için özel okullar açılmasına önem verirken öte yandan KP teşkilatlarında kadınlar için kurmuş oldukları birimlerde kadını kendi ideolojileri doğrultusunda siyasi ve kültürel sahalarda eğitmeye çalışmışlardır.

Orta Asya cumhuriyetleri komünist partileri, Eylül 1926’da, Müslüman

⁶² H. S. Süleymanova, *İslam Dini ve Hatun-Kızlar, İlmî Ateizm Esasları*, ed. İ. Müminov, Özbekistan Fener Akademisi Neşriyatı, Taşkent, 1962, 182-183.

⁶³ L. İ. Klimoviç, *İslam Dini ve Hatun-Kızlar*, Rusçadan çev. V. Rahimov, Kızıl Özbekistan Neşriyatı, Taşkent, 1957.

⁶⁴ M. Mehemmedov, *İslam*, Azereşr, Bakı, 1933, 49.

kadının dini ve milli kimliğine karşı “hücum” adı verilen bir kampanya başlatma kararı aldılar. 1927’den itibaren her yıl 8 Mart Halkara Hatun-Kızlar Günü (Dünya Kadınlar Günü) Müslüman kadının geleneksel değerlerine hücum günü haline getirildi. Basın aracılığıyla, özellikle aktif komünistlerden, bu kampanyalara katılmaları istenmiştir. Şubat 1927’de Özbekistan yönetiminin resmi yayın organı mahiyetindeki Pravda Vostok (Doğu Hakikatı) gazetesinde yayınlanan ilanlardan birinde şöyle deniyordu: “Eski müstebit hayata, hukuksuzluğa ve hatun-kızları mahpuslarda tutmaya karşı kesin mücadele etme vakti geldi. Hücum kampanyasına katılmak her KP üyesi ve her komünistin görevidir.”⁶⁵ İlanın satır araları okunduğunda, kullanılan kavramlara bakıldığında, Sovyetlerin İslama ve geleneksel Müslüman kadına bakışı açıkça görülmektedir. “Müstebit hayat” ile o zamanki Müslüman aile yapısında kadının baskı altında olduğu, “hukuksuzluk” ile İslamın kadına erkekle eşit haklar tanımadığı ve “mahpus” ile de Müslüman kadınların evinde kapalı bir hayat sürdüğünü ima edilmektedir.

Sovyetlerin; hakimiyetlerini güçlendirme süreci olan 1927’ye kadar Türkistan’da kadınlarla ilgili yayınlarda İslama doğrudan saldırma yerine, kadınları geri bırakan zihniyetin temsilcileri olarak takdim ettikleri ulemayı ve zenginleri eleştirmeyi tercih ettikleri görülmektedir. Bu tür yazılarda kadınlar hayata faal katılmaya davet edilirken, eğitimlerini geliştirmeleri, ekonomik, siyasi ve sosyal haklarını kazanma yönünde teşvik edilmektedirler.⁶⁶ Ancak 1928’den başlayarak, Türkistanlıların bütün dini ve milli değerlerine karşı fiziki ve ideolojik saldırı başlatılınca Müslüman kadın meselesi daha sert üslûpla ele alınmıştır. O yıllarda Özbekistan ateistlerinin yayın organı olan Hudasızlar dergisinde İslamın kadın haklarını gasp ederek geri bıraktığını, köleleştirdiğini, Kur’an’ın kadını ikinci sınıf insan kabul ettiğini iddia eden bir makale Türkistan’daki benzerlerinin ilkerindendir.

⁶⁵ Alimova, Yu. Athamova, 7.

⁶⁶ Bu yaklaşımlar için bkz. Mümin Hoca, *Hatın-Kızlarını Ammavi ve Medeni İşlerge Celb Eteylik*, Maarif ve Okutıcı, yıl, 1926, S. 1 (13), 3-5; *Hatın-Kızlar Azatlığı ve Yengi Turmuş Meselesi*, aynı dergi, aynı sayı, 5-7; *Hatın-Kızlar Maarifi Toğnsıda*, aynı dergi, aynı sayı, 7-10; Şakir Süleyman, *Hatınlar Azatlığı ve Yengi Turmuş Meselesi*, aynı dergi, yıl II, 1927, S. 10-11 (22-23), 9-13.

Müslüman kadına yönelik politikalarının iki amacı vardı: a. Birey olarak kadını dinsizleştirmek; b. çocuklar ve gençler üzerindeki dini etkiyi besleyen en önemli ve güçlü kanalı kapatmak.⁶⁷ Çünkü kadın dini bilgileri kuşaktan kuşağa aktaran “din muhafızları”⁶⁸ rolünü üstlenmişti.⁶⁹

Kadınlar başta olmak üzere ailenin dinsizleştirilmesinde Tanrısızlar Birliği'nin usüllerini anlatan bir yazıda şunlar önerilmektedir.

1. Toplum, birey ve tarihi, materyalist açıdan anlatan konuşmalar, konferanslar, soru-cevap toplantıları düzenlemeli,
2. Sovyet hükümetinin sosyalizmi kurma yolundaki faaliyetlerini anlatmalı,
3. Tanrısızlar Birlikleri, daha çok fakir ve ezilmiş kişiler üye yapılarak güçlendirilmeli,
4. Fabrika, atölye ve işyeri gibi mekanlarda Tanrısızlar Birliği şubeleri açmalı,
5. Okullarda Tanrısızlar Birliği şubeleri açılmalı,
6. Ramazan'da, dini bayramlarda ve dini gecelerde dine karşı propaganda yapılmalı,
7. Dine karşı yazılan kitaplar dağıtılmalı,
8. Geleneksel okullarla mücadele edilmeli,
9. Bütün gazete ve dergilerde, duvar gazetelerinde din adamlarını tahkir eden yazılar yayınlanmalı,
10. Köylü kadınlar arasında da dinsizlik propagandaları yapılmalı.⁷⁰

⁶⁷ Baycanov, 37: John Anderson, *Out of the Kitchen, Out of the Temple: Religion, Atheism and Women in the Soviet Union*, Religious Policy in the Soviet Union, ed. S. P. Ramet, Chambridge Universty Press, 1993, 215.

⁶⁸ Gillian Tett, *Guardians of Faith? : Gender and Religion in an (ex) Soviet Tajik Village*, Muslim Women's Choices, Religious Belief and Social Reality, ed. C. Fawzi el-Solh, Oxford, 1994, 128-151.

⁶⁹ Kadınları dinsizleştirme faaliyetleri, metodlar ve İslamın kadına verdiği yer hakkında Özbekistan'da 1920'li yıllarda yayınlanan Maarif ve Okutuvçı, Hudasızlar ve Yengi Yol gibi yayın organlarında çok sayıda populist yazı yayınlanmıştır. Söz gelişi Hatın-Kızlar Ortasında Dinge Karşı Teşvikat, Hudasızlar, S.4, 1929, s. 40-49; S. 5-6, 1929, s. 32-38,

⁷⁰ Hatın-Kızlar Ortasında Dinge Karşı Teşvikat, Hudasızlar, 1929/4, 49.

Türkistan gibi dindar bir toplumu barındıran coğrafyada bunun gerçekleştirilmesi çok zor olduğu gibi, yerli komünistler tecrübesizlikleri de vardı. S. Aliullin bu endişelerini şöyle ifade etmektedir: “Hatun-kızlar arasında biz teşvikat işlerine şimdi yavaş yavaş başlıyoruz. Bunun için bu cephede bizim ameli tecrübemiz azdır. Biz bu vazifemizi yaparken elbette komşu cumhuriyetlerdeki tecrübelerden yararlanmaya mecburuz.”⁷¹ Nitekin Müslüman kadınların azatlığını kazanma mücadelelerinde destek vermek ve onlara yol göstermek için Moskova’dan ateist Rus kadınlar getirilmiştir.⁷² Aliullin kadınların dinsizleştirilmesi için bir dizi program ve metod ortaya koymakta, bunların uygulamaları için örnekler vermektedir. Ona göre kadınların dinsizleştirilmesinde ekonomik gelişmelerden, kanuni vasıtalarından, kültür devriminden ve KP organlarından yararlanılmalıdır.

Orta Asya’da Müslüman kadını dinden uzaklaştırmada başta KP üyeleri olmak üzere, kolhoz yöneticileri, komsomol üyeleri ve Militan Tanrısızlar birlikleri faal çalışmışlardır. Komünistlerin kadını dinsizleştirmedeki kararlılıkları ve bu yönde yapılan çalışmalar Özbekistan Küreşken Hudasızlar Soyuzu’nun (Militan Tanrısızlar Birliği) 1930-31 yılı faaliyet raporunda şöyle belirtilmiştir: “Sosyalizmin kuruluş şartlarında KP ve Sovyetler Hükümeti’nin tuttuğu siyaset ile meydana getirilen imkanlar neticesinde Özbekistan’da hatun-kızlar ve aynı zamanda yerli halk ve diğer milletlerin hatun-kızları arasında din karşıtı çalışmalar en yüksek dereceye çıkmıştır. ... Özbek hatun-kızlar arasında din karşıtı işler yeni maışet kurma ve eski adetleri kurutmaya yöneliktir.”⁷³

4. Türk Ailesini Eğitim Yoluyla Dinsizleştirme Çabaları

Sovyetlerin, en önemli hedeflerinden birinin Sovyet insanı yetiştirmek olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bunun en kısa ve kalıcı yolunun eğitim olduğunu düşünen Sovyetler, okullarını açarak eğitime başladılar. Sovyet okulluna “Marxism-Leninizm eğitimi vererek hayatı materyalizm ve diyalektik yolu ile tahlil edecek vatandaşlar yetiştirmek”⁷⁴ görevi verilmişti. 1928’lerden

⁷¹ S. Aliullin, *Hatun-Kızlar Ortasında Dinge Karşı Teşvikat (önsöz)*, Özneşir, Semerkand, Taşkent, 1929.

⁷² Alimova, Yu. Athamova, 8.

⁷³ *Özbekistan Küreşken Hudasızlar Soyuzu Cumhuriyet Teşkilatının İşi Toğnsıda Hisabat Ma’ruzası*, Dinsizler Kütüphanesi, Özneşir, Taşkent, 1931, 13.

⁷⁴ H. Alim, *Dinge Karşı Tergibat İşleri hem de Onıng Gelişmesi ve Usülleri*, Hudasızlar, 1928/5, 33.

itibaren dinsiz eğitim mi dine karşı eğitim mi tartışmasından sonra ikincisinde karar kılındı.⁷⁵

Sovyetler; kısa süre sonra örgün eğitimin öğrencileri dinsizleştirmekte yetersiz kaldığının farkına vardılar. Çünkü eğitim sadece okulda başlayıp bitmiyordu. Aile ve muhit de eğitimin bir parçasıydı. Okulda verilen dine karşı eğitimin başarılı olabilmesi için aileye de aynı yönde eğitim verilmesi gerekiyordu.⁷⁶ Özbek bir ateist yazar “ata-anaların ve muhitin çocuğa verdiği terbiyenin etkisini azaltmak, özellikle birinci ve ikinci aşama okullarda okuyan küçük yaştaki öğrencilere din karşıtı terbiye vermek için ata-anaları dinin kötülöklere konusunda aydınlatmak gerekmektedir” ifadeleriyle Sovyetlerin bu konudaki sıkıntılarını ortaya koydu.⁷⁷

Aynı görüş SSCB Militan Tanrısızlar Birliği başkanı E. Yaravslavsky tarafından da paylaşılmaktadır. Ona göre, “Dindar ailede yetişen çocuğa siz okulda sadece üç saatte etki edemezsiniz. Çocuk aile fertlerinden (ata-ana, abi, abla, kardeş vs.) ve muhitten etkilenir. Hatta mescid, medrese, tekke, türbe, hankâh vb. dini mimariden de etkilenir.”⁷⁸

Sovyet eğitiminin başarılı olması için 1929 yılında ailelerin dinsizleştirilmesi konusu daha bir önem kazanmıştır. Bu yılın başlarında Özbek ateistlerden Yoldaş, geleneksel ailenin din karşıtı Sovyet eğitime verdiği zararı şu ifadelerle ortaya koymuştur: “Hepimizin bildiği ve pek çok yoldaşın da yazdıkları gibi, çocuklar bir yılda 6-7 ay, günde 4-5 saat okulda kalmasına rağmen zamanlarının çoğunun ebeveynlerinin yanında geçirmekteler. Ebeveynler ise din avusu ile avulandıklarından ve dini hurafelere batmışlardır. Elbette çocuk bu muhitte, okulda aldığı 4-5 saatlik din karşıtı eğitimin aksi eğitim almaktadır.”⁷⁹

⁷⁵ R. Baycanov, *Mektepte Dine Karşı Terbiye*, Hudasıızlar, 1928/ 7-8, 36; E. Yaravslavsky, *Muallim Hem Din*, Hudasıızlar, 1928/9-10, 58; Begiy Mustakay, *Mekteplerde Dine Karşı Terbiye*, Hudasıızlar, 1929/1, 37.

⁷⁶ Baycanov şu mütalaada bulunmaktadır: “Çünkü öğrenci mektepte fen okusa da çocukluğunda aile ve muhit terbiyesini almaktadır. Şimdi eğer biz mektepte dini karşı terbiye vermezsek öğrenci ailede aldığı terbiyenin etkisinden kurtulamaz”. aynı yer.

⁷⁷ Baycanov, 37.

⁷⁸ Emelyan Yaravslavsky, “Muallim Hem Din”, Hudasıızlar, 1928/10, 58.

⁷⁹ E. Yoldaş, “Ata-Analar Ortasında Dine Karşı Tergibat İşleri”, Hudasıızlar, (Özbekistan Militan Tanrısızlar Birliği yayın organı), 1929/3, 17.

Sorunun çözümünü ailenin dinsizleştirilmesinde gören tanrısızlardan biri bir proje teklif etmiştir. Yazar projenin ayrıntılarıyla şöyle açıklamaktadır:

1. Tabii bilimlerden tecrübeler gösterme geceleri: Bu gecelerde ebeveynler toplanmalı, okulda tabii bilimler ve fizik derslerini veren öğretmenler derslerinde işledikleri ders elbiseleri ve araç-gereçleri ile sahneye çıkıp çeşitli elementlerin sentez ve analizlerini yaparak başarılarını göstermeli, bunların Allah tarafından bir mucize değil tabiat kanunlarının bir gereği olduğunu anlatmalıdırlar.

Yalnız bunlarla yetinmeyip, fen ve tekniğe ait yenilikleri anlatmalı, dine karşı yazılan şiirler, şarkılar ve türküler okunmalı, çocuklara beden terbiyesine ait oyunlar oynatılmalıdır.⁸⁰

2. Ailevî geceler: Komünist, komsomol ve sendika temsilcilerinin düzenleyeceği bu gecelerde, çok iyi hazırlık yaparak, çocuklara dine karşı yazdıkları piyesleri oynatmak, şarkı-türküler söyletmek, her türlü gönül açıcı oyunlar oynamak lazımdır. Bu gösterilerde sergilenen oyunların mümkün olduğunca dine karşı olmasına dikkat edilmelidir. Gösteri yerlerinde oluşturulacak duvar gazetelerinde dine karşı yazılar yazmak ve kısa fakat anlamlı konuşmalar yapmak da bu gecelerin başlıca faaliyetleri olmalıdır.⁸¹

3. Soru-cevap geceleri: Bu gecelerde, sadece, dine karşı ruhta, Sovyet hükümetinin günlük siyasetine bağlı kooperatifleştirme, çiftçileri kollektifleştirme, işçileri sendikalaştırma, kadınları özgürleştirme, vergi siyaseti, töre ile mücadele, mahsul kaldırma teknikleri ve endüstrileştirme konuları anlatılmalıdır.

Bu gecelerin sadece kuru soru-cevap şeklinde olmaması için yarısı soru-cevap, yarısı gönül açıcı bölümlerden oluşan faaliyetler yapılmalıdır. Bu bölümlerde Muştum dergisi ve başka gazetelerin mizah bölümlerindeki materyallerden yararlanmalı. Hudasızlar dergisindeki kolay teşviki makaleler okunmalıdır.⁸²

4. Tıbbî kontroller yapmak: Çocukları, ebeveynlerini ve yakınlarını doktor kontrolünden geçirerek yaygın hastalıklar, özellikle öldürücü hastalıkların aslı, öldürme yolları ve onlardan korunma çarelerini anlatılmalıdır. Hastalıkların, dincilerin iddia ettikleri gibi, Allah tarafından verildiği ve tövbe ve ibadet yoluyla gideceği görüşünün yanlışlığı söylenmeli, aksine tıbbî yollarla baş edilebileceği

⁸⁰ Yoldaş, 19.

⁸¹ Yoldaş, 19-20.

⁸² Yoldaş, 20.

anlatılmalıdır. Ustalıkla mescit ve ibadethâne mahiyeti kazanan türbeleri teftiş edilmeli, oralaradaki zerrelere ve öldürücü mikroplar mikroskop ile göstermelidir. Böylece türbeleri ziyaret etmenin oraların duvarlarını ve topraklarını yalamanın her türlü hastalıklara yol açtığını anlatılmalıdır.

5. Ziyaretgâh ve Türbelere geziler yapmak: Çocuklar ve ebeveynlerini “aziz yerlere” türbelere götürmeli, onların neden ibaret olduğunu anlatmalı, buralara ne maksatla kimler tarafından “aziz” adı verildiği, buralardan emekçi ebeveynlerin yarar sağlayamayacağı anlatılmalı, türbelere yardım istemenin, topraklarını yalamanın, yüze sürmenin zararları öğretilmelidir. Mümkün olursa yalanan topraklardan ve yüz sürülen yerlerden alınan parçalar mikroskop ile incelenmeli ve sonuçları onlara gösterilmelidir.⁶³

6. Aileler arasında bire bir çalışmak: Bu faaliyet iki bölümde olmalıdır: a. Çocuklar vasıtasıyla çalışmak: Üçüncü sınıf ve daha yukarıda okuyan tanrısız öğrencilere, ebeveynleri ve diğer yakınlarına dine karşı yazılan ciddi ve hicvî hikâyeler ve şiirler okuma ödevi verilmeli, karşılaşılan tepki okulda tanrısızlar kulübüne bildirmelidir. b. Ebeveynleri bire bir çağırma: Bazı ebeveynlerin dini bayramlarda ve kutsal günlerinde çocuklarını okula göndermedikleri, çocuklarını namaz ve oruç gibi dini vecibeleri yapmaları yönünde mecbur tuttukları hakkında şikayetler iletilmektedir. Bu ebeveynleri okula çağırıp çocuklarının bir gün bile okuldan kalmalarının zararları anlatılmalı, bunun arkasından, gayet ustalıkla çocuklarını dini vecibeleri yerine getirmeye mecbur tutmamaları ve genel olarak dinin zararları izah edilmelidir. Bunun yanında ebeveynleri okulun genel işlerine yakından iştirak ettirerek, özellikle de bunları dini bayram günlerini denk getirecek onlara yaklaşım dinin zararları söylenmelidir.⁶⁴

Hiç şüphesiz, bu program XIX yüzyıl pozitivist ve materyalist zihniyetinin bir ürünüdür. Bu anlayışta, insanlığın daha mutlu bir hayat yaşaması için yapılan çalışmalar sonunda ulaşılan bilimsel geçekler ve elde edilen teknolojik başarılar tek taraflı yorumlanarak bir toplumun dinsizleştirilmesi için kuru bir mantıkla adeta din karşıtı bir din gibi topluma dayatılmaktadır.

5. Türk Ailesini Kültür Siyasetleri Dinsizleştirme Çabaları

Sovyetlerin değişim projelerinin unsurlarından biri de medenî inkılap (kültürel inkılap) idi. Sosyalistler medenî inkılabı, ekonomik inkılabın ayrılmaz par-

⁶³ Yoldaş, 21.

⁶⁴ Yoldaş, 21.

çası ve mütemmimi kabul ettiler.⁸⁵ Onlara göre “eski örf, eski hayat tarzı, yani feodalizm ortadan kaldırılmadan sosyalizmi kurnada başarı kazanmak mümkün değildi”.⁸⁶ Bolşevikler medenî inkılabın esas görevini “halkı sosyalizm esasında yeniden terbiye etmek, yani halka sömürge yönetiminden miras kalan kulluk adetleri melekelerini kaldırmak ve onlarda diyalektik düşüncesini, emek medenî-yetini ve sosyal hayat adetlerini yerleştirmek”⁸⁷ şeklinde tespit ettiler. Hatta onu “sınıf mücadelesinin bir kısmı”⁸⁸ olarak algıladılar

Medenî inkılap çerçevesinde aile hayatında da inkılabı başlattılar ve din ile sert mücadele edilmesini istediler. “Din medenî hayatı Tanrının hükümleriyle”⁸⁹ düzenlerken onlar bu sahayı beşeri kanunları ile yeniden şekillendirmeyi esas aldılar. Sözgelimi “din çocukların ebeveyne kesin itaatlerini isterken, Bolşevikler çocukların özgürlüğünden yana”⁹⁰ olduklarını ileri sürdüler. Aynı şekilde din kadının kocayla olan ilişkilerinin boyutunu belirlerken onlar kadının özgürleştirilmesini amaçladıklarını açıkladılar.⁹¹

KP Merkezi Komitesi 1928’de aldığı bir kararda sosyal hayatın dinsizleştirilmesi için komünistleri göreve çağırdı. Bu çağrıda komünistleri, her şeyden önce, Parti üyelerinin, örnek işler yaparak halka etki edebilecekleri hatırlatıldı; “eski hayat tarzının örf-adetleri ile yaşamaya devam etmeleri” kesinlikle yasaklandı.⁹²

Ailede dini hayatı ortadan kaldırmak için “özellikle dini bayramlarda okul çocuklarına ve halka tatil vermeyerek dini bayramın ailedeki etkisini azaltmanın”⁹³ altı çizildi. Bu noktada okullar da devreye sokularak “ebeveynleri okulun genel işlerine yakından iştirak ettirilmesi, özellikle de bunları dini bayram günlerini denk getirerek onlara yaklaşıp dinin zararları anlatılması”⁹⁴ önerildi.

“SSCB Tanrısızlar Birlikleri ve Dine Karşı Tergibat Usülleri” adıyla yayınlanan bir makalede tanrısızlara her yerde ve her fırsatta “Dine Karşı Geceler Dü-

⁸⁵ Medenî İnkılap ve Din, Hudasıızlar, 1930/7-8, 22.

⁸⁶ Eski Turmuşğa Karşı, Hudasıızlar, 1928/5, 3.

⁸⁷ V. Akiyef, Yeni Turmuşda Zakasning Rolü, Hudasıızlar, 1929/11-12, 38.

⁸⁸ Akiyef, 38.

⁸⁹ Medenî İnkılap ve Din, Hudasıızlar, 1930/7-8, 24.

⁹⁰ Medenî İnkılap ve Din, 24.

⁹¹ Medenî İnkılap ve Din, 24.

⁹² Eski Turmuşğa Karşı, 3.

⁹³ Baycanov, 37.

⁹⁴ Yoldaş, 21.

zenlemek” görevi verildi. Özellikle dini geceler ve dini bayramlarda düzenlenmesi istenen bu gecelerde din aleyhinde şiirler, şarkı-türküler okunması ve gösteriler yapılması teklif edildi.⁹⁵

Medenî inkılap adına yapılan bu faaliyetlerde özellikle tanrısızlar ailenin dini ve milli bütün vecibe ve geleneklerden arındırılmasını öngördüler. Ailede namaz kılmayı, oruç tutmayı, zekat, sadaka ve öşür vermeyi, kurban kesmeyi, cenazeyi İslamî usûllere uygun techiz ve tekfin edip namazını kılmayı, dini nikahı, çocuk doğduğunda kulağına ezan okuyarak ad vermeyi, yemekten önce besmele çekmeyi ve sonunda elhamdülillah demeyi çocuklar için zararlı görerek bunların kaldırılması için mücadele edilmesini önerdiler.⁹⁶

IV. Müslüman Türk Ailesinin Direnişi

Orta Asya Türk ailesi; yirminci yüzyılda, yeni aile hukuku, eğitim, sosyal ilişkiler, dünya görüşü, dine karşı mücadele, komünist ahlak, evlilik şekilleri, ekonomik yapı, çalışma şartları, şehirleşme, mesken yapısı vb. unsurlarla Sovyet döneminde önemli ölçüde Batı ailesi yönünde değişmiştir. Aslında bu değişim sadece Sovyetler Birliği'ne has değildir. Müslüman aile yüzyılımızda bütün İslam dünyasında kimi zaman özgür irade ve tabii şartlarda, kimi zaman baskılarla Batılı anlamda bir gelişim ve değişim kaydetmiştir.⁹⁷ Bununla beraber Sovyetlerin arzuladıkları ve umdukları derecede bütün dini ve milli bağlardan kurtulmuş bir değişim gerçekleştirilememiştir.

Bu değişimin aileye bazı yönlerden olumlu katkılar sağladığı söylenebilir. Kadının siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik hatta yeni özgürlükler kazanması, eğitimin yükselmesi, ailede sorumluluk ve yükümlülüklerin kadın ve erkek tarafından eşit şekilde paylaşılması bunlar arasında sayılabilir.

Bugün Orta Asya Türk ailesinin önemli ölçüde geleneksel yapısını muhafaza ettiğini görüyoruz. Bu olgu, sade vatandaş tarafından, geleneksel sıcak aile içinde hayat sürmek yanında dini ve milli değerleri korumak, bir bakıma Sovyet rejimine pasif direniş olarak düşünülmüştür. Sovyet döneminde Müslüman aileye yönelik politikaları milli kimliği değiştirme, bunun ötesinde Rus milliyetçile-

⁹⁵ SSSR'de Hudasızlar Sayuzları ve Dinge Karşı Targıbat Usûlleri, Hudasızlar, 1929/3, 45.

⁹⁶ H. Begiyef, Mekteb Balaları ve Piyenerler Arasında Dinge Karşı Terbiye, Hudasızlar, 1929/2, 41.

⁹⁷ Ümid Meriç, *İslamda Aile* (Dini Esasların Işığında Çağdaş İslam Ülkelerinde Aile Yapısı ve Bu Yapıda Meydana Gelen Değişmeler), Aile Yazıları II, T. C Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu yay. Ankara, 1990, 423-443.

rinin amacı olan Türk milletini başka bir kimliğe ve kültüre götürecektir düzeyde olamamıştır. Hatta bir bakıma Müslüman aile yapısı dinin de korunmasına zemin hazırlamıştır.

Orta Asya Türk ailesinin, ateizme karşı en önemli direniş dinamiklerinden biri geniş aile yapısını koruması idi. Aile, aksi yöndeki bütün çalışmalara rağmen, Sovyet döneminde aynı çatı altında en az üç kuşak barındıran geniş aile niteliğini korumuştur.⁹⁸ Fransız rahip Jaques Fournier'n 1978'de yaptığı gözlemler bu kanıyı doğrulamaktadır. Fournier, Özbek Muhammedov'un evine yaptığı ziyareti anlatırken şu izlenimlerini aktarmaktadır. "Muhammedov'un evi gri boyalı, penceresiz, müstakil bir yapıdır. Sıkıştırılmış topraktan yapılmış bir antre dışarı avluya açılan tek yerdir. Oradan bir iç avluya geçiliyor. Avlunun ortasındaki bir kara ağaç, hoş bir gölge veriyor. Yemeklerle dolu masanın etrafında güzel bir aile toplantısı yapıldı. Bay ve bayan Muhammedov'un on iki çocuğu ve on dokuz torunu var. En büyük kızları Zefire otuz beş yaşında: "Kocam ve dört çocuğumla beraber ebeveynimin evinde oturmaya devam ediyorum. Benden daha küçük olan erkek ve kız kardeşlerimle ilgileniyorum" diyor."⁹⁹

Bu tür geniş aile tiplerine 1994, 1996 ve 1997 yıllarında bölgeye yaptığımız araştırma gezilerine çokça rastlamış bulunuyoruz. Bugün Orta Asya Türklerinde yaygın aile tipinin geniş aile olduğunu söyleyebiliriz. Türkistan'da yaşlısından gencine hemen bütün Müslümanlar çekirdek aileyi Rus kültürünü benimsemek olarak telakki etmişlerdir. Katıldığımız çoğu nikah merasiminde kıza, "mehir olarak daire mi ev mi istersin?" diye sorulduğunda "Huda saklasın ben daire değil ev isterim" cevabı verdiğini gördük. Bunun sebebini sordüğümüzde "Daire Rus'un hayat tarzına uygundur. O azatlığa engeldir. Biz, geniş avlulu ve bahçeli evde çoluk çocuğumuzla oturduğumuzda özümüzü daha tabii ve azat hissederiz" açıklaması ile karşılaştık. Bu ifadeler bölge Türklerinin hala geniş geleneksel aileden yana olduklarını göstermektedir.

Müslüman Türkler kolhozlaştırma siyasetini de aileyi koruma yönünde lehlerine çevirmişlerdir. Sovyetler; en büyük ekonomik projelerinden olan kolhozlaştırmayı geleneksel Müslüman Türk aile yapısının değiştirilmede bir araç olarak kullanmışlardır. Ancak, ihtilalden buyana durum pek değişmemiş,

⁹⁸ Raşid, 55.

⁹⁹ Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, çev, Mete Çamdereli, Ankara, 1992, 223-224.

halk avulları / kışlaklarındaki (köylerdeki), aile dahil toplumsal yapı ve ilişkiler, kolhozlara taşınmış, böylece geleneksel toplumsal yapıyı korunmuşlardır. Kolhoz reisi aksakal olarak görülmüş; bütün bir kolhoz büyük bir aile olarak addedilmiştir.

Müslüman Türk ailesinin direniş noktalarından biri de Sovyetlerin zaman zaman değişen aile politikaları olmuştur. Bolşevikler başlangıçta geleneksel aileye sert bir savaş başlatmışlar ve bu kurumu zayıflatmışlardı. Ancak, aileyi dinsizleştirme çalışmaları yavaşlatılmakla ve Sovyet iktidarı boyunca devam ettirilmekle beraber, II. Dünya Savaşı sırasında bu ailenin hayatın ve ülkenin gerçeklerini uymadığı anlaşılmış ve aileyi güçlendirici politikalara dönülmüştür. Sovyet dönemi aile tecrübesi, aile kurumunun ihmal edilmemesi gereken en önemli kurumlardan biri olduğu gerçeğini insanlığa ve Sovyetlere hatırlatmış ve Marxist teoriye ters düşme pahasına da olsa bu kurumun güçlendirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Sovyetler, esasen bazı manevi değerlere dayanan aile kurumunu başlangıçta ciddi şekilde hırpalamışlar, ancak kendi anlayışlarının sosyal realiteden uzak olduğunu anlayarak bir süre sonra aileyi güçlendirerek geleneksel aile yapısına dönmüşlerdir.

Sonuç

Orta Asya Türkleri, bugün, Sovyet döneminde aile konusunda kaybettikleri dini ve milli değerlerini tekrar kazanmak için hızlı bir çalışmaya girişmişler ve bu konuda yayınlara başlamışlardır.¹⁰⁰ Yeni dönemde aileyi güçlendirmek için başvurulmuş kaynaklar arasında İslam dininin temelini teşkil eden Kur'an ve hadisin yanında geleneksel kültür eserleri de bulunmaktadır. Aile konusunda yayımlanan bir kitabın önsözündeki "Özbek ailesinin terbiyesinde Kur'an-ı Kerim, Peygamberimizin hadisleri, büyük allamelerimizin adab-ahlak, insana has en güzel faziletler hakkında fikir-mülâhazaları taktim ettik, bu sahada, Yusuf Has Hacip, Abdurrahman Cami, Alişir Nevai, Keykavus, Abdullah Avlani, Rızaeddin b. Fahreddin ve başkalarının eserlerinden bazı öğütler aldık"¹⁰¹ ifadeleri ailenin yeni dönemde alacağı şekil hakkında bir fikir vermektedir.

¹⁰⁰ Bunlardan bazıları: Magruf Abrarov, *Yangıça Fikirteş ve Milli Ört-Adetler*, Taşkent, 1990, Rızaeddin b. Fahreddin, *Aile*, Taşkent, 1991; aynı yazar, *Terbiyeli Hatun*, Taşkent, 1991; aynı yazar, *Ehl-u Ayal*, Taşkent, 1994; Fahrulbenat Sıbgatullahkızı, *Aile Sabakları*, Taşkent, 1992; Fazıl Maksudoviç Atahocayev, *Nikah ve Onıng Hukuki Tartibge Salmışı*, Taşkent, 1995.

¹⁰¹ *Aile Bir Gülşen ki...*, yayına haz. R. Saidov, M. Ahmedov, Taşkent, 1996. (Özbekistan Cumhuriyeti Halk Talimi Vezirliđi tavsiyesi)

Kitle iletişim araçları başta olmak üzere yapılan görsel ve yazılı yayınlarda ailenin önemi vurgulanmaktadır. Sözgelimi, bir yayında aile kurmak teşvik edilmekte ve gençlere şöyle seslenilmektedir: “Siz doğduğunuzda, Alişir Nevai Hazretlerinin dediği gibi, ata-ananızın kalbinde de dünyalar dolusu arzular doğdu. Bu arzulardan biri, sizi gelin kız, iyi huyla yetiştirip bir güvey ile birleştirmek; sizi güvey oğul, oğlun iyi yerlerde yetişip güvey yapmaktı. Güvey oğul! Gelin kız! Bugün siz baht evine gelirken ata-analarınız gözlerinde halka halka yaş ile sizleri uğurladığını hatırlamaktan çıkarmayın. Bu halka halka yaş bahtiyarlık, arzuya erme remzidir. Atalarınız, nineleriniz, sizleri dualara gark ettiler. İşte siz baht evine girdiniz. Bu yüce feyizli kaşane kutlu kademleriniz ile paklansın, mübarek olsun! Kademlerinize hasenat verilsin ey yeni aile!”¹⁰²

Şunu da ifade etmeliyiz ki, Orta Asya Türk ailesi, Sovyet döneminde, geleneksel yapısını büyük oranda koruyarak, bir yönüyle Türk yapısını muhafaza ederken, bir yönüyle de din başta olmak üzere milli değerlerin korunup yaşandığı yer olmuştur. Bu bakımdan, bu gün, yetmiş yıllık Sovyet döneminden sonra Orta Asya’da milli değerlerine sahip Türk toplumu ile karşılaşılıyorsa bunun en büyük amillerinden biri ailedir diyebiliriz.

Türkistan’da katıldığımız bir nikah töreni esnasında imamın güvey ve gelin adayına verdiği şu öğütler Türk ailesinin hala ne kadar sağlam temeller üzerinde durduğunu göstermektedir:

Gelin hanıma: “1. Kaynata-kaynanana, güveyin uruğuna izzet-i ikram, itaat ve hürmet edesin. 2. Güveyi ak yuyup ak tarayasın, erine itaat edesin. 3. Erinden izinsiz iş yapmayasın, evini temiz tutup yâda-yabancıya açmayasın. 4. Turmuşun (hayatın) hem şirinliği, hem acısı vardır. Erin eve geldiğinde, kederini-gamını içine gömüp kapıyı şirin yüzle açasın.”

Güvey balaya: “1. Kaynata-kaynanana izzet-i ikram kılasın, gelinin uruğun hem karındaş bilesin. 2. Geline hürmet kılasın, ihanet etmeyesin, yüreğini açık muhabbet gösteresin. Onun cihanda senden özge yar u yararı olmadığını bilip ona eş ve dost olasın. 3. Gelini Allah’ın emaneti bilip ona helalinden yedirip giydiresin. Yiyeceğini ve giyeceğini yarenlerinden arkada koymayasın. 4. Gelini dövüp sövmeyesin, hakaret kılmayasın. Yahşilik ve şirin söz ile muamele kılasın. Ve üstüne başka gül koklamayasın.”

¹⁰² Enver Abdusamedov, Bustan Şermatova, Esrar Samed, Kúvey-Kelinler ve Kuda-Kudağaylar Risalesi, Taşkent, 1993., 3.

Türk milleti yenilik ve değişime açık bir toplumdur. Yüzyıllar boyunca az sayılamayacak coğrafyalara yayılan bir milletin zaten yenilik ve değişime kapalı olarak ayakta kalması, üstelik dünya tarihinin akışına yön vermesi düşündürülemez. Bu millet sıcak iklimlerden soğuk iklimlere, denizlerden karalara kadar her bölgede, bir yandan temel niteliklerini korurken diğer yandan karşılaştığı medeniyet ve kültür ortamlarından kendisini geliştirecek unsurları almakta bir sakınca görmemiştir. Bu niteliğinin bir devamı olarak Türk dünyasının tamamına yakını 19. yüzyıldan itibaren sosyal, siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel alanlarda Avrupalı tarzda yenileşme ve değişimi amaçlamışlardır. Bu amaca ulaşmak için Batı Türk dünyası (Osmanlı, Türkiye) Batı Avrupa'yı izlerken, Kuzey ve Doğu Türk dünyası (Kırım, İdil Boyu, Kafkaslar ve Türkistan) Doğu Avrupa'yı (Rusya'yı) takip etmiştir.

Türk dünyasının geçen yüzyıldaki başarılarında ve karşılaştığı sıkıntıları aşmasında ailenin büyük katkısı olmuştur. Söz gelişi, 1990'larda başlayan yeni dönemde Orta Asya büyük bir siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal krizle karşı karşıya kalmıştır. Sovyet döneminin hemen hemen bütün değerleri yerlerini başkalarına bırakmakta, toplum ve birey her bakımdan büyük sarsıntı geçirmektedir. Eskiden sosyal güvence ve refah içinde yaşayan insanlar şimdilerde geçiş döneminin getirdiği sıkıntılarla mücadele etmek zorundadırlar. Buna rağmen Türk dünyasında sosyal bir yıkım ve patlama yoksa bunun önemli sebeplerinden birisi Türk aile yapısının hala sapasağlam ayakta kalmasıdır dersek mübalağa yapmamış oluruz. Geniş ailedeki sosyal ilişkiler ve dayanışma ruhu, bireyi maddi ve manevi yönlerden korumaktadır.

Bunca sıkıntılara rağmen Türk dünyasında, insanlık onurunu zedeleyen fuhuş, uyuşturucu, hırsızlık gibi ahlaksızlıklar yoksa, insanlar hayata bağlı, yaşama sevinci ile birbirlerini seviyorlar ve millet bilinci içinde yaşıyorlarsa bunda Türk aile yapısının büyük payı vardır. Eğer bugün düşkünler yurdu, yetimler yurdu vb. resmi himaye kurumları yaygın değilse bu aile yapısının hala sağlam bir şekilde ayakta durduğuna işaret eder. Türkler inançları ve geleneklerinden gelen duygularla, başta ana-babaları olmak üzere yaşlılarını, ömürlerinin son yıllarında yanlarında misafir etmeyi bir görev ve övünç olarak algılamaktadırlar. Bu davranışlarıyla, yaşlılarının tecrübelerinden yararlanırlar; onların ahir ömürlerinde sıcak aile yuvasından mahrum kalmalarını önlerler, Allah'ın rızasına nail olurlar; dededen toruna üç kuşağı aynı bir çatı altında buluşturarak geçmişten geleceğe kültür akışını sağlarlar.

Memlükler Zamanında (1250-1517) Kadın

İsmail YIGİT*

Özet:

Memlükler zamanında askeri ve sivil bürokrasi içinde kadına büyük değer verildiği, toplumda da kadına bakışın genelde olumlu olduğu görülmektedir. Bilhassa hadis ilminde olmak üzere dini ilimler alanında yüzlerce kadın alim yetişmiştir. Bu dönemde kadınlar, batılı seyyahların dikkatini çekecek ölçüde sosyal hayata iştirak etmişlerdir. Bu arada dul veya kocaları tarafından evden kovulan kadınların korunmasına yönelik müesseselerin bulunması da dikkat çekmektedir.

Abstract:

Women in the Mamelukes' Period

In the period of Mamelukes, women, generally, was given great importance in the society as well as in the military and civil bureaucracy. Hundreds of Muslim women scholars have been grown up in different Islamic fields, especially in hadith field. In that period, women were so integrated to social life that this situation attracted attention of the western travellers. It is, also, highlighted that at that time, some establishment existed to protect the divorced women or the ones dismissed by their husbands.

Memlükler dönemi tarihçileri, önceki tarihçiler gibi, bir nevi hânedanın siyâsî ve askeri tarihini yazmışlar, dolayısıyla kitaplarında hükümdarların özel hayatı hakkında da geniş bilgiler vermişlerdir. Bu arada onlar, çok geniş bir çerçevede olmasa da, sultanların hanımları, anneleri, kız kardeşleri ve onların hükümdarlarla ilişkilerinden ve bazen de büyük emirlerin hanımlarından söz etmişlerdir. Diğer yandan ilim ve kültür hayatında temayüz eden kadın alimler hakkında da kısa bilgiler aktarmışlardır. Tabakat ve terâcim kitaplarında ise, başta ilim ve kültür hayatında şöhret bulan kadınlar, saray mensubu kadınlar ve büyük emirlerin hanımları olmak üzere çok sayıda meşhur kadın tanıtılmıştır. Hatta daha sonra tekrar işaret edeceğimiz gibi, sadece Sehâvî'nin hicrî dokuzuncu (milâdî on beşinci) asrın meşhurlarını tanıttı-

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ğı eserinde tanımlanan kadınların sayısı 1075'e ulaşmaktadır. Zamanın bazı fıkıh alimleri ve seyyahları da, kadınların durumunu ve toplumun onlara bakışını ilgilendiren genel bilgiler vermişlerdir. Ne var ki, bu kaynaklarda kadınlar hakkında zikredilen bilgiler, neredeyse, saraydaki kadınlar, askerî devlet erkani ve sivil bürokratların hanımları ile ilim ve kültür hayatının içinde olan kesime mensup kadınlarla sınırlıdır. Toplumun alt kesimlerine mensup kadınlar ile kırsal kesimde yaşayan kadınlar hakkında bilgi bulmak neredeyse mümkün değildir.

1. Memlûk Sarayında Kadın

Memlûk sultanları, hanımlarına büyük bir değer verip, onlara yüceltici bir bakışla bakarak, kendilerine mahsus şeref unvanı olan "havend" lakabını onlar için de kullanmışlardır. Hanımları, kızları ve kız kardeşlerine gönderdikleri mektuplarında, onlara, ihtiram ve takdir ifade eden çeşitli sıfatlarla hitap etmişlerdir.¹ Kadınlar arasında sadece sultan hanımları, anneleri ve sultanın kız kardeşleri için kullanılan bu unvan yanında, kadınlar için Türkçe emîre manasına gelen "hatun" ve Arapça kadın efendi anlamını taşıyan "seyyide" lakapları da kullanılmıştır.²

Sultanlar, büyük emirler ve diğer devlet adamları, hanımlarına karşı çok cömert davranmışlar, mal ve eşya cinsinden istedikleri hiçbir şeyi onlardan esirgemişlerdir. Dolayısıyla sultan hanımlarından ve diğer kadın yakınlarından bazıları, büyük miktarlara ulaşan servet ve miraslarıyla tarihe geçmişlerdir. Bunlardan biri, el-Melikü'n-Nasır Muhammed'in zamanın en meşhur kadınlarından sayılan hanımı Togay Hatun'dur. Büyük miktarda miras bırakan bu kadının, ayrıca 1000 cariye ve 80 hadımı azat ettiği bildirilmiştir.³ Aynı sultanın Emir Tâz ile evlenmiş olan kızı da geride büyük bir servet bırakmıştı. 500 bin dirheme satılan bu mirasın içinde 40 bin dirhem, yani iki bin Mısır dinarı değerinde murassa bir ayakkabı da bulunuyordu.⁴ el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın annesi Havend Bereke öldüğünde ardında bıraktığı büyük miras, oğlu ile yeni kocası Olcay'ı savaşa kadar götürmüştü.⁵

Sultanların hanımları doğum yaptığında, sarayda yedi gün süren muhteşem bir eğlence düzenlenir, katılanlara çeşitli ikramlarda bulunulur, bu arada sultan tarafından doğum yapan kadına son derece değerli hediyeler verilirdi. Nitekim el-Meli-

¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (nşr. Şemseddin), VII, 182-184.

² İbn Şâhin ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlik* (nşr. P. Ravaisse), s.121.

³ İbn Tağrıberdî, *en-Nücumü'z-Zâhire* (nşr. Şeltut ve dğr.), Kahire 1956-1972, X, 238.

⁴ İbn Tağrıberdî, X, 247.

⁵ İbn Tağrıberdî, XI, 60.

kü'n-Nasır Muhammed'in oğlu Salih doğduğunda, muhteşem bir tören yapılmış ve miktarı 240 bin dinara varan harcamalar yapılmıştı.⁶ Sultan kızları veya kız kardeşlerinin çeyizleri de çok zengin olurdu. Hatta el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın kızının çeyiz eşyası, rivayete göre beş yüz deve ve 10 katır üzerinde taşınmıştı.⁷

Sultanlar, gezinti ve dinlenme yerlerine giderken bazen hanımlarını da beraberlerinde götürürlerdi. Bu esnada sultanın haremî, renkli atlas elbiseler içinde, başlarında deri kalensüveler olduğu halde, atların sırtına yerleştirilmiş rengarenk ipeklerle donanmış mahfeler içinde taşınırdı. Onların bindiği atlar, büyük emirler tarafından çekilir, onların peşinden yine ipeklerle donanmış yükler götürülür, bu esnada etrafları emirler, memlûkler ve hizmetçiler ile kuşatılırdı. Kadınlar gezinti yerlerinde aralarında çeşitli oyunlar oynarlardı.⁸

Sultan hanımlarının gezinti yerlerine intikali sırasında, onların geçeceği yolların boşaltıldığı, halk içine girmelerine izin verilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim el-Melikü'n-Nasır Muhammed'in hanımı Togay'ın saraydan Cîze'ye gidişi sırasında, Kahire'de onun geçeceği yollar boşaltılıp dükkanlar kapatılmıştır.⁹

Memlûk tarihçileri, katıldıkları törenlerin büyük kısmı kalede icra edilen ve halka açık yerlerde görülmeyen saray kadınlarıyla halkın bir arada bulunduğu yegane merasimler olan sultan hanımları veya annelerinin haclarına¹⁰ büyük ilgi göstermişler, eserlerinde onların haclarını teferruatlı bir şekilde anlatmışlardır. Tabakat kitaplarında da bazıları birkaç kez hacca giden bu kadınların haclarına muhakkak işaret edilmiş; sultanların eserleri ve hizmetlerinin zikredilmesine karşılık, bu kadınların haclarına dikkat çekilmiştir.¹¹ Haremeyn'e gönderdikleri "mahmil"e gösterdikleri özenle bilinen Memlûk hükümdarları,¹² hanımları veya annelerinin hacı söz konusu olduğunda, daha da cömert davranırlardı. Onların hac kafilesi daha büyük bir özenle teçhiz edilirdi. Hanımların içinde taşındığı mahfeler, nakışlı kıymetli kumaşlarla örtülür, hareket anında kösler, davullar çalınırdı. Bütün ihtiyaç malzemelerinin yüklendiği deve katarı onları takip ederdi. Sultan hac emiri ile birlikte büyük

⁶ İbn Tağrıberdi, IX, 119.

⁷ İbn Tağrıberdi, XI, 351.

⁸ el-Melikü's-Salih'in annesinin gezinti yerine gidişi hakkında bkz. İbn Tağrıberdi, X, 97.

⁹ İbn Tağrıberdi, IX, 74-75.

¹⁰ Doris Behrens-Abouseif, "The Mahmal Legend and the Pilgrimage of the Ladies of the Mamluk Court" *Mamluk Studies Review*, I (1997 Chicago), s. 92.

¹¹ Memlûkler dönemi sultan hanımlarının hac yolculukları hakkında toplu bilgi için bkz. Doris Behrens-Abouseif, agm., s. 92-96.

¹² Münir Atalar, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Ataları*, Ankara 1991, s. 5.

emirlerden bir gurubu yolda ona eşlik etmekle görevlendirirdi. Hac dönüşünde, onu bizzat sultan karşılıyordu. Onun dönüşü sebebiyle Kahire dışında Birketü'l-hac denilen yerde, büyük bir ihtifal düzenlenirdi.¹³ Bu sırada emirler, valide sultan veya sultan hanımlarına çeşitli hediyeler takdim etmekte birbirleriyle yarışarlardı. Memlûkler döneminde sultan hanımlarından ilk hacca giden el-Melikü'n-Nasır'ın hanımı Togay olmuştu. Hayatından bahsedilen tüm eserlerde 721/1321 yılında gerçekleştirdiği bu haccına vurgu yapılmış, haccı esnasında 80 bin dinar harcadığı söylenmiştir. el-Melikü'l-Eşref Şaban'ın çok hürmet gösterdiği annesi Bereke Hatun hicri 770 yılında hacca gitmiş ve bu esnada bol miktarda hayır ve hasenatta bulunmuştu. Bu sebeple o yıl, "Ümmü's-sultan/Sultanın annesinin yılı" diye meşhur oldu.¹⁴

Sultan hanımları yakalandıkları herhangi bir hastalıktan şifa bulunca, devlet büyükleri, ulema, kadılar ve eşrafın katıldığı görkemli merasimler düzenlenirdi. Bu sırada davullar çalınır, şarkılar söylenir, Nil nehri kıyısında çeşitli şenlikler yapılırdı. Nitekim Seyfeddin İnal'ın hanımı Zeyneb, bir hastalığı sırasında Bulak'ta tedavi görmüş iyileşince bir mahfe içinde kaledeki köşküne götürülmüştü. Çocukları, yakınları, devlet erkanı onun mahfesinin önünde, hizmetçiler ise arkasında gidiyordu. Yine emirlerin hanımları da onlarla birlikteydi. Bu esnada meş'aleler, mumlar ve fanuslar yakılmıştı. Manzara göz kamaştırarak derecede muhteşemdi.¹⁵

Sultan veya emirlerden birinin hanımı öldüğünde, cenaze namazına bütün emirler katılırdı. Sultan veya emir müteveffa zevcesinin ruhu için bol miktarda sadaka dağıtır, hayır ve hasenat yapardı.¹⁶ Şam nâibi Tengiz'in hanımının cenazesine kadılar, büyük emirler, diğer ileri gelenler ve halkın büyük bir kısmı katılmıştı.¹⁷ Sultan Şeyh el-Müeyyed'in hanımının cenazesinde de kadılar ve emirler hazır bulunmuş; hatta o gün mahkeme duruşmaları iptal edilmişti.¹⁸

2. Sultan Hanımlarının Siyasî ve İdarî İşlerdeki Rolü

İbn Battûta, İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadır Han'ın (1317-1335) kendisi üzerinde etkili olan hanımı Bağdat Hatun'la evlenmesinden bahsederken, "Türkler ve Tatarlar arasında kadınların büyük bir rolü vardır. Türk ve Tatar sultanları bir ferman çıkardıklarında, onun üzerine hakan ve hatunların emriyle ibaresini yazarlar." demektedir.¹⁹ Ünlü

¹³ İbn Tağrıberdi, XI, 54.

¹⁴ İbn Hacer, ed-Dürrü'l-Kâmine, Haydarâbâd 1929-1931, II, 6.

¹⁵ Sehâvî, ed-Dav'u'l-Lâmi, Kahire 1355, XII, 44-45.

¹⁶ Makrîzî, es-Sülûk (nşr. Ziyâde-Âşûr), Kahire 1957-1973), IV, 165-171.

¹⁷ Nuaymî, ed-Dâris fi Târîhi'l-Medâris (nşr. İbrahim Şemseddin), Beyrut 1410, II, 212.

¹⁸ Nuaymî, II, 330.

¹⁹ İbn Battûta, Tuhtetü'n-Nüzzâr (nşr. Ali el-Muntasır el-Kettânî), Beyrut 1405, I, 248.

seyyahın söylediği gibi, Türk hânedanları arasında hükümdar eşlerinin veya annelerinin siyâsî hayatta etkin rol aldıkları bilinmektedir. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, önemli işlerde hanımı Altun Can'la istişâre ederdi. Terken Hatun ve Zübeyde Hatun isimli eşlerinin Sultan Melikşah üzerinde önemli etkileri vardı.²⁰ Altın Orda sarayında da hükümdar hanımları, hânedan mensupları ve emirlerle birlikte en önemli devlet meselelerinin görüldüğü kurultaya katılırlar, Türk kağanlıklarda olduğu gibi hanla birlikte devlet idaresinde rol oynarlardı.²¹

Memlükler dönemi tarihçilerinin verdiği bilgiler, kadınların yine bir Türk devleti olan Memlük Devleti²² sarayında da buna benzer bir durumda olduklarını göstermektedir. Hatta Memlükler, kadınların devlet siyasetinin yönlendirilmesindeki etkisi bakımından, diğer İslâm devletlerini geride bırakmıştır. Çünkü Memlükler bir kadın sultan tarafından yönetilen nadir devletlerden biridir. Bilindiği gibi, Mısır Eyyübî sultanlarının sonuncusu Turan Şah'ı öldüren Bahrî memlük emirleri tarafından sultan ilan edilen, zekası, dirâyet ve cesaretiyle meşhur Türk asıllı Melike Şecerüddür (648/1250) Makrîzî, bazı Mısır tarihçilerince ilk Memlük hükümdarı sayılmaktadır.²³ Mısır tarihinin en zor dönemlerinden birinde görev yaptığı halde, karşı karşıya bulunulan zorlukların üstesinden gelerek devleti başarılı bir şekilde yönetmiştir. Saltanat makamında kaldığı 80 gün içinde, Faraskur savaşında esir alınan Fransa kralıyla anlaşma yaparak Haçlı meselesini halledip, ardından bazı vergileri kaldırarak halkın sevgisini kazanmıştır.²⁴ Tarihçiler onu, üstün zekası, dirâyet ve cesareti, yönetimdeki başarısı, hayırseverliği, güzelliği ve vakıfları ile anarlar.²⁵

Sultanlar üzerinde etkili olan kadınlar ise oldukça fazladır. Onlardan bazılarının durumu hakkında bilgi vermek yeterli olacaktır. Bu kadınlardan biri, el-Meli-

²⁰ M. Akif Aydın, "Kadın", DİA, XXIV, 93.

²¹ Mehmet Saray, "Altın Orda", DİA, II, 540.

²² Mısır'da Eyyübî ordusundaki Türk asıllı azatlı komutanlar tarafından kurulan Memlükler, 1250-1517 yılları arasında 267 yıl hüküm sürmüş büyük bir İslâm devletidir. Memlükler, daha kuruluş yıllarında Bağdat Abbâsî Hilâfeti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Ortadoğu İslâm ülkelerinin büyük bir kısmını işgal ederek bütün İslâm dünyasını, hatta bütün insanlık medeniyetini tehdit eden bir tehlike haline gelen Moğollar'a karşı 1260 yılında kazandıkları Aynicâlüt zaferiyle tarihe damgalarını vurdular. İlerleyen yıllarda da bir taraftan devam eden Moğol saldırılarını püskürtmek bir taraftan da Ortadoğu'daki Haçlı prensliklerini nihâi olarak bölgeden çıkarmakla İslâm dünyasına büyük hizmette bulundular. Baybars zamanında (1260-1277) Mısır'da Abbâsî halifeliğinin yeniden te'sisi ve Hicaz bölgesinin himâyesinin üslenilmesiyle merkez İslâm devleti haline geldiler ve bu özelliklerini, Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemlerine kadar, yaklaşık 2 asırdan fazla sürdürdüler. Bu büyük devlet, günümüzde genellikle sultanlarının aslına göre Türk Memlükler (1250-1382) ve Çerkez Memlükler (1382-1517) olarak iki döneme ayrılarak incelenmektedir. İsimlendirmeyi, Birinci Memlükler ve İkinci Memlükler şeklinde yapanlar da vardır.

²³ Makrîzî, *es-Sûlûk*, II, 361.

²⁴ Şecerüddür hakkında bkz. Süyûtî, *el-Müstazraf min Ahbâri'l-Cevâri*, (İhk. Salahuddin el-Müneccid), Beyrut 1976, s. 35-6; İsmail Yiğit, *Memlükler*, İstanbul 1991, s. 18-20.

²⁵ Bu konuda bkz. Makrîzî, *el-Hitât*, Bulak 1270, II, 237; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Kahire 1952, s. 465;

kü's-Saîd Bereke Han'ın annesidir. 676/1277 yılında muhalif emirler karşısında çaresiz kalan hükümdar, aradaki ihtilâfı gidermek için, nüfuzlu bir kadın olan annesinden yardım istemiş ve onu emirlerle sulh yapmak üzere göndermişti. Emirler, bu sırada ona son derece saygılı davrandılar ve ona karşı pek çok şartlar koşarak kendisinden teminat istediler. İstedikleri teminatı vererek onlarla anlaşmayı sağlayan vâlîde sultan, oğlunu rahatlatan bir haberle geri döndü.²⁶ Memlûkler'de Sultan hanımlarının sultanlarla emirlerinin arasını bulmak için elçilik yaptıkları benzeri durumlar, defalarca tekerrür etmiştir. Nitekim Makrîzî, hicrî 737 yılı olayları içinde bazı valilerin, tüccarların mallarını müsadere ederek onlara yaptıkları ağır zulümden bahsederken, böyle bir durum hakkında bilgi vermektedir. Şöyle ki: Bu hadise sırasında bazı büyük emirler sultanın cezalandırmak istediği bu valilerin tarafını tutmuş, onları affettirmek için çalışmışlardı. Onlardan hiç birinin dediğine itibar etmeyen Sultan el-Melikü'n-Nasır, hanımı devreye girince onun isteğini kabul edip bu valilerin affedilmesini emretti.²⁷ Aynı hükümdar, çok değer verdiği hanımı Togay Hatun'un, yapılan yardımların bolluğu, şâşâ ve debdebe bakımından Memlûkler tarihinin en meşhur sultan hanımı hacı olarak tarihe geçen hacı dolayısıyla, Mekke halkından buğdaydan alınan vergiyi kaldırmıştı.²⁸ Bu hatunun kocası üzerindeki nüfuzunu duyan bazı tüccarlar, ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda onun yardımına başvuruyorlardı. Nitekim bir tacir devlet ehlinden alacağını tahsil etmekte zorlanırsa, şikayetini sultanın haremî vasıtasıyla ulaştırmanın yollarını arardı. Bunu sağladığı takdirde anında ihtiyacı giderilirdi.²⁹

el-Melikü's-Salih İsmail'in (1342-1345) annesi, oğlu üzerinde çok etkiliydi. Bu sultan zamanında, saraydaki diğer kadınlar ve hizmetçiler de, büyük nüfuz kazanmışlardı. Hatta kadınların görüşü alınmadan hüküm çıkmadığı söylenmiştir.³⁰ Bu sultanın kardeşi ve halefi el-Melikü'l-Kâmil de (1345-1346), kadınların nüfuzu altına girmişti.³¹

Zamanın en meşhur kadınlarından olan Sultan Berkuk'un (1382-1399) hanımı Havend Hacer, yönetimde söz sahibi bir kadındı.³² Barsbay (1422-1438), hanımı

²⁶ İbn Tağrıberdi, VII, 266-267.

²⁷ Makrîzî, *es-Sü'lûk*, V, 412.

²⁸ İbn Hacer, II, 383.

²⁹ İbn Tağrıberdi, IX, 116.

³⁰ İbn Tağrıberdi, X, 97.

³¹ İbn Tağrıberdi, X, 140.

³² İbn Tağrıberdi, XV, 169.

Cülbân bnt. Yeşbek'in hatırına, onun akrabalarını ülkeye getirip, ikta araziler ve vazifeler verdi. Bu kadının bıraktığı miras için 60 bin dinar rakamı zikredilmiştir.³³ el-Melikü'l-Eşref Seyfeddin İnal'ın (1453-1461) hanımı Zeyneb de sultanlar üzerinde en etkili olan kadınlardan biridir. Tarihçiler, bu sultanın oğlu, hanımı ve devâdârının ağır baskısı altında olduğunu, tayinleri onların direktifiyle yaptığını söylemektedirler.³⁴ İnal, onunla evlendikten sonra ne başka bir kadınla evlenmiş ne de cariye edinmiştir. Bu kadın, sultanlar üzerinde nüfuz kuran diğer sultan hanımlarını geride bırakmıştır. Onu son derece seven sultanın, devlet işlerinde onun emrinden çıkmadığı söylenmektedir. Bu kadının büyük bir serveti vardı, pek çok eser yaptırdı. Onlardan biri dul hanımlar için yaptırdığı ribat idi.³⁵ Onun gibi pek çok hükümdar hanımı veya annesi, cami, sebil, türbe, ribat gibi eserler inşa ettirip bu eserler için vakıflar kurarak pek çok sosyal hizmetin görülmesine katkıda bulunmuştur.

Sultan hanımlarına yakın olan bazı kadınların da, onların aracılığıyla devlet katında iş yaptırdıklarını gösteren örnekler vardır. Nitekim Sehâvî, Alem el-Bulkî-nî'nin, İnal zamanında göreve getirilmesinde, sultanın hanımı ile arası iyi olan eşi Hafîce'nin yardımlarının etkili olduğunu belirtmektedir.³⁶

3. Memlûk Toplumunda Kadına Bakış

Hükümdarlar ve emirlerinin hanımlarına verilen değeri gösteren bu bilgiler yanında, muasır kaynaklarda Memlûkler döneminde Mısır halkının genel olarak kadınlarına değer verdiğini, onlara karşı olumlu bir bakışa sahip olduğunu gösteren deliller de vardır. Onların kızlarına ve kadınlarına, Sittü'l-huluk, Sittü'l-hukkam, Sittü'n-nas ve Sittü'l-kudât, Sittü'l-Irak, Sittü'l-Yemen gibi isim ve lakaplar vermeleri, bunun en kuvvetli delili olmalıdır. Nitekim İbnü'l-Hâc bu isimlerin kadınlara takdir ve ta'zim için verildiğini söylemektedir.³⁷

Yine onların hayatı hakkında bilgi verilirken, çoğunlukla takdir ve değer ifade eden ifadeler kullanıldığı görülmektedir.³⁸ Bu nevi takdir ve övgü bilgileri, bilhassa ilmiye sınıfına veya tasavvuf mesleğine mensup kadınlar hakkında yoğunlaşmaktadır.

³³ Sehâvî, XII, 17.

³⁴ İbn Tağrıberdî, XVI, 159.

³⁵ Sehâvî, XII, 44-45.

³⁶ Sehâvî, XII, 25.

³⁷ İbnü'l-Hâc, *el-Medhal*, Kahire 1401/1981, I, 238.

³⁸ Mesela Sehâvî, Amine bnt Ebibekr isimli kadını tanıtırken, onun "riyaset, kanâat ve itkan sahibi olduğunu" söyler (XII, 4).

Maddî durumu müsait olan ailelere mensup kadınların, sokaklarda bir görevli tarafından yedilen bir eşek üzerinde yol almaları, bir hizmetçinin de onları arkadan takip etmesiyle ilgili haber de³⁹, kadına karşı bu olumlu bakışı desteklemektedir. Diğer yandan, kadınlara ait tekke, zâviye ve ribatlar, bu arada sadece dul hanımların barınması için inşa edilen ribatlar, kadına yönelik himâyeyi açıkça göstermektedir. İlerleyen sayfalarda Kahire ve Dımaşk'taki dul kadınlara ait ribatlar hakkında bilgi verilecektir.

Ancak, Memlûkler zamanında toplumun kadına bütün yönleriyle değer verdiğini ve kadınların toplumda lâyük oldukları bir konumda bulunduğunu düşünmek mümkün değildir. Bu dönemde yaşayan halkın kadına değer verdiğini gösteren olumlu işaretler ve örnekler yanında, aynı kaynaklarda kadının alay ve istihfaf konusu olarak kaldığını gösteren işaretler de bulunmaktadır. Diğer yandan bu bahsedilenlerin, köle ve cariyelik uygulamasının yaygın olduğu bir döneme ait olduğu da unutulmamalıdır.

Kadına karşı olumsuz davranışlar, zaman zaman sultan ve emirleri arasında da, ortaya çıkmıştır. 792/1390 yılında isyancı emir Mintaş ile Sultan Berkuk arasındaki mücadele sırasında Kahire'yi ele geçiren Mintaş, bir emirine sultanın kız kardeşlerinin yakalanmalarını emretmişti. Bu emir, Berkuk'un kız kardeşlerinin yaşadığı sarayı basarak, onları başları açık olduğu halde, Kahire sokaklarından geçirerek tutuklanacakları yere yakın Züveyle kapısına kadar getirdi. Bu sırada bu hanımlar ve cariyeleri, çığlıklar kopararak ağlıyorlar ve duyanları da ağlatıyorlardı. Ancak bu manzarayı gören nâibü'l-ğaybe, olaya müdahale ederek, onları bu komutanın elinden kurtardı. Başlarını örtmelerine izin vererek atlara bindirip getirildikleri saraya geri gönderdi.⁴⁰

Bazı sultan veya valilerin, toplumsal felaketlerin sorumluluğunu kadınlara yükleyerek, kadınlara karşı baskıcı tavır takındıkları durumlar da olmuştur. Bu durumlarda kadınların sokağa çıkması veya mezarlıklara ve eğlence yerlerine gitmeleri yasaklanmıştır. Berkuk zamanında, Nâibü'l-ğaybe Gümüşboğa, Ramazan Bayramı öncesinde, giyimlerindeki uygunsuzlukları gerekçe göstererek, kadınların bayramda türbe ziyaretine gitmelerini yasaklamıştı.⁴¹ 1438 yılında ise ortaya çıkan korkunç veba salgını sırasında, zinanın yaygınlaşması yanında kadınların süslenerek gündüz ve gece sokağa çıkmalarını da sebepler arasında gösterenler olunca, Bars-

³⁹ Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Mucteme'u'l-Mısri fi asri Selâtin'i'l-Memâlik*, Kahire 1992, s. 143, Siretü'z-Zâhir Baybars'tan naklen.

⁴⁰ İbn Tağrıberdî, XI, 365-366.

⁴¹ İbn Tağrıberdî, XII, 30.

bay, onların dışarı çıkmalarını yasaklamış; bu yüzden büyük bir sıkıntı yaşanmıştı.⁴² Ancak zaman zaman gündeme gelen bu yasak, her defasında sınırlı bir süre için devam etmiş, kısa süre sonra bu uygulamadan vazgeçilmiştir İbn Tagrıberdî, Bâbü'l-kal'a valisi Alâeddin el-Mansûrî'nin böyle bir yasağını, karakûşî bir karar olarak tavsif etmiştir.⁴³

4. Cariyeler

Memlûkler döneminde kadın, Mısır toplumunda takdir görse de, bu takdirin günümüz toplumlarında gördüğü değere ulaşmadığı açıktır. Bunun belki de en önemli sebebi, muasır erkeklerin kadına ve özellikle cariyeye bakışlarında cinselliği ön plâna çıkarmalarıdır. Bu durum, erkeklerin güzel cariyeler edinmeye ve bu maksatla büyük paralar harcamaya düşkünlüklerinden açıkça anlaşılmaktadır. Bilhassa saraydaki cariyelerin sayısının büyük rakamlara ulaştığı görülmektedir. Hatta el-Melikü'n-Nasır Muhammed'in, 4 hanımı yanında, büyük kısmı muhtelif görevlerde istihdam edilmek üzere alınmış olsa da, 1200 den fazla cariyeye edindiği bildirilmiştir.⁴⁴

Memlûk başkenti Kahire'nin Köle ticaretinin en önemli merkezlerinden biri olduğu, askerî teşkilatın bütünüyle köle pazarlarından satın alınan memlûklerden/kölemenlerden teşkil edildiği bu dönemde, komutanlar ve halk da cariyeye edinme konusunda, sultanları taklit ederek maddi durumlarına göre cariyeye satın almışlardır.

Cariyelerin değeri, sahipleri nezdinde güzellikleri, seslerinin güzelliği vb. maharetlerine göre belirlenirdi. Cariyelerle ilgili dikkat çeken bir husus, bilhassa askerî sahada köle menşeli olmanın bir kusur değil aksine bir imtiyaz sayıldığı Memlûkler zamanında, saraya alınan cariyelerin de, geçmişlerinin istikballerini etkilememiş olmasıdır. Muasır kaynaklarda, cariyeye oldukları halde sultan ve emirlerin saraylarında önemli rol oynayacak bir güce ulaşan pek çok kadından söz edilmektedir. Bu kadınlardan bazıları sultanın kendileriyle evlenmesi neticesinde, protokolde büyük hanım mertebesine (havend el-kübra) ulaşmış; hatta tek örnek de olsa, Şecerüddür gibi tahta çıkanlar olmuştur. Bu kadınlardan pek çoğu, anlatıldığı şekilde kocaları üzerinde son derece etkili olmuşlardır.

Sultanlar ve büyük emirler, musiki ve eğlence için de cariyeye alırlardı. Hatta, Memlûkler döneminde, her hükümdar veya emirin cariyelerden müteşekkil bir bando takımına sahip olması olağan durumlardan biri haline gelmişti.⁴⁵

⁴² İbn Tagrıberdî, XV, 93-95.

⁴³ İbn Tagrıberdî, VIII, 230.

⁴⁴ İbn Tagrıberdî, IX, 210.

⁴⁵ Âşûr, s. 148.

5. Sosyal Hayatta Kadın

Memlûkler dönemi sosyal hayatında kadının, dikkati çekecek derecede, önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Âdet ve geleneklerin kadını mahkum ettiği sosyal kayıtlara rağmen, bu dönemde kadın, sosyal hayatta büyük bir pay sahibi olmuştur.⁴⁶ Bu dönemde pek çok kadın, anlatıldığı şekilde, sultanların kararlarında etkili olurken, özellikle ilmî hayatta kadın, muhtemelen İslâm tarihindeki en etkin rolünü bu dönemde üstlenmiştir. Nitekim Sehâvî, hicri onuncu asırda ölen meşhur simaları tanıttığı *ed-Dav'u'l-lâmi* isimli hacimli eserinin son cildini sadece kadınlara tahsis etmiş ve orada 1075 kadının tercüme-i halini vermiştir⁴⁷. Sehâvî'nin tanıttığı bu kadınların büyük bir kısmı başta hadis ilmi alanında olmak üzere ilmî hayatta, önemli bir kısmı da sultanların ve emirlerin hanımları olarak siyâsî hayatta etkin olan kadınlardır. Çarşılara çıkmak ve ilim tahsili için mescidlere devam etmek gibi sosyal etkinliklere katılan kadınlar, Memlûk toplumunda genelde saygı görüyordu. Onların arasından meşhur alimler ve şairler yetişmişti. Dolayısıyla onların Mısır sosyal hayatında büyük bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür.

Kadınların şehrin sokak, cadde ve gezinti yerlerindeki etkinliklerine gelince, Memlûkler zamanında bu durum, bazı yabancıların dikkatini çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Onlardan biri, Memlûkler döneminde Mısır'ı ziyaret ettiğinde, kadınların geniş bir hürriyete sahip olduklarını müşahede etmiş ve bazı kadınların gündüz saatlerinin çoğunu evlerinin dışında geçirdikleri halde kocalarından pek fazla tepki görmediklerini söylemiştir.⁴⁸

Muasıf fakihlerden İbnü'l-Hac ise, zamane kadınlarının çarşı-pazar işlerinin çoğunu gördüklerini, hatta çoğunlukla erkeğin giyeceği elbiseleri eşlerinin satın aldığı zikreder.⁴⁹ Sokakta bir ihtiyaçlarının bulunmadığı zamanlarda umumi hamamlara giderek orada birbirleriyle hoş vakit geçirmeleri veya şer'i kurallara uygunluğu denetlenmeyen düğün törenlerine katılmaları dolayısıyla onları eleştirir.⁵⁰ Nil kıyısına, havuzlara, bahçelere ve diğer gezinti yerlerine çıkan kadınların, haya perdesini yırtarak erkeklerle bir arada bulunmalarını gerekçe göstererek, kadınların bu şekilde dışarı çıkmalarının ve benzeri meclislerde bulunmalarının yasaklanmasını ister.⁵¹

⁴⁶ Âşûr, s. 149.

⁴⁷ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi*, Kahire 1355.

⁴⁸ Âşûr, s. 154, Schefer'den naklen:

⁴⁹ İbnü'l-Hâc, II, 55.

⁵⁰ İbnü'l-Hâc, II, 172.

⁵¹ İbnü'l-Hâc, II, 17-23.

Memlûkler döneminde kırsal kesimde yaşayan kadınlara gelince, onların -bugün de olduğu gibi- geçim yükünün ağırlığını kocasından daha fazla taşıdıklarını söylemek mümkündür. Çocuklarını emzirme, kocası için yemek hazırlama, tahılı öğütüp fırını yakıp ekme pişirme işleri yanında, ev temizliği, nehir veya kaynaktan içme suyu getirme, elbiseleri yıkama yükü onların omzunda idi.⁵²

6. Kadınların Dini ve İlmî Hayattaki Yeri

Memlûkler döneminde kadınların en etkin olarak katıldıkları faaliyet alanı, ilim ve kültür sahası olmuştur. Kadınlar, ilmî ve dîni hayata faal bir şekilde katılmışlardır. Kız çocuklarının da erkek çocuklar gibi ilk mekteplere gönderildiği⁵³ Memlûkler döneminde, bu mekteplerde okuma-yazmayı öğrenen kız öğrencilerden önemli bir kısmının, ilerleyen yıllarda ilimle meşgul oldukları görülmektedir. Hadis sahasında yetişenleri başta olmak üzere, kadın alimleri bakımından en zengin devlet, şüphesiz Memlûkler olmuştur. Bu ülkede, hiçbir devlet zamanında yetişmeyen sayıda kadın alim yetişmiştir.

Başta hadis ilmi olmak üzere dîni ilimlerle meşgul olan kadınların sayısı sayılamayacak kadar çoktur. Onların çoğu -bu dönem fakihlerinin âdeti üzere- büyük muhaddis ve alimleri dinleyebilmek için Mısır-Şam arasında mekik dokumuşlardır. Sehâvî'nin meşhur eserinde tanıttığı 1075 kadının büyük bir kısmı ilmiye sınıfındadır. Memlûk dönemi alimlerinin büyük kısmı, hanım hadisçilerden rivayette bulunmuşlar ve onlardan icazet almışlardır. Memlûkler dönemi alimlerinden Tâceddin es-Sübkî'nin hadis hocaları arasında on dokuz, Süyûtî'nin otuz üç, İbn Hacer el-Askalânî'nin ise elli üç kadın hadis aliminin ismi geçmektedir.⁵⁴

Bu alimler, kendilerinden icazet aldıkları hanım muhaddislerin isimlerini verecek onlardan hadis dinlemiş olmakla iftihar etmektedirler. Nitekim Sehâvî, zamanın talebelerinin hanım hadis alimlerinden birinin derslerine ne kadar kalabalık olarak katıldıklarını tavsif ederken başka kadın alimler yanında bu hanımdan da hadis dinlediğini bir kıvanç sebebi olarak zikreder.⁵⁵ Sehâvî, kadın hadisçileri tanıtırken, hangilerinden icazet almış olduğuna işaret eder.⁵⁶ Yine Sehavi, Sâre bnt Cemâa isimli kadını tanıtırken, "Onun ölümüyle Mısır alimleri, hadis rivayeti açısından bir

⁵² Âşûr, s. 156.

⁵³ İbnü'l-Hac, II, 332.

⁵⁴ M. Akif Aydın, agm., s. 92.

⁵⁵ Sehâvî, XII, 10-11.

⁵⁶ Sehâvî'nin icazet aldığı kadın hadis alimlerinin bazıları için bkz. XII, 4 (Âmine bnt. Şems), 9 (Emetü'l-Hâlik), 106 (Fatıma bnt. Muhammed b. Cemal), 131 (Hâcer bnt. Alâ), 134, 159 (Ümmü Hâni bnt. Ahmed).

derece aşağıya düştü” demekle⁵⁷ son derece önemli bir tespit yapmış olmaktadır. Onların arasından meşhur şairler, nahiv ilmiyle meşgul olup bu sahada pek çok metni ezberleyen çok sayıda lügat alimi yetişmiştir.⁵⁸

Tarih kaynaklarında, Memlûkler döneminde kadınların büyük kısmının veya en azından durumu müsait olanların, ilmî ve dinî meclislere katıldığını açık bir şekilde gösteren bilgiler bulunmaktadır. Onlardan pek çoğu, dinî dersleri ve sohbetleri dinlemek için, camilerde erkek meclislerinden farklı mekanlarda kurulan ilim meclislerine gitmeye önem vermiş ve buna düşkünlük göstermişlerdir.⁵⁹ Fakih ve vaizlerden bazıları, ilim meclislerini sadece onlara tahsis etmişlerdi.⁶⁰ Bu meclislerde onlara temel dinî bilgiler yanında, zevciyyet ve komşuluk hukuku bakımından leh vealeyhlerindeki meselelerin öğretilmesine özel bir ihtimam gösteriliyordu. Bu erkek vaizler dışında, kadınlara va'z, onları okutma ve Kur'an'ı ezberletme hususunda ihtisas yapan kadınlar da yetişmişti.⁶¹

Diğer yandan Memlûkler döneminde bazı kadınlar tasavvuf mesleğine girmişler, erkek mutasavvıflar gibi hırka giymişlerdir. Tasavvuf hareketinin son derece güçlendiği bu dönemde, kadınlara özel ribat, tekke ve zâviyeler bulunuyordu. Baybars'ın kızı Tizkerpay Hatun tarafından inşa ettirilen er-Ribâtu'l-Bağdâdiyye bunlardan biriydi. Zikir ve ayinler yanında fıkıh derslerinin de okutulduğu bu ribat, aynı zamanda dul veya kocaları tarafından evlerinden kovulmuş kadınların sığınağı idi. Onlar evlerine dönene kadar orada kalırlardı.⁶² Dımaşk şehrinde de kadınlara mahsus ribat bulunuyordu. İbn Kesir, Şam nâibi Tengiz'in 730/1329 yılında ölen zevcesinin önceden inşa ettirdiği türbesinin yanında bir mescid, yetimler mektebi ve bir de kadınlara mahsus ribat yapılmasını vasiyet ettiğini ve bunların yapıldığını bildirmekte⁶³ bu bilgileri ondan aktaran Şam tarihçisi Nuaymî ise ilave olarak onun cenazesine, kadılar, büyük emirler, diğer ileri gelenler ve halkın büyük bir kısmının katıldığını söylemektedir.⁶⁴ Mekke'de de kadınlara ait bir ribat bulunduğunu kayde-

⁵⁷ Sehâvî, XII, 52.

⁵⁸ Onlardan örnekler için bkz. İbn Hacer, IV, 395 (Nizâr bnt. Muhammed, edip, şair, alim); Sehâvî, XII, 9 (Emelü'l-Hâlik bnt. Abdüllalif, alim, edip şair)

⁵⁹ İbnü'l-Hâc, II, 219.

⁶⁰ Sehâvî, II, 111.

⁶¹ İbn Hacer, I, 360, 428, II, 213, III, 226.

⁶² Makrîzî, bu ribatın en meşhur şeyha'larından Fatıma bnt. Abbas isimli kadının, zamanını ibadet zikir ve kadınlara nasihat vermekle geçirdiğini, onun aynı zamanda büyük bir alim olduğunu, önemli lîkhî meseleleri zamanın meşhur fakihleriyle tartıştığını söyler (el-Hitât, II,428).

⁶³ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut, Mektebetü'l-maârif), XIV, 151

⁶⁴ Nuaymî, II, 211-212.

den Sehâvî⁶⁵, Seyfeddin İnal'ın hanımının yakın arkadaşı Hatice bnt Emîru Hâc isimli kadının, dul hanımlar için bir ribat yaptırdığını söyler.⁶⁶

Tasavvuf mesleğine intisap eden kadınların bir kısmı, şeyhaları riyasetinde kendilerine tahsis edilen ribat ve zaviyelerde kalırlardı. Şeyhalar, erkek sufi şeyhlerinin yaptığı şekilde, ellerinden tevbe alıp tarikatlarına girenlerin yün elbise giymesine özen göstermişlerdir. Sultan hanımlarından bazılarının, bu dönemde yaygın tarikatlara intisap ettiğine dair da bilgi bulunmaktadır. Nitekim, Hoşkadem'in hanımı Şekerbay, Bedevî tarikatına girmişti, her sene icra edilen mevlid törenine katılırdı.⁶⁷

7. Kadınların Cilt, Yüz, Tırnak Bakımı ve Takılar

Hicrî onuncu yüzyıl alimlerinden İbn Zahîre, Mısır kadınlarının yaratılış ve huyları bakımından dünyanın en zarif, suret bakımından da en tatlı kadınları olduğunu söylemiştir.⁶⁸

Muası kaynaklarda verilen bilgiler, Memlûkler zamanında kadınların, bu güzelliklerini sağlama maksadıyla, bakımlarına büyük önem verdiklerini, daha güzel görünebilmek ve güzelliklerini göstermek için süslenmeye büyük ihtimam gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bu maksatla kuaförlere (müzeyyin) giden kadınlar arasında, yüz ve beden tüylerini temizleme, kaşlarını düzeltme âdeti çok yaygındı.⁶⁹ Nitekim bazı alimler, erkeklerin hanımlarını kuaföre göndermelerini, daha güzel görünme arzusuyla istenmeyen tüylerini yoldurmalarını ve kuaförün yanaklarına dokunmasına izin vermelerini eleştirmişlerdir.⁷⁰

Yine bu dönemde kadınların, ellerine kına yakmakla yetinmeyip, tırnaklarına kırmızı renkli oje sürdükleri de görülmektedir. Nitekim bu durum, bazı yabancı seyahatçilerin dikkatini çekmiştir.⁷¹ Kadınların çoğu, güzel görünmek için bedenlerine çeşitli nakışlar yaptırırlardı. Kadınlardan biri sokak veya caddeye çıkmak istediğinde, en güzel ve en pahalı elbisesini giyer, süslenir, koku sürünür, imkanı nisbetinde mücevherat takınırdı. Bu takıların başında bilezik, gerdanlık ve ayaklara takılan hal hallar geliyordu.⁷²

⁶⁵ Sehâvî, XII, 114.

⁶⁶ Sehâvî, XII, 25-26.

⁶⁷ Sehâvî, XII, 68.

⁶⁸ Aşûr, s. 141, İbn Zahîre'den naklen.

⁶⁹ İbnü'l-Hac, II, 167, IV, 107.

⁷⁰ İbnü'l-Hac, IV, 107.

⁷¹ Aşûr, s. 141, Schefer'den naklen.

⁷² İbnü'l-Hac, II, 167-168.

Bu takılar arasında, anberden yapıp değerli mücevherlerle bezenen (murassa) ve anberiyye denilen gerdanlıklar çok meşhurdu. Kahire'de bu nevi gerdanlıkların satıldığı Sûku'l-Anberiyyin adını taşıyan çarşının çok rağbet gördüğünü söyleyen Makrîzî,, o asırda, Mısır'da -fakir de olsa- bu nevi gerdanlığı olmayan kadının ne-redeyse bulunmadığını ilave eder.⁷³

Kollara takılan bilezikler, çeşitli mücevherlerle kaplanırdı. Kadınların giydiğı ayakkabılar, nalınlar, nefis kumaşlardan imal edilen elbiseler ve başörtüleri de inci ve altın simlerle işlenirdi.⁷⁴ Özellikle sultanların ve büyük emirlerin hanımları, evlerine, giyimlerine ve süslenmeye son derece ihtimam gösterirlerdi. Buna işaret eden İbn Şâhin ez-Zâhirî, onların giyimlerini, süslenmelerini ve evlerinin zarafetini anlatmak için birkaç cilt kitap yazılması gerektiğini söylemektedir.⁷⁵ Maddî refahın sağlandığı el-Melikü'n-Nasır Muhammed zamanında kadınlar, çok pahalı elbiseler, şallar ve başörtüleri giymeye başladılar. Onun zamanında altın hal hallar, değerli mücevherat ile süslü gerdanlıklar, ipek etekler, altın işlemeli ayakkabı ve nalınlar çok yayıldı.⁷⁶

⁷³ Makrîzî, *el-Hıtal*, II, 102-103.

⁷⁴ Makrîzî, *es-Sülûk*, V, 528.

⁷⁵ İbn Şâhin ez-Zâhirî, s.121.

⁷⁶ İbn Tagrıberdi, IX, 176.